ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу
закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано
Міністерством освіти і науки України

Тернопіль
Астон
2018

УДК 94(477)(075.3)
І-90

Авторський колектив:
І. О. Бурнейко, Г. М. Хлібовська, М. Є. Крижановська, О. В. Наумчук

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України
(наказ МОН України від 31. 05. 2018 № 551)

Видано за рахунок державних коштів.
Продаж заборонено.

Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М., Крижановська М. Є., Наумчук О. В.
І-90 Історія України. Рівень стандарту : підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. — Тернопіль : Астон, 2018. — 256 с. : іл.
ISBN 978-966-308-711-5

Підручник з історії України для 10 класу містить навчальний матеріал курсу від початку Першої світової війни (1914 р.) до завершення Другої світової війни (1945 р.) відповідно до чинної програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії.

Завдання для учнівства, а також способи групування та подачі навчального матеріалу в підручнику передбачають можливість індивідуального підходу до організації навчального процесу на уроці. Залежно від специфіки теми повноцінними джерелами знань, поруч із базовим авторським текстом, служать уривки з першоджерел, схеми і картосхеми, діаграми, окремі зображення. В підручнику є завдання для актуалізації опорних знань і корисні посилання на інтернет-ресурси до кожного параграфа. Підручник також містить матеріали до кожної із запропонованих чинною програмою практичних робіт, які вчителі/вчительки можуть використовувати відповідно до методичної доцільності. Методичний апарат підручника враховує можливість поетапного закріплення опрацьованого матеріалу, спрямований на полегшення організації взаємодії вчителя/вчительки та учнівства на уроці й на підвищення ефективності самостійної роботи учнів з підручником.

УДК94(477)(075.3)

ISBN 978-966-308-711-5

© Бурнейко І. О., Хлібовська Г. М.,
Крижановська М. Є., Наумчук О. В., 2018.
© ТзОВ «Видавництво Астон», 2018.

ЗМІСТ

§ 1. Повторення. Вступ. 7

Розділ 1. УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 2. Перша світова війна: плани та очікування 13
§ 3. Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр. 19
§ 4. Вплив Першої світової війни на українські землі 24
§ 5. Повсякденне життя на фронті і в тилу 29

Розділ 2. ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

§ 6. Передумови, рушійні сили та періодизація Української революції 1917–1921 рр. 38
§ 7. Початок Української революції. Українська Центральна Рада .. 43
§ 8. Події Української революції весни–літа 1917 р. 48
§ 9. Більшовицький переворот у Росії. Утворення Української Народної Республіки. 53
§ 10. Перша війна більшовицької Росії з УНР. 58
§ 11. Відновлення влади УЦР. Внутрішня і зовнішня політика УНР. 63

Розділ 3. РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ

§ 12. Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський. 71
§ 13. Формування антигетьманської опозиції. 76
§ 14. Директорія УНР. 81
§ 15. Західноукраїнська Народна Республіка. 86
§ 16. Український національний рух на Буковині й у Закарпатті. Хотинське повстання. 91
§ 17. Українська Соціалістична Радянська Республіка. 96
§ 18. Воєнно-політична ситуація в Україні влітку 1919 – на початку 1920 рр. 101
§ 19. Політика більшовиків у 1920 р. в Україні. 106
§ 20. Радянсько-польська війна. Поразка національно-визвольних змагань. Наслідки українського визвольного руху. 111
§ 21. Нові тенденції розвитку культури в 1914–1921 рр. Освіта. Наука. 116
§ 22. Література. Мистецтво. Музика 121
§ 23. Повсякденне життя населення у 1917–1921 рр. 125

Розділ 4. ВСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

§ 24. Утворення СРСР: наслідки для України. 134
§ 25. Нова економічна політика більшовиків та її впровадження в УСРР 138
§ 26. Політика коренізації в УСРР: ставлення влади та населення 143
§ 27. Суспільно-політичне життя в Україні в роки непу 147
§ 28. Форсована індустріалізація 151
§ 29. Суцільна колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 рр. — геноцид українського народу. 156
§ 30. Великий терор 1930-их рр. 163
§ 31. Суспільство УСРР у 1930-і рр. 168
§ 32. Ідеологізація культури. Освіта, наука у 1920- 1930-х рр. 173
§ 33. Література. Музика. Театр. Кінематограф. Образотворче мистецтво. 178

Розділ 5. ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

§ 34. Українські землі у складі Польщі. 187
§ 35. Політичне життя на українських землях у складі Польщі 191
§ 36. Українці під владою Румунії за міжвоєнної доби 196
§ 37. Українські землі у складі Чехо-Словаччини. 200
§ 38. Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах у 1919- 1939 рр. 204

Розділ 6. УКРАЇНА В РОКИ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

§ 39. Початок Другої світової війни. Розкол ОУН 212
§ 40. Особливості радянізації Західної України 217
§ 41. Початок німецько-радянської війни. 221
§ 42. Поділ українських земель Німеччиною та її союзниками. «Новий порядок». 226
§ 43. Рух опору на українських землях. 231
§ 44. Бойові дії 1942- 1944 рр. на території України. 237
§ 45. Ціна Другої світової війни. 242
§ 46. Культура України в роки Другої світової війни. 247

Іменний покажчик 255
Добірка джерел цікавої інформації 255
Хронологічна таблиця ..... форзац

Словник понять і термінів *(інтернет-підтримка)* можна переглянути на https://aston.te.ua/userfiles/file/konkurs/slovnik_ponyat_term_n_v.pdf

Про підручник

Підручник з історії України для 10 класу, що перед вами, укладено відповідно до програми для роздільного вивчення курсів історії України та всесвітньої історії. Базовий текст підручника, його методичний апарат, добірка джерел, ілюстрацій тощо сформовані таким чином, щоб максимально сприяти впровадженню компетентнісного та різнорівневого підходів до навчання. Кожен параграф підручника розпочинається з теми, під якою вміщено завдання для актуалізації опорних знань. Його зміст згруповано за трьома пунктами. На початку кожного пункту розміщено базову інформацію. Вона написана в зручному для розуміння стилі й містить найсуттєвіші факти з історії. Під кожним пунктом розміщено репродуктивні запитання — по одному до всіх трьох абзаців пункту. Крім того, до кожного з пунктів підібрано матеріали, що, з одного боку, забезпечують поглибленіше вивчення теми, а з іншого — через систему аналітичних і творчих завдань (завдання, позначені зірочкою, — підвищеної складності) допомагають у реалізації компетентнісного підходу до навчання.

Дмитро Донцов (1883–1973)
Народився в м. Мелітополь (нині Запорізької обл.)
...4 серпня 1914 р. став співзасновником і одним із лідерів СВУ.

Робота з першоджерелами, біографічними довідками, картами із завданнями до них дасть змогу ефективніше готуватися до ДПА та ЗНО. Під час критичного аналізу минулого можна дійти різних висновків — головне, щоб вони мали під собою надійну основу з історичних фактів та обґрунтувань. В окремих параграфах є орієнтовні матеріали для практичних робіт. На початку таких параграфів, праворуч від теми вміщено відповідну піктограму: , наприкінці параграфа поруч такої ж піктограми подано узагальнююче завдання до практичної роботи. Крім того, наприкінці параграфа є також рубрики «Коли в Україні» із матеріалами для синхронізації знань про події з минулого України та інших країн світу, «інтернет» («internet») із адресами корисних інтернет-ресурсів та «Підсумуйте свої знання» із запитаннями і завданнями на закріплення вивченого матеріалу.

— Таку піктограму вміщено праворуч від теми параграфа, в якому подані орієнтовні матеріали для практичної роботи, а наприкінці параграфа поруч такої ж піктограми опубліковано узагальнююче завдання до практичної роботи.

Коли в Україні — Поруч піктограми «Коли в Україні» вміщено матеріали для синхронізації знань про події з минулого України та інших країн світу.

— Поруч піктограми «інтернет» вміщено адреси корисних інтернет-ресурсів із текстовими, фотографічними та відеоматеріалами.

— Піктограма рубрики «Підсумуйте свої знання», що містить запитання і завдання для закріплення вивченого матеріалу.

З повагою — авторський колектив підручника.

Підказки для тих, хто працюватиме з підручником самостійно

1. Найважливіше! Працюйте з параграфом поступово, читаючи усе від початку до кінця.
2. Перед роботою обов'язково знайдіть (або пригадайте) відповіді на запитання, що розміщені відразу під темою.
3. Найважливіша інформація подана у трьох пунктах параграфа. Дайте відповіді на запитання, що під нею, і запам'ятайте їх.
4. Якщо в тексті йдеться про події на якійсь території, обов'язково відшукайте її на карті, вміщеній у параграфі.
5. Якщо ви прагнете більшого:
   - ✓ опрацюйте решту рубрик параграфа. Завдання під ними — переважно творчі й спрямовані на формування історичних компетентностей. Частина з них — підвищеної складності;

Мовою джерела. Зі спогадів Володимира Винниченка про Берестейський (Брестський мирний договір):

«...Мир цей був би дуже корисним і для української держави, й для її Уряду,... коли б цей мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили й волі...».

1. Що об'єднує фрагмент спогадів В. Винниченка та вислів: «Хто платить, той замовляє музику»?

- ✓ підготуйтесь аналізувати діяльність історичної особи, користуючись біографічними довідками. Запам'ятайте зображення, вміщені у них;
- ✓ рубрика «internet» допоможе вам порівняти, як розвивались Україна та інші країни світу.

6. Під час опрацювання параграфів, у яких подано матеріали для практичних робіт, слід особливу увагу приділити аналізу історичних джерел та виконанню завдань, що під ними.
7. **Важливо!** Якщо параграф стосується архітектури та образотворчого мистецтва, треба запам'ятати, як виглядають будівлі, ікони, портрети тощо. В підручнику вміщено зображення всіх пам'яток мистецтва, розпізнавання яких вимагає програма ЗНО.

Важливо! Під рубрикою «Підсумуйте свої знання» є перелік дат, які потрібно запам'ятати, та перелік термінів, які необхідно вміти пояснювати і використовувати. А на задньому форзаці підручника розміщено хронологічну таблицю з датами, знання яких вимагають шкільна програма та програма ЗНО.

§1 Повторення. Вступ.

- ✓ Яким був адміністративно-територіальний поділ українських земель, що належали до Російської та Австро-Угорської імперій, у XIX ст.?
- ✓ Що в XIX ст. окреслювали поняттями «колонія» і «метрополія»?

1. Україна і світ на порозі XX ст.

Історики розрізняють **календарні століття**, які тривають справді сто років, й **«історичні століття».** «Історичні століття» бувають і довшими, і коротшими за цей термін. Так, XIX ст. європейські вчені часто називають «довгим», оскільки воно охоплює події в Європі: від **Французької революції 1789–1799 рр.** до початку **Великої війни (Першої світової війни) 1914 р.**, а це справді більше ніж сто років. «Довге» XIX ст. змінило **«коротке» XX ст.** Його датують зазвичай початком **Першої світової війни у серпні 1914 р.** Закінчується «історичне» XX століття **груднем 1991 р.** — із припиненням існування **Радянського Союзу**, внаслідок чого утворилися **незалежні держави**, серед яких **Україна**, і витворилася нова геополітична ситуація у світі.

Отже, початком Першої світової війни завершилося **«довге» XIX століття**. Його основною рисою стала **модернізація,** котра охопила всі основні сторони життя суспільства. В **економіці** — це **індустріалізація.** Вона забезпечила швидкі темпи розвитку, виникнення нових форм організації виробництва: **фабрик, заводів, монополій**. На підприємствах запроваджували новітні технології, винайшли конвеєр, телефон, радіо, почалась ера автомобілів і авіації. Найбільших успіхів досягнуто у **металургії, машинобудуванні, транспорті, електротехнічній та хімічній галузях.** Інтенсивне будівництво залізниць та інших шляхів сполучення прискорило формування ринку, який став основним регулятором виробництва. Небаченими до цього часу темпами розвивалася наука і техніка. Технічний прогрес сприяв формуванню нової якості життя, докорінно змінивши побут людей. Напередодні Першої світової війни розвинені країни світу переживали відчутне **економічне піднесення**. Модернізаційні зрушення відбувались і в суспільно-політичному житті. На початку XX ст. у багатьох країнах діяли **парламенти,** громадяни мали **політичні права,** утвердився **принцип розподілу влади на законодавчу, виконавчу і судову,** легально існували **політичні партії і громадські організації,** виникла **масова преса.** Переважали дві форми правління: **конституційна монархія та республіка**. Урізноманітнилася соціальна структура суспільства, зросла питома вага **промислової буржуазії та робітників.** Збільшилася частка та роль **інтелігенції.** До нових умов життя змушені були пристосовуватись усі групи населення. Домогтись успіхів у житті могли **працьовиті, наполегливі, налаштовані на конкретні справи, освічені люди**.

На початку XX ст. український народ не мав власної держави і належав до **Російської та Австро-Угорської імперій**. Попри імперську політику, модернізаційні процеси охопили й українські землі. У Росії вони були одними з економічно розвинених регіонів. З-поміж промислового виробництва виділялися **кам'яновугільна, залізорудна, машинобудівна, цукрова галузі.** Зокрема, п'ять найбільших металургійних заводів виробляли 25% загальноросійського чавуну. Серед

західноукраїнських земель найрозвиненішою була Східна Галичина, на території якої добували майже 5% світового обсягу нафти. Пришвидшились урбанізаційні процеси, урізноманітнився **етнічний склад населення**. Серед містян Наддніпрянщини українці становили третину жителів, зросла чисельність росіян і євреїв. У Східній Галичині й Північній Буковині більшість мешканців міст були поляками, євреями, німцями, румунами, на Закарпатті — угорцями та євреями. У сільській місцевості переважали українці. Економічний розвиток спричинив також зміни у **соціальній структурі.** Сформувався клас **найманих робітників і підприємців**, проте найбільшу частку українського суспільства становило **селянство**. **Українська інтелігенція** була нечисленною, хоча й порівняно активною. Їй належала історична заслуга у конструюванні національної самосвідомості народу, формуванні **української ідеї** з метою об'єднання українців і утворення на українських землях **Української держави**. Головною рисою в розвитку культури стало зростання освітнього рівня населення, зумовлене передусім потребою в кваліфікованих кадрах у різних сферах життя. Збільшилася кількість навчальних закладів різних типів. Помітним був внесок українців у розвиток світової та вітчизняної культури.

1. До яких змін привела модернізація в економічно розвинених країнах?
2. Як модернізація вплинула на суспільно-політичне життя?
3. Наведіть прояви модернізаційних процесів на українських землях на початку XX ст.

2. «Коротке» XX ст. у світовій історії.

«Коротке» XX ст. виявилося найдинамічнішим і водночас найсуперечливішим періодом в історії. Воно вмістило в собі як найбільші досягнення людства, так і найбільші його трагедії. Відбувалися швидка індустріалізація, стрімкий розвиток науки та інформаційного простору. Винайдений комп'ютер та багато інших технічних пристроїв, інтернет, стільниковий зв'язок. Розпочалось освоєння **космічного простору**. Розвиток медицини дав змогу врятувати мільйони людей від туберкульозу, віспи, цинги, гепатиту і багатьох інших хвороб. Суттєво збільшилася середня тривалість життя людини. Проте були виявлені нові смертоносні захворювання, зокрема СНІД.

24 серпня 1991 р. Верховна Рада України

XX ст. стало періодом двох **світових воєн** — глобального протиборства коаліцій держав із застосуванням засобів збройного насильства, які охопили велику частину країн світу та призвели до грандіозних людських і матеріальних втрат. Війни спричинили падіння імперій та виникнення незалежних держав. Почали поширюватися тоталітарні ідеології: комунізм, фашизм і нацизм. На їхній основі сформувалися **деспотичні політичні режими**, які прагнули до цілковитого підпорядкування їм суспільства в державі **за допомогою монополії на інформацію, пропаганду офіційної ідеології**.

1914 р. Російські війська у Львові

1. Встановіть зв'язок між світлинами та визначенням «короткого» XX ст.

Значні зміни впродовж XX ст. відбулись і в Україні. Календарне XX ст. в історії держави поділяють на декілька етапів: 1900–1917 рр. – українські землі у складі Російської та Австро-Угорської імперій; 1917–1921 рр. — доба Української революції; 1921–1991 рр. — радянська Україна; 1991 р. — по даний час — Україна незалежна. Скориставшись революційними подіями в Російській імперії, українці відновили власну державність, **утворивши Українську Народну Республіку (УНР)**, але не зберегли її, територію УНР загарбали сусіди. Українські землі були приєднані до Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), й на них утворена Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР), Польщі, Румунії, Чехословаччини. Обидві світові війни відбилися на Україні: бойові дії тривали на українських землях, а участь у війнах українці брали у складі армій ворогуючих воєнних блоків. На початку 1990-х рр. внаслідок припинення існування СРСР Україна стала незалежною державою. **Акт проголошення незалежності України** був прийнятий **24 серпня 1991 р.**

1. Якими подіями окреслене «коротке» XX ст.?
2. Охарактеризуйте особливості XX ст.
3. Як відобразилося «коротке» XX ст. на політичному становищі українських земель?

3. Завдання і структура курсів історії XX–початку XXI ст.

Курс історії для учнівства 10 класу передбачає синхронне вивчення «Всесвітньої історії» та «Історії України», позаяк тогочасна українська історія органічно вписується у світовий контекст. Така структура дасть змогу краще зрозуміти події і явища, що відбувалися в історії українських земель завдяки встановленню взаємозв'язків із подіями та процесами у світі.

У 10 класі учні й учениці вивчатимуть період історії України, хронологічно обмежений **1914–1945 рр.** Зміст підручника викладений у шести темах. У темі **«Україна у роки Першої світової війни»** розкрито події на українських землях під час Великої війни. Вони стали одним із епіцентрів протиборства між державами Троїстого союзу й Антанти. Затяжна війна спричинила у кількох країнах, зокрема Німеччині, Австро-Угорщині, Росії, **соціальні революції**, тобто радикальну зміну суспільного життя. Це дало змогу українцям розпочати боротьбу за створення власної держави. Тема **«Початок Української революції»** окреслює причини та перебіг Української революції упродовж березня 1917–квітня 1918 рр. — однієї з **національних революцій,** які прокотилися світом і були спрямовані на **завоювання** поневоленими народами **національної незалежності**. В цей час виникла **національна держава — Українська Народна Республіка.** У темі **«Розгортання української революції. Боротьба за відновлення державності»** виокремлені основні етапи боротьби за незалежність, проаналізовано їхній зміст і наслідки. Це був час втрачених можливостей, коли українцям не вдалося відстояти право на існування власної держави. Тема **«Встановлення й утвердження тоталітарного режиму в Україні»** вивчатиме ідеологію і практику **сталінізму** — одного з різновидів **тоталітарного політичного режиму**. Більшість українських земель в означений період увійшли до УСРР як складової частини СРСР. У ньому виокремлюють два етапи. Це, зокрема, час реалізації нової економічної політики (1921–1928 рр.) і українізації та час форсованої індустріалізації, насильницької колективізації та усталення сталінізму (з 1929 р. до подій Другої світової війни). Тема **«Західноукраїнські землі у міжвоєнний період»** характеризує правове, економічне, політичне, культурне життя цих земель у складі Польщі, Румунії та Чехословаччини. У темі **«Україна у роки Другої світової війни»** розглянуто становище українських земель у 1939–1945 рр., зокрема військові дії, окупаційний режим, рух Опору, повсякденне життя у тилу і на фронті.

Історію XX ст. вивчають, використовуючи численні історичні джерела, зокрема писемні, архітектурні, етнографічні, усні тощо. А краще зрозуміти XX ст. допоможуть нові типи історичних джерел, зокрема **плакати, фото- і кінодокументи. Плакат** — це зображення (малюнок, фотографія), яке часто супроводжується коротким текстом, що виконує завдання агітації, інформації, реклами. **Фотодокументи** як образотворчі джерела є статичним відображенням подій, з одного боку, й авторським баченням їх — з іншого. А **кінодокументи** фіксують події і факти реальності у вигляді послідовно розташованих їхніх зображень, а також звукову інформацію про них. Фотографії та кіно — винаходи XIX ст., однак у XX ст. почалося їхнє масове використання.

1. Чому в 10 класі передбачено синхронне вивчення історії України та всесвітньої історії?
2. Охарактеризуйте теми з історії України, що вивчатимуть у 10 класі.
3. Які порівняно нові історичні джерела допоможуть краще зрозуміти історію XX ст.?

Алгоритм роботи з плакатом

Проаналізуйте зображення на плакаті та визначте:

- ✓ час створення плаката;
- ✓ подію, у зв'язку з якою плакат створено;
- ✓ з якою метою та на чиє замовлення створено плакат;
- ✓ яка фігура (об'єкт) на передньому плані, а яка (які) — на задньому і чому;
- ✓ які прийоми використано для підсилення впливу плаката на свідомість людей;
- ✓ який зміст мав донести плакат до людей.

1. Що спільного у поштівки «Чужого не хочу, а свого не віддам!» із плакатами?
2. Дослідіть зображення праворуч, використовуючи алгоритм роботи з плакатом.

Поштівка, Б. Шіпіх. 1917 р.

Алгоритм роботи зі світлиною

Проаналізуйте зображення світлини і з'ясуйте:

- ✓ кого або що зображено на світлині;
- ✓ коли і де відбувається подія (за можливості);
- ✓ з якою метою зроблено світлину;
- ✓ яку додаткову інформацію можна почерпнути зі світлини;
- ✓ чи є на знімку підпис, інші написи; яку інформацію вони несуть.

Світлина зроблена в м. Юзівка (нині — Донецьк)

1. Дослідіть світлину, використовуючи алгоритм роботи зі світлиною.

internet **Онлайн-архів «Europeana 1914–1918»:** http://www.europeana1914–1918.eu/

Стаття на ресурсі УКРАЇНСЬКА ПРАВДА. ІСТОРИЧНА ПРАВДА про «Europeana 1914– 1918»: http://www.istpravda.com.ua/short/2014/01/29/141200/

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **серпень 1914 р.–грудень 1991 р.** — «Коротке XX ст.».
2. Поясніть значення понять: *«коротке» XX століття, світова війна, політичний режим, національна держава, соціальна революція, національна революція.*
3. Використайте інформацію подану в тексті цього параграфа й визначте, які риси були спільними і для «довгого» XIX ст., і для «короткого» XX ст.
4. Підготуйте повідомлення на тему: «Коротке» XX ст. й Україна».

РОЗДІЛ І.

УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Орієнтовні теми для практичних занять:

– Українські політичні організації й середовища в Російській і Австро-Угорській імперіях: порівняльний аналіз стратегії здобуття української державності *(матеріали вміщено в § 2 с. 13-18)*

– Перша світова як виклик людському виживанню: жінки у війні, діти-сироти, біженці, військовополонені, скалічені солдати *(матеріали вміщено в § 5 с. 29-34)*

§2 Перша світова війна: плани та очікування.

- ✓ Які військово-політичні блоки існували у Європі перед 1914 р.?
- ✓ У складі яких держав перебували українські землі на початку XX ст.?
- ✓ Які політичні партії діяли в українських землях напередодні 1914 р.?

1. Україна в геополітичних планах Росії, Австро-Угорщини та Німеччини.

1 серпня 1914 р. розпочалася **Перша світова війна**, яку сучасники назвали **Великою війною**. До неї світ наближався поступово. Міжнародні відносини наприкінці XIX–початку XX ст. визначалися двома тенденціями: з одного боку, зростала співпраця країн з метою ефективного використання світових ресурсів; з іншого — відбувалася подальша відокремленість кожної з них задля задоволення власних потреб. У процесі суперництва за розподіл світу оформилися два військово-політичних блоки держав — **Троїстий союз (Німеччина, Австро-Угорщина, Італія,** який уже в ході війни видозмінився на **Четверний** (Італія перейшла на бік Антанти, її змінили **Болгарія** і **Туреччина)** й **Антанта**, до якої увійшли **Велика Британія, Франція та Росія.**

Серед основних суперечностей, що породили напругу і конфлікти, були стосунки між Росією й Австро-Угорщиною та Росією й Німеччиною. Через своє геополітичне становище Україна неминуче потрапляла до сфери першочергових інтересів воюючих

коаліцій, ставала одним із неодмінних об'єктів обопільних розрахунків, а відтак — **«українське питання»** — одним з епіцентрів майбутнього військового протиборства. Його сутність у міжнародних відносинах напередодні Першої світової війни визначалася кількома чинниками, зокрема **територіальною розчленованістю українських земель, відсутністю власної держави, незадовільним економічним і культурно-національним становищем населення.**

На момент початку війни українські землі залишалися поділеними між двома найбільшими тогочасними імперіями — Російською та Австро-Угорською, які не приховували своїх давніх намірів — територіального розширення за рахунок українських земель. **Росія** претендувала на **Східну Галичину, Буковину і Закарпаття**, вважаючи їх «ісконно» (споконвічно) російськими землями. **Австро-Угорщина** і гадки не допускала, щоби втратити ці території, претендуючи ще й на **Волинь та Поділля**. У сферу впливів **Німеччини** потрапила **вся Україна**, особливо економічно розвинені **Південь** та **Схід.** Україна розглядалася всіма імперіями також як потенційна колонія, звідки можна було б вивозити сільськогосподарські продукти та сировину. В німецьких колах побутували й думки, хоча і малопоширені, щодо створення самостійної Української держави як чинника послаблення Росії та перешкоди для її безпосереднього впливу на Європу. Це бажання об'єктивно співпадало із головною метою українського національно-визвольного руху.

1. З якою метою утворилися Троїстий союз й Антанта? Які держави входили до цих блоків?
2. Які чинники визначали зміст «українського питання» напередодні Великої війни?
3. Які плани щодо українських земель мали Росія, Австро-Угорщина та Німеччина?

2. Ставлення до війни населення і політичних сил Наддніпрянщини.

Уже першого дня війни — **1 серпня 1914 р.** — державний кордон між Росією й Австро-Угорщиною та Німеччиною перетворився на лінію фронту. А розкраяна навпіл Україна мала стати не просто одним із плацдармів кровопролитних, спустошливих, братовбивчих для українців боїв, а й місцем, де реалізовували стратегічні вектори світового конфлікту. І так уже судилося долею, що втілювали їх також за участю українців, які воювали в російській (понад 4 млн осіб) й австрійській (близько 700 тис. осіб) арміях. Із початком війни українству потрібно було визначитися щодо свого ставлення до неї. Об'єктивні умови штовхали політичну еліту як Наддніпрянщини, так і західноукраїнських земель до різних таборів.

Більшість діячів політичних партій Наддніпрянщини, відображаючи настрої значної частини населення, висловилися за підтримку воєнних зусиль російського уряду. **Лідер українських соціал-демократів Симон Петлюра** опублікував у журналі «Украинская жизнь» («Українське життя») статтю, в якій закликав народи імперії виконати свій громадянський обов'язок. Такої ж думки дотримувалася редакція газети «Рада», переконуючи українців захистити від ворогів Російську державу. Заклик до відокремлення був би сприйнятий як зрада національних інтересів Росії, і за цим би слідували поліцейські репресії. З дещо інших причин проросійські настрої панували серед галицьких москвофілів. Вони з початком війни утворили у Києві **Карпато-російський визвольний комітет** і надалі вважали Росію захисником інтересів західних

українців та закликали їх не опиратися наступаючим російським військам. **Товариство українських поступовців (ТУП)** дотримувалося **нейтральної позиції**. Із тактичних міркувань вони підтримували російську військову силу, стратегічно орієнтуючись на інтереси власного народу, а не на російські чи австрійські. Дехто із членів ТУП, як Є. Чикаленко, стояв на «пораженських» позиціях.

Більшість політиків Наддніпрянщини все ж таки сподівалися, що російський уряд після переможного завершення війни надасть Україні автономію. Проте на це ніщо не вказувало. З початком війни влада закривала українські газети, журнали, видавництва, товариства «Просвіта». **М. Грушевського** заарештували у Києві як «австрійського шпигуна» і ув'язнили у Лук'янівській тюрмі з майбутнім засланням до Сибіру. Однак завдяки клопотанню Російської академії наук він був відправлений ближче — до Симбірська. Згодом учений добився переведення до університетського центру — Казані, а у 1916 р. — до Москви. Історик увесь час перебував під наглядом поліції. Йому заборонили обіймати будь-яку посаду і вести публічну громадську діяльність.

1. Чому Перша світова війна стала братовбивчою для українців?
2. Яку позицію щодо війни зайняли українські політичні сили, які діяли в Наддніпрянщині?
3. Як війна вплинула на ставлення російського уряду до українського національного руху?

Мовою джерела. Лідер УСДРП Симон Петлюра. «Війна і українці»:

«...Українці не піддадуться провокаційним впливам і виконають свій обов'язок громадян Росії ... Якщо ... народи Росії виконають свої обов'язки до неї, то у свідомості суспільства і його керівних кіл повинна просякти думка про надання цим народам і відповідних прав...»

Київ, вул. Хрещатик (початок XX ст.)

1. Як сформулював очікування українців С. Петлюра?

Мовою джерела. Євген Чикаленко про політичні засади діяльності ТУП у роки війни:

«Ми, українці, з початку війни зайняли нейтральне становище ..., а тепер постановили виступити рішучо проти війни, бо вона тільки знищить наш край, як уже знищила Галичину та частину Волині ... Німці нам не страшні; ... [*росіяни*] страшніші, але не через те, що вони нас обрусять; коли не обрусили нас за 250 років, то не зможуть обрусити й далі. Вони страшні нам своєю некультурністю: під московським пануванням наш народ не розвинувся, а понизився культурно, навіть став менше грамотним, як про це свідчить «Румянцевская опись», з якої видно, що в 18 столітті на Україні було більше шкіл, як при заведенні земств, в 19 столітті».

1. Порівняйте, як обґрунтували власну позицію С. Петлюра та Є. Чикаленко.

3. Національний рух на західноукраїнських землях.

Серед українського населення західноукраїнських земель також не було єдності у ставленні до війни. **3 серпня 1914 р.** українські політичні партії Галичини утворили у Львові міжпартійне об'єднання — **Головну українську раду (ГУР).** Її очолив відомий діяч українського національного руху **Кость Левицький**. У **«Маніфесті»** ГУР заявила про підтримку Австро-Угорщини, вважаючи, що державний устрій цієї країни давав кращі можливості, ніж Росії на здобуття українцями автономії.

Сотник УСС (Д. Вітовський)

З ініціативи ГУР було створено національне військове формування — **Легіон Українських січових стрільців** (скорочено **усусів**), котрий розглядали як зародок майбутньої української армії. Очолив його директор гімназії у Рогатині **Михайло Галущинський.** До січових стрільців вступала здебільшого молодь — члени організацій «Січ», «Сокіл», «Пласт», переконана, що воює за незалежну Українську державу. Проте, незважаючи на значну кількість зголошених стати усусами, влада обмежила їхню чисельність, жорстко контролюючи тим самим український національний рух.

4 серпня 1914 р. емігранти із Наддніпрянщини **Андрій Жук**, **Дмитро Донцов,** Володимир Дорошенко, Маркіян Меленевський, Олександр Скоропис-Йолтуховський утворили у Львові **Союз визволення України (СВУ)** як позапартійне об'єднання. СВУ виступав за перемогу у війні Центральних держав. Програма СВУ, вміщена у документі **«Наша платформа»,** передбачала створення Української держави у формі **конституційної монархії** з демократичним політичним устроєм. Українським монархом проектувався один із представників династії Габсбургів, зокрема 18-річний **Вільгельм фон Габсбург-Лотарінген (Василь Вишиваний),** який прихильно ставився до українців. Члени СВУ в низці публікацій намагалися донести до Західної Європи ідею про необхідність утворення Української держави як «захисного валу» від зазіхань Російської імперії. Водночас вони розглядали можливість належності до Австро-Угорщини частини українських етнічних територій за умови надання їм автономного статусу.

Львів, пл. Галицька (початок XX ст.)

1. Де, коли і з якою метою було створено ГУР? Хто її очолив?
2. Назвіть мотиви утворення Легіону Українських січових стрільців.
3. Хто заснував СВУ?

Мовою джерела. Із програмного документа ГУР «Маніфест»:

«Ненаситність царської імперії загрожує також нашому національному життю... Нехай українське громадянство віддасть усі свої матеріальні й моральні сили на те, щоб історичний ворог України був розбитий! Нехай на руїнах царської імперії зійде сонце визволеної України!»

1. Порівняйте позицію ГУР та позицію С. Петлюри (с. 15). Чи є у них спільні стратегічні завдання? Сформулюйте своє ставлення до цих програм.

Дмитро Донцов (1883–1973)

Народився в м. Мелітополь (нині Запорізька обл.) у сім'ї торговця сільськогосподарськими машинами.

Освіта: правничий факультет Петербурзького університету.

За участь у революції 1905–1907 рр. був заарештований. Із 1908 р. жив у Львові, де займався журналістикою. 4 серпня 1914 р. став співзасновником і одним із лідерів СВУ. Після вступу 1914 р. російських військ у Галичину переїхав до Відня. Згодом в уряді гетьмана Павла Скоропадського очолив бюро преси при міністерстві внутрішніх справ. У 1919 р. приєднався до Директорії УНР. Виконував дипломатичні місії у Відні і Швейцарії. У праці «Націоналізм» окреслив доктрину інтегрального націоналізму, що передбачала побудову незалежної національної держави і мала вагомий вплив на український визвольний рух у міжвоєнний період та під час Другої світової війни.

«України, якої прагнемо, ще нема, але ми можемо створити її в нашій душі»

Мовою джерела. Із програмного документа СВУ «Наша платформа»:

«Українці розуміють, що у війні сій [*йдеться про*] те, чи в результаті війни український П'ємонт в Австрії буде знищений, чи українське життя розцвіте по той бік Збруча, за Дніпро і над Чорне море, і тому [*українці*] не можуть зоставатися німими свідками. Об'єктивна історична конечність вимагає, аби між Західною Європою і Московщиною повстала самостійна українська держава. Потрібне се для досягнення європейської рівноваги, є це в інтересі народів ... в обох цісарствах, а для українського народу було б се здійсненням вікових [*мрій*].

1. Як члени СВУ планували використати геополітику для досягнення українських національних цілей?

Мовою джерела. Із програмного документа СВУ «Наша платформа»:

«Формою правління самостійної української держави має бути конституційна монархія, з демократичним внутрішнім устроєм політичним: однопалатною системою законодавства, громадянськими, мовними і релігійними свободами для всіх національностей і віросповідань, з самостійною українською церквою. На випадок прилучення до Австрії більшої чи меншої українсько-російської території

буде Союз обстоювати за створенням з усіх земель, заселеним українським народом в Австрії, осібного автономного краю».

1. Які положення документа свідчать про прагнення створити державу із демократичним устроєм?

Мовою джерела. З політичної програми Загальної української ради (утвореної 1915 р. у Відні на основі ГУР та СВУ):

«...український народ, ... в війні поніс найбільші жертви, ... тепер, коли українська країна є охоронним валом для Австрії; тепер український народ ... домагається в межах Австро-Угорщини територіально-національної автономії, з'єднання українських областей в одну автономну, на основах свободи і демократії збудовану територію...»

1. Чим аргументувала ЗУР вимогу створення української автономії у складі Австро-Угорщини?

Тема практичної роботи: «Українські політичні організації й середовища в Російській і Австро-Угорській імперіях: порівняльний аналіз стратегії здобуття української державності.»

Опрацюйте цитати з писемних джерел, що є у параграфі. Дайте письмові відповіді на запитання: 1) які політичні організації/партії планували «заслужити» для України волю/автономію і в який спосіб?; 2) які політичні організації/партії планували здобути для України волю/автономію і в який спосіб?

Коли в Україні у Львові було створено Головну українську раду, ...
в Бельгію вторглися німецькі війська, що спонукало Велику Британію оголосити війну Німеччині.

internet **С. В. Петлюра. Війна і українці:** http://symonpetlura.ucoz.ua/publ/vijna_i_ukrajinci/2-1-0-36; **Програмові документи СВУ «Наша платформа», ГУР «Маніфест»** (див. розділ VII)**:** https://history.vn.ua/book/xrestomatia/

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **1 серпня 1914 р.** — розпочалася Перша світова війна (Велика війна);
   - **3 серпня 1914 р.** — утворення у Львові Головної української ради (ГУР);
   - **4 серпня 1914 р.** — утворення у Львові Союзу визволення України (СВУ);
   - **серпень 1914 р.** — утворення легіону Українських січових стрільців.
2. Поясніть значення понять: *СВУ, ГУР, Карпато-російський визвольний комітет, Легіон Українських січових стрільців, національне військове формування.*
3. У зошиті заповніть таблицю: «Національний рух на західноукраїнських землях»

Назва організації, рік створення	Лідери	Програмні документи	Намічені цілі

4. Порівняйте різні позиції українців щодо участі у Першій світовій війні. Підготуйте повідомлення «Причини розходження українських політичних сил у ставленні до війни».

§3 Воєнні дії на території України в 1914–1917 рр.

- ✓ Якими були причини Першої світової (Великої) війни?
- ✓ Як називались основні фронти Першої світової війни?
- ✓ Яке національне формування було створено на західноукраїнських землях?

1. Початок воєнних дій на Східному фронті. Галицька битва.

Під час Першої світової війни через українські землі — Волинь, Східну Галичину та Північну Буковину — проходив фронт, що утворився на російсько-австро-угорському кордоні. Більшість учасників війни називали цю ділянку південною частиною Східного фронту. Російське військове командування найменувало його Південно-Західним фронтом. Зі сторони Росії й Австро-Угорщини тут було зосереджено більше ніж 100 дивізій. У перші дні серпня військові дії проти Росії розпочали австро-угорські армії, однак вели їх украй невдало. Під час **Галицької битви**, що тривала упродовж **серпня–вересня 1914 р.**, російські війська захопили Львів; витіснили супротивника за р. Сян; вийшли до карпатських перевалів; блокували австрійську фортецю Перемишль (нині місто Пшемисль, Польща), одну з найукріпленіших у Європі після Вердена (Франція) і Антверпена (Бельгія). У **березні 1915 р.**, після чотиримісячної облоги **Перемишль** із 117-тисячним гарнізоном капітулював.

Для російських армій відкривалася перспектива переходу Карпатських гір і вторгнення в Угорщину. Але завдяки допомозі Німецької імперії Австро-Угорщина уникнула цілковитого розгрому. Внаслідок Галицької битви, що розгорнулася на ділянці фронту завдовжки близько 400 км і стала однією з наймасштабніших у цій війні, російські війська оволоділи **Східною Галичиною та Північною Буковиною**. Австро-угорські збройні сили були знекровлені, втративши 400 тис. осіб, із яких 100 тис. — полоненими. Захоплення цих територій росіяни розцінювали як завершення «справи великого князя Івана Калити», котрий розпочав підкорення Москві земель, що раніше перебували під владою Великих князів київських.

Зі вступом у війну **Османської імперії в 1914 р.** на боці **Центральних держав (Німеччини й Австро-Угорщини)** театром військових дій стало **Чорне море**. У його акваторію через протоку Дарданелли увійшли німецькі крейсери «Гебен» та «Бреслау», передані Німеччиною Османській імперії, і разом із турецьким флотом в ніч у **15 на 16 жовтня 1914 р.** обстріляли **Одесу, Феодосію, Севастополь.** У **листопаді 1914 р.** біля **мису Сарич, що поблизу Ялти,** відбувся бій між крейсерами «Гебен» та «Бреслау» і російськими кораблями. Він звівся до перестрілки між російським лінкором «Євстафій» та німецьким крейсером «Гебен». Обидва судна отримали пошкодження, однак, використовуючи перевагу у швидкості, німецькі крейсери змогли відірватися від російського флоту і втекти. Чорне море стало невід'ємною частиною Великої війни, де з перемінним успіхом тривало військово-морське протистояння між російським і турецьким флотами. Однак жодній зі сторін не вдалося упродовж війни досягнути на морі стратегічної переваги.

1. Стисло охарактеризуйте передумови й перебіг Галицької битви.
2. Якими були наслідки Галицької битви?
3. Які військові події відбулися восени 1914 р. на Чорному морі?

2. Військові операції у 1915–1917 рр.

У 1915 р. Східний фронт став головною ареною бойових дій. Перекинувши сюди частину своїх боєздатних військ, німці разом з австрійцями у **травні 1915 р.** прорвали російську оборону в районі міста **Горлице** і розпочали наступ на усій ділянці Східного фронту. Розвиваючи успіх, вони захопили **Галичину, Буковину, частину Волині, Польщу, Литву, частину Латвії та Білорусі.** Поразки російських військ тримали у напрузі усе населення Правобережної України. Губернські установи були перенесені з Кам'янця-Подільська (нині Кам'янець-Подільський Хмельницької області) до Вінниці, Київський університет перебазувався до Саратова, Київський політехнічний інститут — до Воронежа; вивозили школи, музеї, бібліотеки. Обговорювали питання про евакуацію святинь Києво-Печерської лаври. Проте **восени 1915 р.** контрнаступ було зупинено на лінії **Кам'янець-Подільськ–Тернопіль–Кременець–Дубно.** На сході теж перейшли до **позиційної війни.**

Хоча Росія і не капітулювала, німецьке командування вважало, що російська армія вже не здатна на серйозні наступальні дії. Проте у **червні 1916 р.,** перегрупувавши збройні сили, російські війська під орудою генерала **Олексія Брусилова** розпочали наступ у напрямку **міста Луцька**, прорвали оборону австро-угорської армії на фронті шириною 340 км і зайняли частину **Волині** (з м. Луцьк), **Буковину** (з м. Чернівці), **частину Східної Галичини** (з м. Броди й м. Станіслав (нині Івано-Франківськ) та підійшли до окремих **карпатських перевалів.** Успіх був досягнутий завдяки новій

тактиці: росіяни завдавали удар не в одному місці, а відразу в кількох, що завадило противникові зосередити війська для відбиття атак. Загроза вторгнення нависла над Угорщиною. Однак німецьке командування перекинуло частину військ із Західного фронту і зупинило у **середині вересня 1916 р.** російський наступ на лінії **р. Стохід–Киселин–Золочів–Галич–Станіслав–Ворохта.** Фронт стабілізувався і залишався незмінним до **літа 1917 р.** За весь час операції втрати австро-угорської армії становили 1,5 млн осіб, російської — близько 500 тис.

У **червні 1917 р.** нова політична влада у Росії — Тимчасовий уряд — розпочала стратегічний наступ російських армій у **Галичині (Червневий наступ).** Однак, наштовхнувшись на потужну оборону німецьких і австрійських військ, російські армії зупинились, а згодом відступили.

1. Які зміни відбулися на Східному фронті у 1915 р.?
2. Стисло охарактеризуйте перебіг та наслідки Брусиловського прориву.
3. Як розгорталися події на Південно-Західному фронті російських військ у 1917 р.?

3. Українці в арміях воюючих держав. Українські січові стрільці.

До російської й австро-угорської армій мобілізували 4,7 млн українців. Їхня частка у **російських військах становила 25–30%, австро-угорських — близько 13%.** Вияви героїзму серед українців під час Першої світової війни були на обох фронтах, хоча насправді багато хто з них від початку не бажав брати в ній участь. У **російській армії** не створили жодного українського національного формування, тобто 4 млн мобілізованих українців розпорошили по усіх фронтах. Значною була **частка офіцерів українського походження** — щонайменше **20–25%**. Чимало з них обіймали ключові посади у штабі верховного головнокомандування. Генерал Олександр Лукомський керував згаданим штабом, його першим помічником був генерал-лейтенант Михайло Пустовойтенко, головним військовим інженером російської армії призначили генерала Костянтина Величка. Деякі з них згодом служили у війську гетьмана П. Скоропадського і в армії УНР, зокрема генерал-лейтенант **Микола Юнаків** та військовий міністр гетьмана П. Скоропадського **Олександр Рогоза.** Та й **П. Скоропадський** був одним із генералів російської армії.

У складі австро-угорської армії воювало **національне військове формування — Легіон Українських січових стрільців,** який налічував близько 2 тис. осіб. У **вересні 1914 р.** під час Галицької битви січові стрільці захищали **Верецький та Ужоцький перевали.** Особливо відзначилися вони в **квітні-травні 1915 р.** у бою за гору **Маківка** поблизу **Славська на Львівщині.** Проти них російське командування кинуло кілька полків і артилерію, бо контроль над горою забезпечував росіянам панівну стратегічну позицію і вигідні умови для розвитку наступу на захід. Особливо відзначився у бою за гору Маківку курінь під командуванням **Григорія Коссака.** Його командир був нагороджений австрійським хрестом «За військові заслуги» 3-го ступеня.

У вересні 1916 р. біля гори **Лисоня на Тернопіллі** січові стрільці стримували наступ російських військ на м. Бережани під час Брусиловського прориву. В ході бою усуси спільно з угорським полком зупинили просування ворога, але втратили більше

половини особового складу. Тому австро-угорське командування перевело підрозділ на Волинь, де стрільців зобов'язали допомагати австро-угорській окупаційній владі поповнювати армію рекрутами з місцевого населення. Скориставшись цим, **усуси розпочали освітню та громадську роботу**: організовували школи і працювали там учителями, а також надавали місцевим жителям правничу допомогу. У **лютому 1917 р.** стрільці повернулися на фронт під м. Бережани. Під час російського наступу того ж року діяли на півдні Тернопільщини в напрямку до Хотина. Попри різний перебіг військових дій за участю усусів, вони набули у горнилі війни цінного військового досвіду. Їхня діяльність сприяла відновленню національних військових традицій українців, зростанню українського патріотизму, створенню військового фольклору, пісень, утвердженню форми українського однострою (мазепинки). Із середовища січових стрільців вийшла когорта борців за волю України.

1. Підготуйте коротку довідку «Українці в лавах російської й австро-угорської армій».
2. В яких битвах брали участь Українські січові стрільці у 1914–1915 рр.?
3. Яким був бойовий шлях Легіону Українських січових стрільців у 1916–1917 рр.?

Мовою джерела. Василь Кучабський (сотник УСС):

«Під час боїв, у яких відзначилися Українські січові стрільці, австрійським похвалам не було кінця, під час же затишшя на фронті австрійським зневагам теж

не було кінця: тоді Українські січові стрільці бували для австрійців лише «рутенськими (русинськими) зрадниками».

1. Від чого залежало ставлення австрійського командування до січових стрільців? Відповідь обґрунтуйте.

Мовою джерела. Олександр Доценко (підпоручик російської армії, згодом підполковник армії УНР):

«...московське командування в секретній директиві повідомляло, що УСС — це «атборниє войска, називающіє сєбя украінцамі і мєчтающіє о восстановлєніі самостоятєльной Малоросії», що вони зв'язані зі «Союзом Визволення України», що вони по складу в більшості інтелігенти. Підносилося їх бойове вишколення і тут же називалося їх зрадниками «вєлікава общава дєла асвабаждєнія угнєтьонних славян». Москалі лютували...»

1. Висловіть обґрунтоване судження. Російське військове командування хвалило чи ганило УСС?

Командант УСС Антін Варивода

Коли в Україні січові стрільці вели бій за г. Маківку, ...
в Туреччині уряд прийняв рішення про депортацію вірмен, як наслідок — із півтора мільйона вірмен, що проживали на той час в Туреччині, знищено було дві третини.

internet

Австро-угорські війська в Західній Україні 1917 р. (відео): https://www.youtube.com/watch?v=MjYvGz0_hMc.
Бій за гору Маківка (відео): https://www.youtube.com/watch?v=R_3T91jeTzE.
Українці і Велика війна (відео): https://www.youtube.com/watch?v=XrW08bPpbKo

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **серпень–вересень 1914 р.** — Галицька битва, наступ російських військ;
   – **березень 1915 р.** — капітуляція Перемишля;
   – **квітень–травень 1915 р.** — бій Українських січових стрільців (УСС) за г. Маківка;
   – **травень–вересень 1915 р.** — контрнаступ Центральних держав у районі м. Горлице;
   – **червень 1916 р.** — Брусиловський прорив російської армії;
   – **вересень 1916 р.** — бій УСС на г. Лисоня;
   – **червень 1917 р.** — невдалий наступ російської армії в Галичині.
2. Поясніть значення понять: *національне військове формування, позиційна війна.*
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Українські січові стрільці — патріоти, воїни, просвітники».
4. Перекресліть у зошит і заповніть таблицю.

Рік/місяць (місяці)	Ключові події на Західному фронті	Ключові події на Східному фронті	Можливі взаємозв'язки між подіями

§4 Вплив Першої світової війни на українські землі.

- ✓ Чим відомий митрополит А. Шептицький?
- ✓ Коли і де була утворена ГУР? Хто її очолив?
- ✓ Чим завершилася Галицька битва?

1. Політика імперських урядів на українських землях у 1914–1917 рр.

Перша світова війна стала важким випробуванням для жителів українських земель. Військові дії періодично охоплювали Галичину, Буковину, Волинь та Поділля, щоразу залишаючи після себе могили, руїни і страждання. Території, що одна держава силоміць відібрала в іншої без визнання за першою суверенних прав на них, опинилися під **режимом окупації**. Російська й Австро-Угорська імперії утверджували свою присутність на захоплених землях зазвичай репресивними методами. Російський уряд утворив на окупованих у 1914 р. територіях військове **Галицько-Буковинське генерал-губернаторство,** тобто таке, управління яким керували військові з метою ефективного використання його ресурсів в умовах перебування у прифронтовій зоні. Очолив генерал-губернаторство російський генерал-лейтенант, знаний українофоб граф **Георгій Бобринський**. До цього об'єднання належали Львівська, Перемишльська, Тернопільська та Чернівецька губернії. Зважаючи на стан війни, Г. Бобринський насаджував у Галичині й Буковині **військову адміністрацію.** На початку квітня 1915 р. імператор Микола II, демонструючи серйозність російських намірів, прибув до Львова і Перемишля на оглядини новоприєднаних територій.

Окупаційна адміністрація проводила відверту антиукраїнську політику. За власним зізнанням, генерал-губернатор вважав своїм завданням викорінення «мазепинства» і надання захопленим землям «російського характеру»: запровадження російської мови у різні сфери життя краю, а також російських законів і адміністративного устрою. В регіоні закривали українські школи, журнали, газети, книгарні. Для галицьких шкіл були видані підручники, написані російською мовою.

Українські військовополонені в супроводі конвою перед брамою табору Фрайштадт

Заборонили діяльність українських політичних партій і громадських об'єднань: «Просвіт», молодіжних, спортивних організацій. Почалися масові **депортації** (примусові переселення, виселення) місцевих жителів. Українських діячів, які не залишили зону російської окупації, арештовували і вивозили до Сибіру. З Галичини вислали 34 греко-католицьких священнослужителі, зокрема митрополита **Андрея Шептицького**. Російський політик Павло Мілюков вважав, що така діяльність Г. Бобринського може зашкодити міжнародному іміджу Росії, тому назвав її, виступаючи у Державній Думі, **«європейським скандалом».**

Населення західноукраїнських земель залишалося переважно лояльним до Австро-Угорщини і не підтримувало масово російську армію. Попри це, під час відступу з етнічних українських земель австро-угорська влада і командування армії вдалися до масштабних репресій проти мирних жителів. Провал військової кампанії 1914 р. вони пояснювали «зрадою українців», які начебто таємно симпатизували і допомагали росіянам. Як наслідок, русофілів і почасти всіх підряд українців почали заарештовувати і судити за зраду. Нерідкісними стали **смертні вироки.** Тисячі мешканців відправляли до австрійських таборів, зокрема сумнозвісного Телергофа у Штирії, де в жахливих умовах утримували понад 30 тис. українців. Репресії проти українського населення посилились із поверненням у 1915 р. австро-угорських військ. Водночас, відступаючи, російські армії насильно примушували до переселення жителів Холмщини, Підляшшя, Волині та Поділля — територій, що до війни належали Російській імперії. Люди гинули в дорозі від голоду, спраги, епідемічних захворювань. Окрім того, відступаючи, російські війська руйнували мости, залізниці, адміністративні споруди, електростанції. Отже, обидва імперські уряди вирішували свої стратегічні завдання у війні, проводячи жорстоку політику щодо українського населення у фронтовій і прифронтовій зонах.

1. Поясніть поняття «режим окупації» та «військове генерал-губернаторство».
2. Стисло охарактеризуйте діяльність російського окупаційного режиму в Галичині.
3. Як події на фронті впливали на політику імперій щодо українців? Наведіть приклади.

Мовою джерела. Із телеграми головного начальника постачання армій Південно-Західного фронту Олександра Забєліна:

«Головнокомандувач наказав уживати екстрених заходів усіма можливими способами — всьому населенню пропонувати вирушати в наш тил у міру відступу наших військ. Відправляти в наш тил усю худобу, коней та усі мідні речі, у т. ч. дзвони і заразом усе, що могло б стати корисним для армії ворога ... Сільськогосподарські знаряддя за можливості вивозити».

1. Висловіть обґрунтоване припущення. Які саме «усі можливі способи» мав на увазі автор тексту?

2. Український національний рух у ході війни.

Із провалом швидкоплинної війни і продовженням бойових дій **в обох імперіях активізувався український національний рух**. Цьому сприяло погіршення

економічної ситуації, позаяк жодна з країн не розраховувала на тривалу війну. **Перша світова війна прискорила процес формування національної свідомості у середовищі селян**, яких мобілізували в імперські армії, поліетнічні за особовим складом. Щоденні зустрічі в окопах і в тиловому побуті з представниками інших етносів допомагали вчорашнім селянам усвідомити свою самобутність, особливо коли вони ставали жертвами насмішок, упередження чи ворожості на національному ґрунті. З іншого боку, армії «їхніх» імперій завойовували чужі території з населенням, котре розмовляло тією ж мовою, співало ті самі пісні, мало такі ж традиції та звичаї, що й вони. **Ці безпосередні контакти між українцями з обох сторін фронту прискорювали кристалізацію національної ідентичності**. Зокрема, після того, як російські війська окупували Галичину і Буковину, значно зріс попит на українські книги серед населення Наддніпрянщини. З іншого боку, галичани, потрапивши у 1916–1917 рр. на Волинь, організовували там українські школи і поширювали серед місцевих жителів національну ідею. Водночас українські політичні сили черговий раз прагнули донести до імперських урядів свої вимоги, розраховуючи на їхнє виконання.

ГУР та СВУ, переїхавши до Відня внаслідок російської окупації Львова, **у 1915 р.** утворили **Загальну українську раду (ЗУР)** на чолі з **К. Левицьким**, представницький орган українців у Австро-Угорщині. В її програмі йшлося про об'єднання українських земель у автономний край і надання йому національно-територіальної автономії. СВУ розгорнув широку інформаційну роботу для ознайомлення європейської громадськості з історією України, її сучасним становищем і вимогами українських політичних партій та організацій. **Українською, німецькою і французькою мовами СВУ видавав** періодичні інформаційні вісники, опублікував «Кобзар» Т. Шевченка, «Історію України» М. Грушевського, праці М. Костомарова, В. Антоновича, інших науковців і публіцистів Однак австрійська влада не приділяла серйозної уваги українському питанню, більше орієнтуючись на поляків. Зокрема, **4 листопада 1916 р.** німецький і австро-угорський уряди проголосили Польське королівство, утворене на польських землях, відвойованих у Російській імперії. Водночас Галичина отримала автономію без поділу на східну і західну частини. Після такого рішення австро-угорського уряду **ЗУР** склала свої повноваження, а керівництво національним рухом перейняла новоутворена **Українська парламентська репрезентація** на чолі з **Юліаном Романчуком**.

У Наддніпрянщині активізували діяльність молодіжні організації. В **1915 р.** у **Харкові** на з'їзді представників української молоді була заснована **«Юнацька спілка»**, яка виступала за **автономію України.** ТУП у відозві **«Наша позиція»**, оприлюдненій у **1916 р.,** вимагала перебудови Російської імперії на автономно-федеративних засадах і надання **Україні автономії**. Водночас члени ТУП координували свої зусилля із лідерами національних неросійських груп — поляків, євреїв, фінів тощо. Отже напередодні 1917 р. український рух мав політичні програми. Він набрав досвіду організації і агітації та міг сподіватися на підтримку українського населення.

1. Як Перша світова війна вплинула на розвиток українського національного руху?
2. Яких заходів вживали ГУР, СВУ та ЗУР під час війни?
3. Визначте програмні цілі «Юнацької спілки».

3. Доброчинний рух в Україні у добу Великої війни.

Бойові дії спричинили появу **біженців** — людей, які покидали обжиті місця, втікаючи від війни у тилові регіони. Це були переважно жінки, діти, літні люди. **Біженство стало випробуванням для української громади**, яка довела здатність надавати допомогу, притулок, зігріти добрим словом сотні тисяч вигнанців без різниці статі, віку, етнічної приналежності. **У свідомості** українців то були передусім знедолені, нещасні люди. Допомогу отримували також поранені **військовослужбовці**, чисельність яких постійно зростала. З початком війни представники різних соціальних верств і прошарків, громадські, станові й державні установи, охоплені співчуттями до ближнього, почали організовувати у містах та містечках благодійні товариства і комітети зі збору пожертвувань. **На громадські кошти** засновували лазарети, притулки, санітарні поїзди, виготовляли ліки і медико-санітарне обладнання. Багато громадян, насамперед молодь, безплатно працювали у лікувальних і благодійних закладах. Ті, хто не міг допомогти постраждалим грошима, жертвували харчі, одяг, взуття, товари першої необхідності.

Значний внесок у благочинну діяльність зробили представники торгово-промислових кіл та української інтелігенції. Наприклад, родина Терещенків наприкінці 1915 р. власним коштом утримувала у Києві шість лазаретів. Найбільшого розмаху на українських теренах набула діяльність, утвореного у **1915 р. Комітету Союзу міст Південно-Західного фронту**, який очолив волинський землевласник **Федір Штейнгель.** Наприкінці 1916 р. йому підпорядковувались 36 госпіталів та лікарень, 3 військово-санітарних поїзди, 19 епідемічних загонів, 21 дитячий притулок та більше 200 інших закладів на фронті й у тилу. **Влітку 1916 р. у Галичині працівники комітету організували навчання дітей українською мовою при дитячих притулках, які згодом перетворили на початкові школи.** Поодинокі **«Просвіти»**, після заборони російським урядом проводити просвітницьку роботу серед населення, визначили новий, пріоритетний напрямок діяльності — благодійність на користь фронтовиків і цивільного населення.

Безкоштовний пункт харчування Союзу міст

Плакат 1914 р.

У 1915 р. австрійський уряд визнав **«Український комітет допомоги»**, очолюваний Ю. Романчуком, державною структурою і надав йому фінансову підтримку. Із початком нового наступу російських військ 1916 р. в Австро-Угорщині утворено ще кілька українських благодійних організацій, що їх фінансували з державного бюджету, зокрема **«Комітет піклування над біженцями з Буковини»** та **«Український крайовий комітет допомоги біженцям»**. Члени **СВУ** опікувалися українськими військовополоненими в Австрії та Німеччині. Вони домоглися від військового командування дозволу на організацію спеціальних військових таборів для українських полонених солдатів і офіцерів. Намагалися поліпшити їхнє матеріальне становище, організовували в таборах школи грамотності, читальні, курси української історії та літератури, видавали українські газети тощо. Все це сприяло зростанню серед військовополонених національної свідомості. Згодом, у період Української революції, з них сформували дві дивізії — **«синєжупанників» та «сірожупанників»** (відповідно до кольору їхньої уніформи). Попри негаразди, Велика війна спричинила сплеск доброчинної діяльності серед різних прошарків українського суспільства, і це ще раз підтвердило народну мудрість, що чужого горя не буває.

Ю. Романчук

1. Як українська громадськість допомагала постраждалим під час війни?
2. Наведіть приклади доброчинної діяльності українських підприємців та інтелігенції.
3. Назвіть особливості благочинного руху на західноукраїнських землях.

Коли в Україні австрійський імператор надав Галичині статус автономії, ...
в США американка Жанетт Ренкін зі штату Монтана стала першою жінкою, обраною в Конгрес США.

internet **Політична програма Загальної української ради** (див. розділ VII): https://history.vn.ua/book/xrestomatia/
Українці в Першій світовій війні: ttps://www.youtube.com/watch?v=KWvz7q7VSBc

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1915 р.** — створення Загальної української ради.
   – **1915 р.** — у Харкові засновано «Юнацьку спілку».
   – **4 листопада 1916 р.** — німецькі й австро-угорські уряди проголосили утворення Польського королівства;
   – **4 листопада 1916 р.** — австрійський імператор надав Галичині статус автономії.
2. Поясніть значення понять: *ЗУР, режим окупації, військова адміністрація, біженці.*
3. Складіть тези «Політика імперських урядів на українських землях у 1914–1917 рр.».
4. Наведіть аргументи на підтвердження або заперечення думки: «У ході війни в обох імперіях активізувався український національний рух».

§5 Повсякденне життя на фронті та в тилу.

- ✓ Що таке Галицько-Буковинське генерал-губернаторство?
- ✓ Які пріоритети визначив у своїй діяльності Г. Бобринський?
- ✓ Наведіть приклади політики Австро-Угорської імперії щодо українців.

1. Людина на фронті: «будні» окопної війни.

Першу світову війну сучасники назвали **Великою війною**, бо вона спричинила небачені раніше **явища та зміни, стала довгою, смертоносною, тотальною.** На цю війну мобілізували військових, цивільне населення, чоловіків та жінок. Проте напередодні війни не було чіткого розуміння ні її перебігу, ні її наслідків. Українські солдати й офіцери обох імперій виконували свій військовий обов'язок і **воювали в арміях тих держав, де вони народились і жили.** В обох країнах на початку воєнного протистояння панувало патріотичне піднесення. Коли ж війна розпочалася, то виявилася відмінною від того, що уявляли про неї цивільне населення та військові.

Мобілізовані на фронт солдати гинули в боях, страждали від ран, проклинали війну і тих, хто її почав. Із переходом до «сидячої», «окопної війни» припинилися масштабні військові дії. Сила оборони виявилася потужнішою за атаку. У вологих шанцях (окопах) набагато **більше солдатів помирало від хвороб, аніж від куль противника.** Війна **знизила моральну межу**: люди тепер наважувалися робити те, що раніше вважали неможливим з етичних та релігійних міркувань. **Людське життя на фронті знецінилося.** Відбулася зміна моральних і релігійних засад: від християнського принципу «не убий» до воєнного імперативу «убий ворога».

Втрати українців під час Першої світової війни (за А. Руккасом)

Орієнтовні втрати українців із російського боку фронту

Орієнтовні втрати українців із австро-угорського боку фронту

Мобілізовано до російської армії близько 4 млн українців,
до австро-угорської — близько 700 тис. українців.

До 1,3 млн українців втратили життя під час Першої світової війни.

Затяжний характер бойових дій, що породив відому фразу «На фронті без змін», великі людські втрати, активна пропагандистська робота сприяли значному **посиленню антивоєнних і антиурядових настроїв** у солдатському середовищі Південно-Західного та Румунського фронтів, дислокованих в Україні. **Для більшості солдатів**, переважно безграмотних або з мінімальним рівнем освіти, все ще **залишалася незрозумілою мета** страшної бійні. На останньому її етапі це обернулося **втратою боєздатності армії.** Звичним явищем стали відмови солдатів виконувати

команди начальства, поширилося **братання на фронті між солдатами воюючих сторін** як вияв стихійного протесту проти продовження війни.

1. Як пересічні українці ставилися до Великої війни? Чому її так називають?
2. Розкажіть, як війна впливала на долі та світогляд людей.
3. Наведіть приклади того, як затяжна війна позначилася на боєздатності армій.

Мовою джерела. Лист українця, солдата Андрія Рубльова з Південно-Західного фронту (російська армія, 29 травня 1916 р.):

«Дорога сестричко, яка огидна справа війна. Коли вдариш у людину багнетом, то він йде, як у подушку, і самому робиться просто нудно... прожектор та ракети частіше стали освітлювати, так що я побачив свої руки, вони в крові. Я подумав, а скільки своїми бомбами я убив людей, а багнетом переколов, а за що все це?»

1. Запропонуйте кілька висновків, яких можна дійти, спираючись на цитату А. Рубльова.
2. Як травмування на війні могло вплинути на долю солдата?

Мовою джерела. Із показів І. Вербила та Р. Черепахи – військовополонених, які втекли (1915 р.):

[«...*Нас*] заставили рити окопи... [*Конвоїри*] б'ють і лають. Їжа дуже погана. Ячмінний суп без м'яса і навару, один фунт хліба дуже поганого... і два стакани чаю на день. ... Німець скоріше за так дасть нашому голодному полоненому кусок хліба; австрієць хоче продати і взяти за півфунта рубль».

1. З'ясуйте, яку пряму та опосередковану інформацію можна отримати з документа.

2. Влада і організація життя в тилу.

У тилу не вбивали, але на жителів тилових районів припав тягар постачання і розквартирування військ, розміщення біженців та евакуйованих. Затягування війни усталило розуміння, що перемога визначається не стільки фронтом, скільки тилом. Українські землі по обидва боки фронту перетворилися на оперативний тил. Це означало скупчення військ, відсутність нормального господарчого життя, реквізиції (відбирання у населення на користь армії тих чи інших ресурсів), поширення епідемій тифу і холери. Утім поза фронтовим тилом життя теж було нелегким. Військових замовлень вистачало, але **основні фонди** (обладнання, комунікації, приміщення) з 1914 р. не оновлювалися. Запровадили **жорстке державне регулювання:** держава визначала обсяги продукції, розміщувала замовлення, забезпечувала сировиною та робочою силою. Однак промисловість, транспорт, фінанси не витримували навантажень

Військовий госпіталь у Рівному, 1915 р.

1. Представників якої статі більше серед працівників госпіталю. Чому?

військового часу і розладнувалися. Упродовж 1914–1916 рр. у Наддніпрянщині припинили роботу 1400 підприємств. **Економіка західноукраїнських земель** була зруйнована через безперервне проходження по них лінії фронту.

У сільському господарстві на початок 1917 р. **чисельність працездатних чоловіків** зменшилася на 60% від довоєнної кількості. Дрібні та середні господарства потерпали від систематичних конфіскацій на потреби війська. Сільське населення прифронтової смуги відривалося від сільськогосподарських робіт на укріплення лінії фронту, зокрема спорудження шанців. Як наслідок, у містах імперії відчували **нестачу харчів** і запроваджували карткову систему розподілу продуктів. З іншого боку, дефіцит дав селянам змогу продавати продукцію за вигіднішими цінами, особливо коли родини мобілізованих почали отримувати допомогу від казни. Крім того, їх звільнили від плати за квартири, воду, електрику, тощо.

В умовах, що склалися, вигравали ті підприємці, які працювали на армію. Торговці, використовуючи нагоду, розпродували довоєнні запаси за новими високими цінами. Багато промисловців, зволікаючи з підвищенням зарплатні робітникам і працюючи на старих запасах сировини, зменшили виробничі витрати й тим самим збільшили свої прибутки. На шахтах, фабриках, заводах, у поміщицьких маєтках та господарствах заможних селян використовували працю військовополонених. Однак кваліфікованої робочої сили не вистачало. Як наслідок, в українські губернії завозили некваліфікованих працівників із російської глибинки, нерідко серед працюючих були жінки та підлітки. Зросли ціни на товари і послуги, відбулося **падіння купівельної спроможності** населення, особливо у великих та середніх містах. **Основними причинами дорожнечі** стали загальний розлад господарського життя, підвищення старих і запровадження нових податків, маніпулювання цінами. Тяжка повсякденна праця, тривалий робочий день (до 15 годин), перебування в чергах за товарами, погане харчування, голод і холод виявилися долею мільйонів людей. Проблемою для багатьох стало виживання як таке. **Активізувалися соціальні протести** в робітничому середовищі. До прикладу, із серпня 1914 р. до вересня 1915 р. страйкувало 43 тис. робітників, а від жовтня 1915 р. до вересня 1916 р. — вже 210 тис.

Демонстрація у 1917 р.

1. Що стало основною причиною велелюдного зібрання?

1. Наведіть приклади того, як війна позначилася на економіці.
2. Доведіть, що війна мала неоднозначний вплив на сільське господарство.
3. Поясніть, чому війна призвела до наростання соціальної напруги.

Динаміка зростання цін на продовольчі продукти у Наддніпрянській Україні

Продукти	1914 р.	1916 р.	% зростання
	за фунт у копійках		
Пшениця	2,5	6,0	240,0
Цукор	14,0	40,0	280,0
Крупа гречана	4,0	10,8	270,0
Пшоно	5,0	13,8	276,0
М'ясо	15,0	60,0	400,0
Олія	14,0	46,0	330,0
Платня робітника друкарні	*50 крб.*	*100 крб.*	*100,0*

1. Проаналізуйте дані таблиці. Запропонуйте обґрунтовані висновки.

Мовою джерела. Член Державної ради Олександр Кривошеїн:

«Із усіх суворих пробувань війни поява біженців є найнесподіванішою, і важко виліковною... Хвороби, убогість рухаються разом з біженцями на Росію. Вони створюють паніку і знищують усе ... Це хмари комах. Дороги руйнуються, і незабаром уже неможливо буде підвезти їжу... я стверджую, що наступна міграція населення приведе Росію у морок революції».

1. Висловіть припущення. Який «порив перших днів» мав на увазі О. Кривошеїн?

Мовою джерела. Організатор і опікун сиротинця у Львові митрополит Андрей Шептицький:

«Діти, що їх примістили ми по сиротинцях, є часами так пригноблені трагедією їх життя, що сестри, котрі є якби матерями для дітей, мусять не раз місяцями працювати, щоб викликати усміх тих маленьких. ... Діти, що мають своїх матерів та вітців, ведуть життя ненабагато ліпше, чим сироти».

1. Про яку форму благочинної діяльності йдеться в історичному джерелі?

3. Зміна статусу жінки.

Велика війна була не лише чоловічою справою. В умовах воєнного часу змінився **статус жінки** у суспільстві. У державах, що воювали, від жінок очікували особливого патріотизму: вони мали віддавати Вітчизні синів і чоловіків, надихати їх мужністю та виряджати на фронт. Для жінок **повсякденний патріотизм** означав **вистояти, вижити, виказуючи жертовність і милосердя.** У роки війни вони перестали носити коштовності, уникали розкоші та дотримувалися помірності у щоденному побуті. **Стало популярним відмовлятися від дотримання моди.**

Досвід жінок у роки війни був дуже різним — залежно від віку, національності, суспільного і матеріального становища. На їхні плечі лягла турбота про забезпечення сім'ї. **Жінки замінили чоловіків там, де було можливо:** вони не лише працювали листоношами, водіями трамваїв, а й освоювали раніше суто чоловічі професії, зокрема у важкій і воєнній промисловості: ставали шахтарками, ливарницями, вантажницями тощо. Вкрай важкі та небезпечні умови праці, 11–12-годинні робочі

зміни не зупиняли жінок, які швидко опановували нові спеціальності і **забезпечували високу продуктивність** праці. На промислових підприємствах чисельність жінок зросла з 15 тис. у 1914 р. до 133 тис. у 1917 році. Їм також доводилося виконувати всю роботу в сільському господарстві: заготовляти дрова, обробляти поля тощо.

Жінки возять вугілля

Жінки на заводі виготовляють боєприпаси

У діючих арміях Російської й Австро-Угорської імперій жінок було небагато. Практика залучення їх до військової служби базувалася на добровільності. **Стихійно утворювалися жіночі військові підрозділи у Києві, Одесі, Маріуполі та інших містах**. У червні 1917 р. російська влада затвердила офіційний документ «Положення про формування військових частин із жінок-добровольців». У легіоні УСС була жіноча сотня УСС-ІІ. До неї з-поміж інших належали **Олена Степанів (Степанівна), Софія Галечко, Ірина Кузь, Павлина Михайлишин.** Цей підрозділ брав участь у бою під Маківкою, після якого Олена Степанів та Софія Галечко були відзначені урядовими нагородами. Жінки служили також на фронті — сестрами милосердя і санітарками. На воєнних плакатах того часу з'явився новий жіночий образ медсестри — «білого ангела», яка турбується про поранених. Відтак піклування про поранених, облаштування лазаретів стало переважно жіночою справою. Труднощі воєнного часу лягли важким тягарем на плечі жінок, але, разом з тим, нові обов'язки вели до зміни їхнього світогляду, додавали їм впевненості й виявилися одним із важливих кроків до встановлення рівноправності чоловіків та жінок у майбутньому.

1. Чого очікували від жінок в країнах, що брали участь у війні?
2. Як під час війни почала стиратися межа між поняттями «жіноча» і «нежіноча» робота?
3. У яких сферах військового життя брали участь жінки?

Олена Степанів (Степанівна) (1892–1963)

Народилася на Львівщині у сім'ї священика УГКЦ. **Навчалася** у семінарії Українського педагогічного товариства, була членкинею організації «Пласт». У серпні 1914 р., 22-річна студентка Львівського університету вирушила до Стрия, щоб очолити там жіночу чоту УСС. Вона стала першою у світі жінкою, офіційно зарахованою на військову службу в званні офіцера. Війна не розрізняла статей. Тож жінкам нарівні з чоловіками доводилося працювати годинами на морозі, проходити десятки кілометрів з важкими наплічниками, спати просто неба. За участь у бою за гору Маківку Олена Степанів була нагороджена срібною медаллю хоробрості та призначена хорунжою. Ще за життя вона стала легендою. Про неї писали у пресі, листівки з її зображенням розліталися миттєво, їй

присвячували пісні. Після завершення війни навчалася у Віденському університеті, захистила докторську дисертацію. У 1930-х рр. — відомий львівський географ. Репресована комуністичною владою у 1949 р. Відсиділа 10 років у тюрмі. Мати відомого українського історика Ярослава Дашкевича.

Мовою джерела. Австрійський часопис «Neue Freie Presse» (10 липня 1915 р.):

«Панна Кузь ... пустилася наздогін за *(російськими)* офіцерами і, догнавши одного з них, гукнула: «Кидай ружє!». Офіцер, збитий із пантелику, віддав свою зброю дівчині... Коли... трохи опам'ятався, сказав: «Найбільше гризе мене, що такий молодик спіймав мене». На то відповів йому австрійський офіцер: «Чи знаєш, хто це такий? - Українська леґіоністка». ... *(Офіцер)* зблід, понурився і замовк».

1. Дайте обґрунтовану відповідь. Наявність якого стереотипу підтверджує документ?

Журнал (вересень 1914 р.) інформує, як жінки з імператорської родини допомагають фронту, а селянки беруть у полон ворожих збитих льотчиків

Плакат 1914 р. «Приєднуйся до допоміжного жіночого армійського корпусу»

1. В яких країнах і з якою метою були створені зображення?
2. Як автори/замовники уявляли роль жінки у війні, яка щойно розпочалася?
3. Яку додаткову інформацію можна почерпнути із наведених візуальних джерел?

Коли в Україні Олена Степанів очолила жіночу чоту Українських січових стрільців, і стала першою у світі жінкою-офіцером. ...
Японія оголосила війну Німеччині.

Тема практичної роботи: «Перша світова як виклик людському виживанню: жінки у війні, діти-сироти, біженці, військовополонені, скалічені солдати.»

Опрацюйте цитати з писемних джерел, а також візуальні джерела, що є у параграфі. Дайте письмові відповіді на запитання. Зробіть лаконічні підсумовуючі записи за напрямками: «війна і жінки», «війна і діти-сироти», «війна і біженці», «війна і військовополонені», «війна і скалічені солдати».

internet

Жінки Європи у Першій світовій війні (1914-1918 р.): http://uamoderna.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview **Фільм-апокаліпсис «Перша світова війна»:** https://www.youtube.com/watch?v=dRCyiLFiUO o&index =3&list=PLAZbEKXk6TTtEf **Жінка в мундирі**. 100 років тому: http://tyzhden.ua/ History/159715 WTU_7gIgB3ZEonVaPJq

Підсумуйте свої знання

1. Якими були втрати українців у Першій світовій війні?
2. Підготуйте приклади різних видів діяльності жінок під час Першої світової війни.
3. Займіть обґрунтовану позицію: війна вплинула на економіку позитивно чи негативно?
4. Підтвердьте або спростуйте думку: «Надійні тили — запорука успіхів на фронтах».

Узагальнення за розділом: **УКРАЇНА У РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

1. Розставте події в хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Брусиловський прорив, утворення Головної української ради, створення Легіону Українських січових стрільців, утворення Загальної української ради, Галицька битва, створення Союзу визволення України, Горлицький прорив, Червневий наступ.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) блискавична війна; позиційна війна; міжусобна війна; світова війна.

Б) капітуляція Перемишля; бій за гору Маківка; бій за гору Лисоня; бій за Ужоцький перевал.

В) депортація; національне військове формування; окупаційний режим; військове генерал-губернаторство.

Г) Союз визволення України; Головна українська рада; Карпато-російський визвольний комітет; Загальна українська рада.

3. Виконайте завдання за історичною картою:

а) покажіть територію Галицько-Буковинського генерал-губернаторства;

б) простежте наступ російських військ у червні–вересні 1916 р.;

в) локалізуйте місця битв легіону Українських січових стрільців;

г) визначте «гарячі точки» на Чорному морі під час Першої світової війни.

4. Пригадайте, які військово-політичні блоки утворилися напередодні Першої світової війни. Чому цю війну називають для українців братовбивчою?

5. Порівняйте геополітичні плани Росії, Австро-Угорщини та Німеччини щодо України. Україна була суб'єктом чи об'єктом міжнародної політики? Відповідь обґрунтуйте.

6. Проаналізуйте, як змінилося становище жінки в українському суспільстві у роки Першої світової війни. Визначте причини і наслідки цього явища.

7. Поміркуйте, чому людей, які пережили випробування війною, називають «втраченим поколінням».

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей. Що їх об'єднує? Відповідь обґрунтуйте.

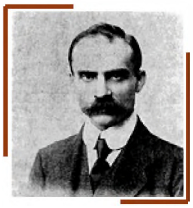

Андрій Жук (1880–1968)

Народився у с. Вовчок на Полтавщині. Закінчив трирічну парафіяльну школу. Був одним з лідерів РУП та УСДРП. Через переслідування й заборону політичної діяльності у 1907 р. покинув Російську імперію і виїхав до Львова, де редагував журнали

«Економіст» і «Самопоміч». У 1912 р. був одним із засновників Українського інформаційного комітету (УІК), який мав інформувати європейську спільноту про український національний рух. Ініціював створення СВУ, був членом ГУР, а згодом — ЗУР. Доклав багато зусиль для створення синьожупанної та сірожупанної дивізій з українських полонених.

Григорій Коссак (1882–1939)

Народився у Дрогобичі на Львівщині. Закінчив Дрогобицьку учительську семінарію. Вчителював у Бережанах, Ясениці. Керував Бережанською філією товариства «Сокіл», був активним діячем «Просвіти» і товариства «Січових Стрільців» на Дрогобиччині. З початком Першої світової війни воював у австрійській армії. А з третього серпня 1914 р. призначений отаманом другого куреня легіону Українських січових стрільців. У 1915 р. виконував обов'язки командира полку УСС, у 1916 — командир 1-го полку УСС. За хоробрість, проявлену у боях на горі Маківка, нагороджений австрійським військовим хрестом Заслуги 3-го ступеня. З 1924 р. проживав в УСРР. У 1939 р. був заарештований і страчений.

Михайло Галущинський (1878–1931)

Народився у с. Звиняч на Тернопільщині. Навчався у Бучацькій і Тернопільській гімназіях, на філософському факультеті Львівського та Віденського університетів. Очолював товариства: «Академічна громада» у Львові, «Січ» у Відні. Брав участь у виданні першого українського студентського журналу у Львові «Молода Україна». З 1904 р. займався педагогічною діяльністю. Працював директором Рогатинської гімназії, де з його ініціативи були створені філії товариств «Січ» і «Пласт». Був активним діячем «Просвіти». Під час Першої світової війни став першим командиром Українських січових стрільців. Автор споминів «З Українськими січовими стрільцями», в яких правдиво описав як процес створення Легіону, так і власні судження про дані події.

Вільгельм Франц фон Габсбург Лотрінген (Василь Вишиваний) (1895–1948)

Походив із імператорського роду Габсбургів і Лотрінгенів. По лінії Лотрінгенів його рід сягав корінням князів Рюриковичів та Гедиміновичів. Народився в родинному маєтку у провінції Істрія (Австрія). Закінчив Віденське реальне училище та військову академію у м. Вінер-Найштадті, де вивчав українську мову. Служив у 13-му полку уланів, сформованому головно з українців у м. Золочів. Ініціював українізацію сотні, якою керував: мадяр та поляків було заміщено на українців; усі улани (солдати) носили на формі жовто-блакитні відзнаки. У цей період вивчав «Історію України» М. Грушевського, носив під уніформою вишивану сорочку, за що й отримав псевдо Василь Вишиваний. У 1916 р., коли йому виповнився 21 рік, він став депутатом Віденського парламенту, де підтримував вимогу українських депутатів щодо створення коронного краю в межах Австро-Угорщини. У 1947 р. був викрадений з Австрії радянською військовою розвідкою, заарештований і помер у Лук'янівській в'язниці у Києві.

РОЗДІЛ ІІ.

ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Орієнтовні теми для практичних занять:

– Автономісти і самостійники: порівняльний аналіз програмних документів українських політичних партій *(матеріали вміщено в § 7 с. 43-47)*

– Державне будівництво Української Центральної Ради: здобутки і прорахунки *(матеріали вміщено в § 11 с. 63-67)*

§6 Передумови, рушійні сили та періодизація Української революції 1917–1921 рр.

- ✓ Коли в Російській імперії відбулася перша революція?
- ✓ Які політичні партії діяли в Російській імперії на початку XX ст.?
- ✓ Коли і чому було створено ТУП?

1. Передумови Української революції.

Велика війна спричинила наслідки, що не відповідали тим, на які розраховували імперії: замість очікуваного зміцнення імперської могутності, вона призвела до глибокої економічної і соціально-політичної кризи. Породжена війною господарська руїна, погіршення становища населення викликали гостру соціальну напруженість. У Росії зростали антивоєнні настрої і крайнє невдоволення політикою імператора Миколи II не лише лівих опозиційних сил (соціал-демократів, есерів, кадетів), а й тих політичних партій, що були лояльними до влади. Мільйонні маси солдатів-фронтовиків, котрі щодня бачили кров і смерть, жадали миру, повернення до землі. Популярним у той час стало гасло «Геть війну!». Відтак монархія втрачала опору в армії. Чи усвідомлювали правлячі кола небезпеку, що їм загрожувала? Наближені до Миколи II з відчаєм говорили йому: «Буде революція, нас усіх повісять, а на якому ліхтарі, — все одно». Однак імператор уперто не хотів бачити цієї небезпеки, сподіваючись на милість Провидіння. У ході війни дедалі більше українців — як членів українських національних партій, так і безпартійних громадян — переконувалися, що Російська імперія жодним чином не враховує їхні національні інтереси. У цих умовах національний рух набув радикальніших форм. У результаті, в 1917 р. український народ отримав історичний шанс створити власну соборну державу.

Перша світова війна ослабила воюючі держави і стала безпосереднім поштовхом до революції. **27 лютого 1917 р.** у Росії було повалено монархію. Імператор Микола II зрікся престолу. Владу перейняв утворений **2 березня 1917 р.** коаліційний **Тимчасовий уряд,** до якого увійшли кадети, октябристи, безпартійні. Очолив його голова Всеросійського союзу міст князь Георгій Львов. Уряд повинен був діяти до скликання Установчих зборів, які мали вирішити питання про державний устрій та прийняти конституцію. Тимчасовий уряд прагнув зберегти контроль над усіма територіями держави, зокрема над Україною, де його підтримували промисловці, землевласники, чиновники. Виконавчу владу на місцях було передано губернським і повітовим комітетам, дозволено **діяльність політичних партій та громадських організацій, видання преси різних напрямків, проведення маніфестацій, зборів**. Проте втомлене війною та економічними негараздами суспільство вимагало від нього аграрних реформ, фінансової стабільності, збалансованої цінової політики, розширення соціальної допомоги, припинення війни. Однак Тимчасовий уряд не міг зважитися на такі радикальні перетворення.

Одночасно з Тимчасовим урядом виникли інші структури влади — **ради робітничих і солдатських депутатів,** представницькі органи, обрані колективами промислових підприємств та військових гарнізонів. У них переважали меншовики, есери

та бундівці. Більшовиків у радах було небагато, що відповідало їхньому тогочасному реальному впливу. Меншовики та есери загалом схвально ставилися до політики Тимчасового уряду, погоджуючись із ним щодо відкладення вирішення основних питань сьогодення до скликання Установчих зборів. Натомість лідер більшовиків Володимир Ульянов (Ленін), повернувшись у квітні 1917 р. з еміграції в Росію, закликав не підтримувати Тимчасовий уряд, а передати владу радам. В Україні ради робітничих і солдатських депутатів не відігравали значної ролі й не претендували на владу.

1. Визначте наслідки Великої війни для Російської імперії.
2. Чи можна Лютневу революцію 1917 р. вважати демократичною?
3. Які структури влади виникли у ході революції?

2. Причини і рушійні сили Української революції.

Національний рух щільно переплітався з іншими видами суспільного протесту, що неухильно наростали на тлі поглиблення економічної кризи, розбалансованої промисловості, сільського господарства, торгівлі, посилення бідувань народу і, як результат, зростання його політичної активності. Зокрема, упродовж перших двох місяців 1917 р. в Україні відбулося 50 страйків, у яких брали участь 40 тис. осіб. У робітничому середовищі популярними ставали соціально-економічні та політичні вимоги, що їх висували партії соціалістичного спрямування. Наростали селянські виступи, частішали погроми та підпали поміщицьких маєтків. Антивоєнні й антиурядові настрої дедалі більше охоплювали інтелігенцію, особливо студентство, яке вдавалося до акцій громадянської непокори. Тогочасна українська еліта групувалася навколо Товариства українських поступовців. Воно неодноразово вимагало від російської влади надати українським землям автономію. Подібні погляди поширювали й інші українські організації. Поряд з цим виникали осередки, що відстоювали принцип самостійної України. Для прикладу, в Катеринославі ще восени 1915 р. утворений ініціативний комітет Українського самостійного союзу. Однак вплив самостійницьких ідей та відповідних організацій був порівняно обмеженим, а організації нечисленними.

Українська національна революція розпочалася в умовах економічної та політичної кризи у Російській імперії і стала загальноукраїнським явищем. Вона була зумовлена кількома причинами. **По-перше,** залежним та пригнобленим становищем українців, асиміляторською політикою щодо них Російської й Австро-Угорської імперій. **По-друге,** незадовільним соціально-економічним становищем населення, особливо селян та робітників, через невирішеність аграрного питання й соціального захисту робітників. **По-третє,** піднесенням українського національного руху, його ідеологічним та організаційним оформленням.

Маніфестація в Києві 19 березня 1917 р.

Головною рушійною силою революції виступило **селянство,** частка котрого у різних регіонах України становила 80–90 % населення. Від позиції селян залежала доля будь-якої влади. У суспільних процесах зросла роль **робітників,** чисельність яких збільшилася в результаті індустріальної модернізації. Загалом кожна соціальна група могла заявити про свої вимоги у перебігу будівництва нової української держави. Лідером українського руху залишалась українська **інтелігенція.** Завдяки її зусиллям на початку XX ст. творилося організаційне та ідейно-теоретичне підґрунтя Української революції. Демократизація суспільства, що відбулася під впливом революційних змін у Росії, позначилася на українському русі. **4 (17) березня 1917 р.** у Києві була утворена **Українська Центральна Рада (УЦР)**, з діяльності якої почався новий період у боротьбі за українську державність, означений **Українською революцією.**

1. Які вимоги висловлювали владі українські організації та політичні партії?
2. Назвіть причини Української національної революції.
3. Яке значення у розвитку революції мали різні соціальні стани? Коли було утворено УЦР?

Мовою джерела. Володимир Винниченко про причини Української революції:
«...українство не могло пожалітись на поміркованість політики російського монархічного уряду щодо України. Всі форми утиску, експлуатацій і нищення прав політичних, соціальних, національних та взагалі прав людини й громадянина, так притаманні всій системі упорядкування царизму, щодо українства прикладалися в самих щедрих розмірах і без усякого маскування...»

1. У чому вбачає автор головні причини Української революції?

Мовою джерела. Із газетного повідомлення про створення Центральної Ради (березень 1917 р.):
«Учора відбулося багатолюдне зібрання членів різних українських організацій. На зібранні всі організації об'єдналися і увійшли до складу комітету «Центральна Рада». До комітету приєдналася також і українська молодь. Зібранням відправлені вітальні телеграми голові ради міністрів кн. Львову ... з висловленням сподівання, що у вільній Росії будуть задоволені законні права українського народу. У Києві очікується приїзд Михайла Грушевського, зісланого в Симбірськ... Ужиті заходи зі звільнення ... митрополита Шептицького... Відновлюється закрите адміністрацією українське товариство «Просвіта». Випуск газети «Рада» ... вийде цими днями...»

1. Конкретизуйте, хто належав до УЦР.
2. Про які «законні права українського народу» йдеться в публікації?

3. Періодизація Української революції.

В Українській революції прийнято виділяти кілька етапів. Перший **період — доба Української Центральної Ради**, який тривав від **4 березня 1917 р. по 29 квітня 1918 р.** Він розпочався відразу після перемоги російської Лютневої революції у Петрограді. Представницьким органом українців стала Українська Центральна Рада. Такі повноваження їй надав Всеукраїнський національний конгрес. Початково

політичною метою УЦР було здобуття автономії України у складі демократичної федеративної Російської республіки. Проходила українізація армії і флоту. Проте після того, як більшовики захопили владу в Петрограді, надії на демократичний устрій Росії не виправдалися. УЦР проголосила утворення Української Народної Республіки (УНР), котра майже від початку існування зазнала більшовицької агресії з боку Росії. У розпал бойових дій було проголошено незалежність УНР. У лютому 1918 р. УНР уклала з Центральними державами Брестський (Берестейський) мирний договір. Відтак дипломатичне визнання та їхня військова допомога зміцнили УНР і дали змогу відвоювати окуповані більшовиками території.

Купюра номіналом 1000 гривень часів Гетьманату

Наступний період — доба Гетьманату — з 29 квітня до 14 грудня 1918 р. Здобувши владу, гетьман П. Скоропадський скористався нетривалим мирним періодом для зміцнення основ української державності. У цей час розбудована дієва регіональна адміністрація, налагоджена робота промисловості, транспорту, фінансів. **Українську державу** визнали 30 країн.

День Соборності України 22 січня 1919 р.

Третій етап — доба Директорії, хронологічно обмежений **груднем 1918–листопадом 1920 рр.** Директорія відновила республіканський лад і демократичне правління. Акт злуки Української Народної Республіки із Західноукраїнською Народною Республікою (ЗУНР) засвідчив прагнення українців до соборності. Увесь цей період УНР вела важкі бої за незалежність та державну цілісність. Ця боротьба завершилася Ризьким мирним договором 18 березня 1921 р., який означав вихід із війни союзниці УНР — Польщі і визнання останньою УСРР.

В Українській революції виділяється також **період існування Західноукраїнської Народної Республіки**, що тривав з **листопада 1918 р.** до **липня 1919 р.** Вона виникла на території **Східної Галичини** внаслідок розпаду Австро-Угорської імперії. Очільники

ЗУНР зуміли облаштувати державні справи, сформувати дієвий уряд, адміністрацію, військо. Однак війна з Польщею та рішення Паризької мирної конференції не дали змоги зберегти державність. Остаточно статус Східної Галичини у Польщі був закріплений у 1923 р. Радою послів Антанти. Українці Північної Буковини і Закарпаття мали намір об'єднатись із ЗУНР, однак цьому зашкодили зовнішні фактори. Попри те, що українські землі на початку 1920-х рр. опинилися під владою чотирьох держав, питання єдності української нації прогресивні політики вже ніколи не ставили під сумнів. Саме під час Української революції було проголошено незалежність України, продемонстровано можливість цивілізованого демократичного збирання територій у єдину суверенну державу. Це був вагомий і багато в чому трагічний досвід державницько-правової розбудови України.

Символіка ЗУНР

1. Визначте хронологічні межі доби Української Центральної Ради, Гетьманату, Директорії УНР. Які події цих періодів були визначальними?
2. Визначте хронологічні межі існування ЗУНР. Чому західно-українцям не вдалося зберегти державність?
3. Уважно розгляньте ілюстрації. Проаналізуйте й з'ясуйте, які кроки впродовж Української революції зробили українці для побудови державності.

Коли в Україні у Києві було створено Українську Центральну Раду, ...
в Росії Тимчасовий уряд визнав право Польщі на незалежність.

internet **Перша відозва Української Центральної Ради** (див. розділ VII): https://history.vn.ua/book/xrestomatia/
Як починала Українська Центральна Рада: https://www.youtube.com/watch?v=JXer2cdhLrY

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **27 лютого 1917 р.** — повалено монархію в Російській імперії;
   – **2 березня 1917 р.** — утворено у Росії Тимчасовий уряд;
   – **4 (17) березня 1917 р.** — утворено Українську Центральну Раду (УЦР);
   – **4 березня 1917–29 квітня 1918 рр.** — доба УЦР;
   – **29 квітня 1918–14 грудня 1918 р.** — доба Гетьманату;
   – **14 грудня 1918–листопад 1920 рр.** — доба Директорії;
   – **листопад 1918–липень 1919 рр.** — період Західноукраїнської Народної Республіки.
2. Поясніть значення понять: *Тимчасовий уряд, ради робітничих і солдатських депутатів, УЦР.*
3. Підготуйте повідомлення на тему: «Передумови та причини Української революції».
4. Складіть історичну довідку на тему: «Періодизація Української революції».

§7 Початок Української революції. Українська Центральна Рада.

- ✓ Які політичні партії існували в Наддніпрянській Україні на початку XX ст.?
- ✓ Коли відбулася демократична революція в Росії?
- ✓ Що ви знаєте про Михайла Грушевського?

1. Формування програмних засад українських політичних партій у 1917 р.

Після скасування Тимчасовим урядом обмеження на громадсько-політичну діяльність, розпочали легально працювати українські політичні партії, що представляли інтереси різних прошарків суспільства. Наймасовішою була **Українська партія соціалістів-революціонерів (УПСР),** членів якої називали українськими есерами. Її очолювали **Всеволод Голубович, Микола Ковалевський, Олександр Севрюк,** ідейним лідером був **Михайло Грушевський.** Партія виступала за вирішення аграрного питання в інтересах селян та ліквідацію великого землеволодіння. Численною і впливовою залишалась **Українська соціал-демократична робітнича партія (УСДРП)** на чолі з **Симоном Петлюрою, Володимиром Винниченком та Ісааком Мазепою,** яка задекларувала у програмі захист інтересів робітників. Обидві політичні сили відстоювали автономію України у складі федеративної Росії та демократичний розвиток України із соціалістичною перспективою.

Українська партія соціалістів-федералістів (УПСФ) складалася головно з членів Товариства українських поступовців, виступала за економічні перетворення при збереженні приватної власності та усталення відносин між Україною і Росією на федеративних засадах. УПСФ мала найкращі з політичних партій фахові кадри. Очолював її **Сергій Єфремов**, до керівництва належали **Андрій Ніковський, Ілля Шраг та Олександр Лотоцький.**

Українська хліборобсько-демократична партія (УХДП), під орудою **В'ячеслава Липинського** та **Сергія і Володимира Шеметів** підтримувала розвиток фермерського господарства. У державотворенні відстоювала ідею політичної самостійності України. Незалежність України пропагувала і **Українська народна партія (УНП),** яка ще у 1902 р. проголосила боротьбу за самостійну Україну своєю метою. Реорганізувавшись у 1917 р. в Українську партію соціалістів-самостійників (УПСС), вона і надалі відстоювала ці ідеї. Серед її лідерів були учасники національно-визвольних змагань **Опанас Андрієвський, Петро Болбочан, Олександр та Павло Макаренки, Іван Липа.**

1. Які партії відстоювали інтереси значної частини суспільства?
2. Яка політична сила сформувалася на основі ТУП?
3. Представники яких партій відстоювали ідею самостійності України?

Мовою джерела. Із програми Української партії соціалістів-революціонерів:

«Українська партія соціалістів-революціонерів вважає, що до загальнолюдських ідеалів ведуть національні шляхи, вважає необхідним підтверджувати перетворення Російської держави на федерацію територіально-національних автономних одиниць з забезпеченням в їх межах прав й інтересів нацменшин...»

1. Яку політичну мету ставила УПСР?

Мовою джерела. Із програми Української соціал-демократичної робітничої партії:

«...боротися проти національного гніту за рівні права всіх націй, твердо обстоювати право націй на самовизначення, за такі політичні інституції, які забезпечували б їй вільний культурний і громадський розвиток...»

Мовою джерела. Із програми Української партії соціалістів-федералістів:

«...б) повною волею вживати своєї мови у всіх приватних товариствах і школах; в) повною волею заснувати товариства культурні й об'єднуватись в національно-культурні спілки; ... д) заснування казенних шкіл з наукою на рідній мові...»

1. Які ідеї були притаманні політичним партіям УПСФ та УСДРП: автономістські чи самостійницькі? Наведіть аргументи на підтвердження своєї думки.

Мовою джерела. Із програми Української партії самостійників-соціалістів:

«Українська партія самостійників-соціалістів є партія працюючої маси українського народу. ... визнає соціалістичний ідеал... В справі державній партія стоїть на ґрунті повної незалежності Української Народної Республіки.

В основу закону мусить бути покладена конечна мета: націоналізувати землі, зробити їх національною власністю всього народу українського. Кожний член української нації, що живе з землі, бере її тільки до уживання, скільки може обробити її власними руками, без наймита».

1. Які ідеали відстоювала УПСС?

Мовою джерела. Із програми Української демократичної хліборобської партії:

«...в найважливішій для нас справі земельній ми мислимо вільну хліборобську Україну як край високорозвиненого ... фермерського господарства. Ми будемо йти до того, щоб зникли якнайшвидше величезні поміщицькі латифундії, ... (*їхнє місце мали зайняти)* хутори трудового українського селянства...»

1. Яка галузь економіки мала забезпечити добробут української держави? Відповідь обґрунтуйте.

2. Утворення Української Центральної Ради. Михайло Грушевський.

Лютневі події у Росії спричинили початок **Української національної революції**. Утворена **4 (17) березня 1917 р.** у Києві **Українська Центральна Рада (УЦР)** стала представницьким органом українців. Вона перетворилась у керівний осередок національної революції, фактично український парламент, який об'єднував членів українських політичних партій, культурно-освітніх, кооперативних, військових, студентських організацій, громад, наукових товариств, православного духовенства, багатьох безпартійних прихильників українського національно-

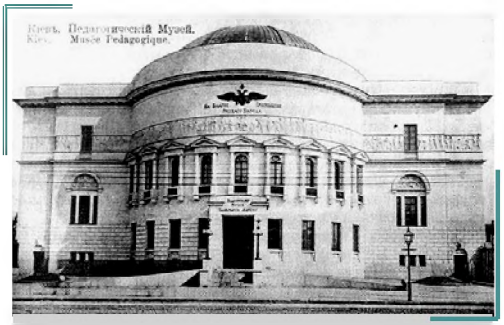

Будинок Української Центральної Ради

державного відродження. Очолив УЦР **М. Грушевський,** відомий історик, керівник українського національного руху з дореволюційного часу; заступниками обрали **В. Винниченка** та **С. Єфремова.** Серед членів УЦР переважала позиція щодо здобуття незалежності України еволюційним шляхом, початком якого мала стати федерація у складі Росії. Окремі партійці виступали за негайне проголошення самостійної України. **19 березня 1917 р.** у **Києві** пройшла 100-тисячна маніфестація під національними синьо-жовтими прапорами. Віче, яким вона завершилася, підтримало резолюції про **автономію України.**

Основну роль у розробленні програмних засад УЦР відігравав **М. Грушевський.** У творах «Вільна Україна», «Хто такі українці і чого вони хочуть?», опублікованих у 1917 р., головною метою боротьби він вважав **вимогу національно-територіальної автономії для України і перебудови Російської держави на федеративну демократичну республіку.** Під національно-територіальною автономією розумілось територіальне об'єднання всіх етнічних українських земель, на засадах самоврядування, яке вирішуватиме економічні, культурні, політичні справи, утримуватиме військо, розпоряджатиметься своїми доходами, землями, природними багатствами, матиме власні законодавство, адміністрацію і суд. Тобто автономна Україна повинна володіти усіма атрибутами державності. Федерацію М. Грушевський бачив як об'єднання в одній союзній державі кількох національних територій.

Остаточно сформував програму УЦР і завершив її організацію **Всеукраїнський національний конгрес**, який відбувся у Києві **6–8 (19–21) квітня 1917 р.** У ньому взяли участь близько 900 делегатів від різних політичних партій і громадських організацій за присутності представників не лише Наддніпрянщини, а й Галичини, Буковини, Холмщини, Кубані, Москви, Петрограда. Першочерговим рішенням конгрес визначив **боротьбу за національно-територіальну автономію України**. Був обраний новий склад УЦР. Всеукраїнський національний конгрес легітимізував діяльність УЦР як представницького органу українців, стимулював розгортання українського руху, надав йому організаційних форм, усталив стратегічні завдання.

1. Який політичний курс обрала УЦР? Чому?
2. Що вкладав у поняття «національно-територіальна автономія» М. Грушевський?
3. Коли відбувся Всеукраїнський національний конгрес? Які рішення були на ньому прийняті?

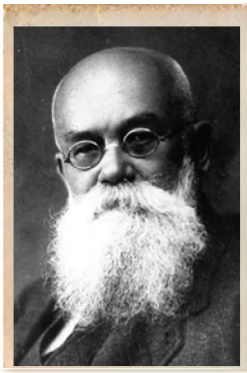

Михайло Грушевський (1866–1934)

Народився в м. Холмі (нині м. Хелм, Польща)

Освіта: закінчив історико-філологічний факультет Київського університету. У 1917 р. повернувся із чотирирічного заслання у Симбірську, Казані, Москві до Києва. Того ж року обраний головою УЦР. Співавтор чотирьох універсалів УЦР. У брошурі «Якої ми хочемо автономії та федерації» обґрунтував бачення національно-територіальної автономії: як об'єднання всіх етнічних земель зі всіма державними атрибутами. У період Гетьманату М. Грушевський перебував у Києві на нелегальному

становищі. У березні 1919 р. емігрував, заснував Український соціологічний інститут у Відні. В 1924 р. повернувся до Києва, де доопрацьовував багатотомну «Історію України-Руси». Обраний дійсним членом Всеукраїнської академії наук. У 1930-х рр., під час комуністичних репресій проти української інтелігенції, був звинувачений в антирадянській діяльності та заарештований. Згодом М. Грушевського відпустили під домашній арешт, виславши з України до Москви. Помер у 1934 р. в Кисловодську.

«…Весь той тяжкий і небезпечний шлях до повного тріумфу наших демократичних і соціальних завдань Українська народна Республіка мусить пройти самостійно, як незалежна держава…»

3. Українізація армії. Вільне козацтво.

Національне піднесення навесні 1917 р. охопило солдатські маси. В їхньому середовищі зростало прагнення до формування національних військових частин. Ініціатива створення українських військових підрозділів належала **самостійникам,** які вважали неможливим будівництво національної держави без національної армії. У **березні 1917 р.** за пропозицією одного з лідерів самостійників **Миколи Міхновського** військові українці у Києві заснували **Український військовий клуб імені Павла Полуботка.** У **травні 1917 р.** із солдатів-українців, котрі квартирувались у Києві, полуботківці утворили **І-й Український полк імені Богдана Хмельницького.** Його формування відбувалося за штатами частини російської армії, хоча були деякі відмінності. Зокрема, підрозділи полку носили назви одиниць козацької армії XVII–XVIII ст.: батальйон називався куренем, рота — сотнею, взвод — чотою. Мова внутрішнього діловодства й команд була українською. Вояки одягали російську форму, але з українськими національними відзнаками. Офіцерські погони прикрашали вензелі з ініціалами гетьмана Богдана Хмельницького. Полк мав і власний прапор — малиновий стяг з портретом Б. Хмельницького, який вишили черниці Фролівського монастиря. У травні 1917 р. полк налічував понад 3 тис. вояків. Офіційний указ про його створення підписав військовий міністр Тимчасового уряду Олександр Керенський 25 травня 1917 р.

Прапор І-го Українського козацького полку ім. Б. Хмельницького, лицьовий бік. Травень 1917 р.

Однак діяльність групи М. Міхновського не знайшла підтримки серед провідних українських політиків. УЦР не бажала через організацію українського полку загострювати відносини з Тимчасовим урядом. Все ж таки, намагаючись контролювати процес українізації армії, УЦР скликала **І Всеукраїнський військовий з'їзд,** що проходив у Києві **5–8 (18–21) травня.** Він ухвалив рішення про «націоналізацію армії» та утворив **Генеральний український військовий комітет** на чолі зі **Симоном Петлюрою,** який мав узгоджувати свої дії щодо формування українських підрозділів із російським Генеральним штабом.

Водночас українізація почалася на Чорноморському флоті, котрий на 75% був укомплектований із жителів України. Згодом на більшості його суден діяли українські корабельні ради. У квітні 1917 р. розпочалося формування загонів **Вільного козацтва** — найперше у **Звенигородському повіті** на **Київщині.** Основою організації Вільного козацтва стала сотня, яку набирали з громадян одного села чи міста не молодших за 18 років, і вона не мала чітко означеної кількості. Сотні волості формувалися в курінь, курені — в полки, а полки губернії об'єднувалися в кіш. Вільнокозацький рух став **загальноукраїнським, поширившись на Київщину, Волинь, Херсонщину, Катеринославщину та інші регіони**.

1. Які національні військові формування були створені навесні 1917 р.?
2. Чому УЦР не підтримала ідею створення українського війська?
3. Де вперше сформовано загони Вільного козацтва? Чи набув цей рух поширення?

Мовою джерела. Із постанови козацького з'їзду на Звенигородщині:
Закладаючи за звичаєм пращурів-запорожців підвалини організованої збройної сили української демократії, поставити собі завданням, щоб Вільне козацтво стало військом народу, а не пануючих класів, до якої б нації ці класи не належали».

1. Із якою метою було створено загони Вільного козацтва?

Коли в Україні у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес, ...
США вступили у Першу світову війну.

Р

Тема практичної роботи: «Автономісти і самостійники: порівняльний аналіз програмних документів українських політичних партій.»
Опрацюйте цитати з писемних джерел, що є у параграфі. Дайте письмові відповіді на запитання: 1) які політичні організації відстоювали автономістські ідеї? 2) які політичні партії планували здобути для України незалежність? 3) автономістські чи самостійницькі ідеї переважали в політичних організаціях? Чому?

Архів творів М. Грушевського, http://hrushevsky.nbuv.gov.ua.
Формування перших військових частин у період Української національної революції: http://vlp.com.ua/files/12_7.pdf.
Фільм. Вільне козацтво-1: https://www.youtube.-com/watch?v=qmRH9x3joL0

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **19 березня 1917 р.** — пройшла стотисячна маніфестація в Києві;
   – **березень 1917 р.** — утворено Український військовий клуб ім. П. Полуботка;
   – **6–8 (19–21) квітня 1917 р.** — відбувся Всеукраїнський національний конгрес;
   – **5–8 травня 1917 р.** — відбувся І Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві;
   – **травень 1917 р.** — утворено І-й Український полк імені Б. Хмельницького.
2. Поясніть значення понять: *автономісти, самостійники, національно-територіальна автономія.*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Причини та передумови створення українських військових формувань».
4. Заповніть таблицю «Українські політичні партії у 1917 році».

Назва партії	Лідери	Програмні засади

§8 Події Української революції весни–літа 1917 р.

- ✓ Які всенародні зібрання підтримали ідею проголошення автономії України?
- ✓ Коли і за яких обставин було створено УЦР?
- ✓ Як відбувалася українізація армії?

1. Події Української революції весни–літа 1917 р.

Стосунки між Українською Центральною Радою (УЦР) та Тимчасовим урядом були неоднозначними. На початку березня 1917 р. російські політичні сили ставилися до УЦР, як і загалом до українського національного руху, без особливого зацікавлення. Однак перед Всеукраїнським національним конгресом і особливо після його проведення не пропускали нагоди вдатися до випаду проти них. Прохолодне ставлення Тимчасового уряду й активізація російського націоналізму в Україні, передусім чорносотенців, не створювали умов для переговорного процесу. Відтак до І Всеукраїнського військового з'їзду УЦР залишалася нерішучою в її стосунках із Тимчасовим урядом. Натомість у рішеннях з'їзду йшлося про негайну вимогу проголосити національно-територіальну автономію України.

16 травня для переговорів із Тимчасовим урядом щодо визначення статусу України у Петроград прибула делегація УЦР на чолі з **В. Винниченком та С. Єфремовим.** Делегація домагалась українізації війська, адміністрації, шкільництва. Проте **головним її завданням було добитися визнання автономії України**. Не порозумівшись із Тимчасовим урядом і Петроградською радою робітничих депутатів, українська делегація наприкінці травня повернулася до Києва.

Унаслідок невдалих переговорів у Петрограді в Україні пожвавився національний рух, основною вимогою якого стало проголошення автономії. Особливо активно її підтримав ІІ Всеукраїнський військовий з'їзд, делегати якого вимагали проголошення автономії без згоди Тимчасового уряду. **10 (23) червня 1917 р.** УЦР оприлюднила Універсал **«До українського народу на Україні і поза Україною сущого»**, названий згодом **Першим Універсалом.** Його зачитав на ІІ Всеукраїнському військовому з'їзді В. Винниченко. Універсал проголошував **автономію України у складі Російської держави**. Задекларовано, що УЦР буде «творити новий лад вільної автономної України». Їй надали функції вищого органу влади до скликання Всенародних українських зборів. Передбачалося формування підпорядкованих УЦР осередків на місцях. Ішлося також про створення української скарбниці та розроблення закону про землю, за яким право порядкувати землею належало б тільки народові України. Універсал УЦР став провісником неминучої децентралізації Росії.

Проголошення І-го Універсалу; м. Київ, Софійський майдан

1. Як російські політичні сили, й Тимчасовий уряд зокрема, ставилися до УЦР?
2. Як невдалі переговори у Петрограді сприяли пожвавленню національного руху в Україні?
3. Коли був оприлюднений І Універсал? Що він проголошував?

Мовою джерела. Учасник переговорів у Петрограді, один із лідерів УПСР, Микола Ковалевський:

«Наша екскурсія до Петрограда упевнила нас у тому, що новий демократичний режим у Росії не матиме життя. ... Баланс петроградських переговорів виявився цілком негативним. Треба було йти революційним шляхом. І цим шляхом Українська Центральна Рада після деяких вагань пішла».

1. Чому учасник подій вважав, що «демократичний режим у Росії не матиме життя»?

Мовою джерела. Із І Універсалу Української Центральної Ради:

«Народе Український! Народе селян, робітників, трудящого люду! Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від всієї Росії, не розриваючи з державою Російською, хай народ український на свої землі має право сам порядкувати своїм життям. Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним, рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні Українські Збори (Сойм). ... ми, Українська Центральна Рада, видаємо сей Універсал до всього нашого народу і оповіщаємо: однині самі будемо творити наше життя.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси Українського Народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою ... ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, всім українським громадським управам і установам з 1-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу і точно, негайно, регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради».

1. Поясніть за допомогою цитат з документа поняття «автономія».
2. Назвіть орган влади, що мав визначати майбутнє українського народу.
3. Виокремте у поданому документі ознаки українського державотворення.

2. Генеральний секретаріат. II Універсал УЦР.

15 (28) червня УЦР утворила перший національний уряд — **Генеральний секретаріат**, який очолив **В. Винниченко.** Проголошення Універсалу, формування Генерального секретаріату й активна підтримка цих актів з боку населення та й армії справили враження і на Тимчасовий уряд. 29 червня до Києва прибула делегація Тимчасового уряду — Олександр Керенський, Михайло Терещенко, Ираклій Церетелі — для переговорів із УЦР. Їхнім результатом стало оприлюднення **3 (16) липня 1917 р. II Універсалу.**

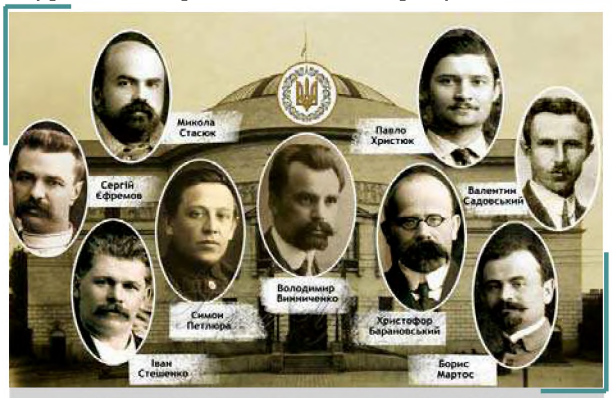

Члени Генерального секретаріату УЦР

Цим актом проголосили взаємне визнання Тимчасового уряду Російської республіки та Української Центральної Ради. Тимчасовий уряд вважав Генеральний секретаріат «найвищим

крайовим органом управління на Україні» і затверджував його склад, а УЦР поповнилася представниками різних етнічних груп. Рада зобов'язалася відмовитися від самочинного проголошення автономії України до встановлення автономного устрою України Всеросійськими Установчими зборами. Українізація війська мала відбуватися під контролем російського командування. Відтак II Універсал став **Універсалом компромісу.**

Однак II Універсал викликав невдоволення серед частини політиків як у Росії, так і в Україні. Зокрема, він спричинив відставку кількох міністрів Тимчасового уряду, незадоволених поступками українцям, що зумовило політичну кризу в Росії. Більшовики намагалися скористатися ситуацією і підняти повстання у Петрограді. Однак їхня спроба виявилася невдалою. Був сформований новий склад Тимчасового уряду, котрий очолив О. Керенський. Не знайшли одностайного схвалення положення II Універсалу і серед українського політикуму. Особливо гостро його критикували самостійники. Дізнавшись про поступки УЦР щодо автономії України на користь Тимчасового уряду, вони вирішили втрутитись у справу. У ніч з **4 на 5 липня** самостійники очолили збройний виступ, основу якого становили «полуботківці», і вимагали від УЦР проголосити автономію України. Однак Центральна Рада видала указ про придушення виступу. Його учасників роззброїли підрозділи Київського військового округу і відправили на фронт.

1. Коли було створено перший національний уряд? Хто його очолив?
2. Коли було оприлюднено II Універсал? Чому його називають «Універсалом компромісу»?
3. Які наслідки прийняття II Універсалу в Україні та у Росії?

Володимир Винниченко (1880–1951)

Народився в с. Веселий Кут на Херсонщині (нині с. Григорівка Кіровоградської області)

Освіта: юридичний факультет Київського університету.

Письменник, драматург, публіцист. Брав участь в організації та діяльності РУП, УСДРП. У період Української революції — заступник голови УЦР. Керівник делегації, яка у травні 1917 р. передала Тимчасовому уряду вимоги ЦР про надання Україні автономії. Автор Універсалів, перший голова Генерального секретаріату. Засудив гетьманський переворот, очолив УНС — опозицію до гетьмана П. Скоропадського. З листопада 1918 р. до початку лютого 1919 р. був головою Директорії УНР. Емігрував. У Відні створив закордонну групу Української комуністичної партії. Написав тритомник «Відродження нації», у якому проаналізував події в Україні 1917–1919 рр., спогади «Революція в небезпеці», романи «На той бік», «Сонячна машина» тощо. У період «українізації» був одним із найпопулярніших письменників в Україні. У 1933 р. написав відкритого листа до політбюро ЦК КП(б)У, в якому звинуватив Й. Сталіна та його прибічників у репресивній політиці. Помер 1951 р. у Франції.

«Всяка державна будова тільки тоді може бути непохитною, коли в її основу покладено не примус, а добру волю її складових частин…»

Мовою джерела. Із II Універсалу Української Центральної Ради:

«Громадяне землі Української!

... Временне правительство, стоючи на сторожі завойованої революційним народом волі, визнаючи за кожним народом право на самоозначіння і відносячи остаточне встановлення форми його до Учредительного Зібрання, — простягає руку представникам Української демократії — Центральній Раді. .... Ми, Центральна Рада, з задоволенням приймаємо заклик Правительства до єднання і оповіщаємо всіх Громадян України. Українська Центральна Рада, обрана Українським народом ... поповниться на справедливих основах представниками инших народів, що живуть на Україні. ... Центральна Рада виділить наново з свого складу окремий одповідальний перед нею орган — Генеральний секретаріат, — що буде представлений на затвердження Временного Правительства, яко носитель найвищої краєвої влади Временного Правительства на Україні.»

1. Визначте політичний статус ЦР та Генерального секретаріату згідно з II Універсалом.
2. Що стало для ЦР визначальним при прийнятті II Універсалу?

3. Політична ситуація в Україні у липні–серпні 1917 р.

Після досягнення угоди з Тимчасовим урядом УЦР, ретельно дотримуючись узятих зобов'язань, почала втілювати здобуті права. Насамперед вона порозумілася із неукраїнською революційною демократією. Представники різних національностей узяли участь у роботі УЦР. Михайло Грушевський привітав їх як товаришів-співробітників і висловив сподівання, що спільна співпраця українців із росіянами, поляками, євреями «виведе Україну на шлях розквіту та повної згоди».

Водночас новий склад Тимчасового уряду вирішив обмежити повноваження УЦР, практично порушивши домовленості, зафіксовані у II Універсалі. **4 (17) серпня 1917 р.** він оприлюднив **«Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»,** що перекреслювала попередню угоду. УЦР згадана в цій інструкції побіжно, наче й не було переговорів із нею у Києві. Генеральний секретаріат перетворено на місцевий орган Тимчасового уряду, тобто ординарний адміністративний апарат, який майже не відрізнявся від губернського правління. Правочинність Генерального секретаріату поширювалася лише на п'ять губерній: **Волинську, Київську, Подільську, Полтавську і частково Чернігівську**. Була обмежена його компетенція. Поява «Тимчасової інструкції» викликала негативну реакцію в Україні. Проте, з огляду на політичну ситуацію, УЦР прийняла документ.

Однак політика Тимчасового уряду не сприяла стабілізації ситуації в державі. Наростання економічного безладу, загострення політичної боротьби і невдачі на фронтах активізували крайні політичні елементи. Праві сили спробували розв'язати кризу силовими методами. Верхівка армійського генералітету на чолі з верховним головнокомандувачем Лавром Корніловим очолила заколот. **26 серпня 1917 р.** Л. Корнілов надіслав у військове міністерство телеграму з вимогою передати йому владу, погрожуючи наступом на Петроград. Але армія за генералами-заколотниками не пішла. В Україні вони також не мали підтримки через загрозу встановлення генеральської диктатури. У Києві з початком заколоту було створено за участю

представників різних партій **Комітет охорони революції**, до якого ввійшли представники Генерального секретаріату, голови виконавчих комітетів рад робітничих і солдатських депутатів, командувач військ Київського військового округу, начальник поліції, представники профспілок та лівих політичних партій. Комітет охорони революції безпосередньо керував організацією відсічі контрреволюційним силам. **30 серпня 1917 р.** заколот був придушений. Проте ситуація на осінь 1917 р. залишалася напруженою. Більшість нагальних потреб суспільства чинна влада Росії не вирішувала, що сприяло посиленню позицій більшовиків, котрі пропагували ідеї соціальної рівності та постулювали гасла, які позитивно сприймало населення: припинення війни, передачі влади радам тощо. Більшовики були єдиною партією, яка мала військові загони — Червону гвардію. Її чисельність у жовтні 1917 р. становила в Україні 15 тис.

1. Які умови II Універсалу були втілені у життя відразу?
2. Стисло охарактеризуйте зміст «Тимчасової інструкції...».
3. Охарактеризуйте причини і наслідки корніловського заколоту.

Мовою джерела. З Тимчасової інструкції Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні:

«1. На час до вирішення справи про місцеве врядування Установчими Зборами по справах місцевого врядування Україною вищим органом Тимчасового уряду є Генеральний секретаріат, которого призначає Тимчасовий уряд за пропозиціями Центральної Ради.

2. Повноваження Генерального секретаріату поширюються на губернії: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську і Чернігівську...»

1. В. Винниченко зазначив: «Інструкція була не чим іншим, як цинічним і провокаційним зламашням угоди 3 липня й одвертим бажанням видерти з рук українства всі його революційні здобутки». Чи погоджуєтеся ви з цим твердженням? Відповідь обґрунтуйте.

Коли в Україні Українською Центральною Радою було проголошено I Універсал, ...
Німеччина вперше здійснила велике бомбування Лондона.

internet

I Універсал УЦР: https://www.radiosvoboda orga/28557160.html.
Фільм «Володимир Винниченко»:
https://www.youtube.com/watch?v=uyP5-s-DGIg

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **10 (23) червня 1917 р.** — оприлюднено I Універсал;
   - **15 (28) червня 1917 р.** — створено Генеральний секретаріат;
   - **3 (16) липня 1917 р.** — оприлюднено II Універсал;
   - **4–5 (17–18) липня 1917 р.** — відбувся збройний виступ самостійників;
   - **4 (17) серпня 1917 р.** — оприлюднено «Тимчасову інструкцію»;
   - **26–30 серпня 1917 р.** — відбувся заколот Л. Корнілова.
2. Поясніть значення понять: *універсал, Генеральний секретаріат (ГС).*
3. Дайте обґрунтовану оцінку відносин Тимчасового уряду й Центральної Ради.
4. Порівняйте I та II Універсали за таким планом: а) відносини України та Росії, б) правове становище етнічних меншин, в) реакція на Універсали.

§9 Утворення Української Народної Республіки.

- ✓ Коли відбувся І Всеросійський з'їзд рад?
- ✓ Які законодавчі акти прийняла УЦР?
- ✓ В якому році Російська імперія приєднала Крим?

1. Жовтневий переворот у Росії. Боротьба за владу в Києві 28–31 жовтня 1917 р.

До осені 1917 р. ситуація у Росії загострилася. Країна опинилася на межі, за якою був хаос. Вплив Тимчасового уряду зменшився, виявилася його нездатність розв'язувати нагальні проблеми життя суспільства. **8–15 (21–28) вересня** з ініціативи УЦР у Києві був скликаний **з'їзд поневолених народів Росії.** У ньому брали участь 85 делегатів від дванадцяти народів колишньої імперії. Російської делегації на з'їзді не було, а російську владу репрезентував постійний представник УЦР при Тимчасовому уряді Максим Славинський. З'їзд окреслив перспективи розвитку держави на засадах федеративного демократичного устрою, висловився за надання народам **національно-персональної автономії** і утворив постійно діючий орган — Раду народів на чолі з М. Грушевським, який назвав цей з'їзд «золотим сном народів».

Погіршенням ситуації у державі вміло скористалися більшовики. Пропагуючи популістські гасла «Фабрики — робітникам», «Земля — селянам», їм вдалося залучити на свій бік частину населення. Інші політичні партії не змогли об'єднатись і стати для них перешкодою. **25 жовтня (7 листопада)** підконтрольні більшовикам загони Червоної гвардії захопили стратегічно важливі центри столиці країни — Петрограда (нині Санкт-Петербург). Тимчасовий уряд був усунений від влади. ІІ Всеросійський з'їзд рад проголосив Росію **Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів.** Перший **більшовицький уряд Росії** став називатися **Радою Народних Комісарів (Раднарком).** Його очолив В. Ленін. Прагнучи заручитися підтримкою населення, більшовики ухвалили на цьому ж з'їзді **декрети про мир і про землю.** В основу Декрету про землю було покладено принцип зрівняльного землекористування. Без жодного викупу скасовувалася приватна власність на землю, яка оголошувалася всенародним надбанням, що фактично означало її націоналізацію. Заборонявся продаж, оренда і застава землі, яка розподілялася між селянами, однак вони не ставали її власниками. Декрет про мир пропонував усім воюючим державам негайно розпочати переговори про мир без анексій і контрибуцій, а на період переговорів увести перемир'я на три місяці. Для більшовиків вихід із війни був головним засобом боротьби за владу.

Зазвичай у спробах захопити владу більшовики опиралися на ради робітничих і солдатських депутатів. Однак в Україні в тих радах вони не мали більшості, позаяк відображали настрої невеликої частини населення, до того ж переважно не українців. Мирним шляхом їм вдалося утвердитися лише у великих містах Донецького регіону: Луганську, Кадіївці, Макіївці тощо. В інших частинах України вони встановлювали владу у протистоянні з військовими підрозділами Тимчасового уряду. Зокрема, у Києві конфлікт між ними та збройними силами Тимчасового уряду впродовж **29–31 жовтня** завершився перемогою більшовиків. У цьому конфлікті УЦР зайняла

нейтральну позицію. Проте, коли стало очевидним, що більшовики не обмежаться розгромом сил Тимчасового уряду, УЦР відмежувалася від більшовицького жовтневого перевороту. Вона змогла взяти під контроль усі важливі пункти в Києві, зокрема пошту і телеграф. **Влада у столиці України перейшла до УЦР.** Попри популістські лозунги, **більшовикам не вдалося одержати значної підтримки населення України**, про що свідчили результати виборів до Всеросійських Установчих зборів, які відбулися 12 (25) листопада 1917 р. За них у всій Україні проголосувало лише 10 % жителів.

1. Коли відбувся з'їзд поневолених народів Росії? Які рішення він прийняв?
2. Який зміст перших декретів Раднаркому?
3. У яких українських регіонах більшовики мали підтримку населення, а в яких — ні?

2. III Універсал УЦР.

7 (20) листопада 1917 р. УЦР ухвалила **III Універсал.** У ньому проголошено створення **Української Народної Республіки (УНР)** у федеративному зв'язку з Російською державою. Юрисдикція **УНР** поширювалася на дев'ять губерній: **Волинську, Київську, Подільську, Чернігівську, Полтавську, Харківську, Катеринославську, Херсонську, Таврійську (без Криму).** Питання про остаточне приєднання до УНР суміжних з Україною територій із переважно українським населенням мали вирішувати шляхом переговорів. Універсал **встановлював 8-годинний робочий день, запроваджував державний контроль над виробництвом, недоторканість особи і житла, забезпечення свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, скасування смертної кари, амністію. Водночас декларував національно-персональну автономію для неукраїнських національних груп.** У III Універсалі УЦР закликала воюючі держави до укладення миру. На **27 грудня 1917 р. (9 січня 1918 р.)** було призначено вибори до **Всеукраїнських Установчих зборів.** У III Універсалі були викладені основи демократичного устрою Української держави і вперше від часу діяльності УЦР сформульована соціально-економічна програма.

Проголошення III Універсалу УЦР;
м. Київ, Софійський майдан

Проте ситуація у Російській державі залишалася непростою. Повалення Тимчасового уряду, розпад старої армії, братання з ворогом остаточно підірвали економічні та соціальні підвалини, на яких трималася країна. Розпочалася руйнівна реакція в усіх сферах життя. УЦР засудила деструктивну політику більшовиків. Однак, проголосивши III Універсалом програму демократичної перебудови

суспільства, уряд УНР не виявив послідовності та рішучості в її реалізації. Зберігались урядові установи, які перебували на території України до 7 листопада, залишалися чинними розпорядження Тимчасового уряду. Всупереч положенням ІІІ Універсалу, УЦР відмовилася від негайної реалізації аграрного питання, заявивши, що його остаточно вирішать Всеукраїнські Установчі збори. Невдалою була політика УЦР щодо промисловості та фінансів. Не справдилися надії на створення армії, хоча у **грудні 1917 р.** був утверджений статут **Армії УНР.** Збройні сили УНР поповнилися новими підрозділами, зокрема **Галицько-буковинським куренем січових стрільців,** сформованим **у листопаді 1917 р.** в Києві з колишніх військовополонених галичан, буковинців, закарпатців. Із січня 1918 р. ним командував **Євген Коновалець**. Однак через непослідовну військову політику УЦР, недовіру до кадрових військових частина підрозділів наприкінці 1917 р. почала стихійно саморозпускатися.

Проголошення УНР підвищило інтерес інших держав до неї. Позиція країн Антанти щодо УНР була двоїстою. З одного боку, вони були більше схильними до існування єдиної Росії як союзника, з іншого — прагнучи утримати УНР від переговорів із Німеччиною й Австро-Угорщиною, Велика Британія та Франція у грудні 1917 р. відрядили до Києва лише дипломатичних представників для координаторської діяльності. Водночас вони планували створення кількох українських корпусів, які разом із чехословацькими та польськими з'єднаннями зайняли б найважливіші ділянки Південно-Західного і Румунського фронтів. Однак до планів УЦР це не входило. Зважаючи на широку підтримку з боку населення ідеї припинення війни і початку переговорів про мир, УНР звернулася до усіх держав із пропозицією почати такі переговори. **23 листопада 1917 р.** Південно-Західний і Румунський фронти об'єдналися в Український, на якому було **укладено перемир'я.**

1. Коли був ухвалений ІІІ Універсал? Що він проголошував?
2. У чому проявилася непослідовна політика УЦР?
3. В яких відносинах була УЦР з європейськими державами?

Мовою джерела. Третій Універсал Центральної Ради:

«Народе український і всі народи України!

Однині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від республіки Російської і зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими помогти всій Росії, щоб уся Республіка Російська стала федерацією рівних і вільних народів. ... До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені у більшости Українцями: Київщина, Поділя, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму).»

1. Який статус УНР проголошувався із ІІІ Універсалом?

3. Події 1917 р. у Криму. Курултай і Кримська Народна Республіка.

Після Лютневої революції 1917 р. у Криму замість старих органів влади створили **«комітети громадської безпеки».** У політичному житті брали участь усі прошарки населення; виникали громадські, релігійні, національні організації різного

спрямування. Найвпливовішою силою у національному русі були **кримські татари**, позаяк, незважаючи на усі попередні міграції, вони становили чверть усього населення півострова. **25 березня (7 квітня) 1917 р.** був утворений **Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет (Мусвиконком),** на чолі з муфтієм **Номаном Челебіджіханом,** автором кримськотатарського національного гімну **«Я присягаюся».** Початково кримські татари вимагали національно-культурної автономії у складі демократичної Росії. Проте після утворення в липні 1917 р. **Національної партії** сформувалася ідея відновлення незалежної кримськотатарської держави, яка свого часу існувала на півострові упродовж трьох з половиною століть.

Жовтневий переворот спричинив різну реакцію політичних сил Криму. Татарські представницькі органи не визнали влади Раднаркому і підтримували скликання Всеросійських Установчих зборів. **26 листопада (9 грудня) 1917 р.** у Бахчисараї в залі Ханського палацу розпочали роботу **Установчі збори кримськотатарського народу — Курултай**. Серед його 78 депутатів було чотири жінки. **29 листопада (12 грудня) 1917 р.** Курултай проголосив **Кримську Народну Республіку,** прийняв конституцію та оголосив себе **Кримським національним парламентом**. Був сформований **національний уряд — Директорія** — на чолі із **Н. Челебіджіханом,** який визнала УЦР.

Номан Челебіджіхан. Худ. Заріма Трасінова

На виборах до Всеросійських Установчих зборів більшість населення Криму проголосувала проти більшовиків. Усвідомивши це, вони перейшли до збройного розгону всіх органів влади, де не мали більшості. Початково утвердилися у Севастополі, згодом у Феодосії, Керчі, Ялті, Сімферополі, Євпаторії, а у **січні 1918 р.** цілком захопили Крим. Курултай кримських татар і національний уряд були усунуті від влади, їхні збройні загони відтіснені у гори. Контроль над півостровом перейшов до Центрального виконавчого комітету Таврійської губернії, в якому домінували більшовики. Багато діячів кримськотатарського національного руху, зокрема Н. Челебіджіхан, стали жертвами більшовицького терору. Однак утворення Кримської Народної Республіки мало непересічне значення, позаяк **вона стала одним із перших у світі проектів демократичної республіки серед мусульман.**

1. Стисло охарактеризуйте політичні зміни у Криму навесні-влітку 1917 р.
2. Які події відбулись у Криму 29 листопада 1917 р.?
3. Як змінилася політична ситуація у Криму в січні 1918 р.? Чому?

Мовою джерела. Із промови Н. Челебіджіхана:

«Наш народ є справедливим. Він дбає не лише про себе. Він бажає втілити в дійсність принцип справедливого взаємного співіснування з іншими мешканцями Криму. Завдання Курултаю — згуртувати всіх і, ... перетворити Крим на справжню

культурну Швейцарію. Національний Курултай дбатиме не лише про мусульман, а й про інші нації, він запрошує їх до співпраці ...»

1. Поміркуйте. Як пов'язане із документом поняття «толерантність»?

Шефіка Гаспринська (1886–1975) була донькою кримськотатарського просвітителя Ісмаїла Гаспринського. Вона була редакторкою першого у світі мусульманського жіночого журналу «Жіночий світ». Шефіка також очолила «Виконавчий комітет мусульманок Криму», який започаткував жіночий мусульманський рух. Після Лютневої революції у Бахчисараї активістки обрали Шефіку головою міського жіночого комітету. У травні 1917 р. вона була учасницею І Всеросійського мусульманського з'їзду в Москві, а у вересні — з'їзду поневолених народів Росії у Києві. Згодом Шефіка і ще троє татарок стали делегатками І Курултаю кримськотатарського народу в Бахчисараї 9 грудня 1917 р. Шефіка вважала, що причинами дискримінації жінок є: відсутність права на батьківщину, неточне тлумачення ісламу і недостатня освіченість. Тому ініціювала відкриття Сімферопольського жіночого педагогічного училища, яке й очолила. Завдяки цій жінці татарки домоглися політичної і соціальної рівноправності з чоловіками.

1. Поміркуйте. У чому феномен діяльності Шефіки Гаспринської?

Коли в Україні УЦР було проголошено III Універсал, ...
Фінляндія оголосила про розірвання особистої унії з Росією.

internet

III Універсал: http://gska2.rada.gov.ua/site/const/universal-3.html
Стаття «Народе мій, для тебе я жив...»:
http://islam.in.ua/ua/tochka-zoru/narode-miy-dlya-tebe-ya-zhiv

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **8–15 (21–28) вересня 1917 р.** — в Києві відбувся з'їзд поневолених народів Росії;
   - **25 жовтня (7 листопада) 1917 р.** — більшовики захопили владу в Петрограді;
   - **7 (20) листопада 1917 р.** — ухвалено III Універсал;
   - **25 березня (7 квітня) 1917 р.** — утворено Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет;
   - **29 листопада (12 грудня) 1917 р.** — проголошено Кримську Народну Республіку.
2. Поясніть значення понять: *Раднарком, Курултай, Українська Народна Республіка (УНР), Кримська Народна Республіка (КНР).*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Перша Кримськотатарська республіка».
4. Визначте передумови та причини проголошення III Універсалу.

§10 Перша війна більшовицької Росії з УНР.

✓Що передбачала «Тимчасова інструкція» Тимчасового уряду, надіслана УЦР?
✓Які рішення прийняв з'їзд поневолених народів Росії у Києві?
✓Чим різнилися II та III Універсали УЦР?

1. Відносини між УНР та більшовицькою Росією.

УНР узяла курс на розвиток демократичної державності. Відтак право на легальну діяльність мали усі політичні сили, зокрема більшовики. Однак вони не облишали спроб підірвати позиції УЦР, вважаючи основним своїм завданням захоплення влади в Україні. До цього їх підштовхувала також непослідовна внутрішня політика УЦР, яка викликала незадоволення серед частини населення. Водночас на перебіг подій в Україні дедалі більше впливали зовнішньополітичні чинники, насамперед зміцнення більшовицької влади в Росії. Натомість УЦР недооцінювала можливостей більшовиків, вважаючи, що вони приречені на швидку поразку. Її лідери звернулися до крайових урядів Кубані, Дону, Сибіру, Криму, Молдови із закликом утворити федерацію і сформувати новий уряд федеративної Росії. Однак цим надіям не судилося збутися. Водночас більшовики готували повстання у Києві, однак **УЦР зуміла роззброїти збільшовизовані підрозділи** та відправити їх до Росії. Частину більшовицьких військ, які рухалися на Київ, перехопив поблизу Вінниці **1-й Український корпус П. Скоропадського**, врятувавши тим самим українську столицю від більшовицького погрому.

4 (17) грудня 1917 р. Раднарком надіслав до Києва «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради». У цьому документі за підписами В. Леніна та Л. Троцького було демагогічно заявлено про визнання УНР. Проте, як з'ясувалося далі, — не реально існуючої, якою керувала УЦР, бо власне УЦР більшовицький уряд відмовився визнати. Більше того, він в ультимативній формі сформулював свої вимоги до Центральної Ради. Серед них — відмовитися від спроб перетворити Південно-Західний фронт в Український із підпорядкуванням його Центральній Раді; пропустити більшовицькі війська через Україну на Південний фронт; припинити роззброєння червоногвардійців; заборонити козачим формуванням перейти із фронту на Дон. На роздуми Раднарком відвів 48 годин, а у разі відхилення цих вимог погрожував почати війну проти УНР. Генеральний секретаріат від імені УЦР кваліфікував ультиматум як втручання у внутрішні справи України. Ставало очевидним, що **більшовицький уряд шукає приводу для війни з УНР**.

У цей драматичний момент **4 (17) грудня** у Києві розпочав роботу **Всеукраїнський з'їзд рад**, на якому більшовики планували здійснити внутрішній переворот і захопити владу. Однак їм не вдалося реалізувати цей задум, позаяк більшість депутатів з'їзду висловилася за підтримку УЦР. Розуміючи, що події розвиваються не за їхнім сценарієм, більшовики й частина есерів залишили Всеукраїнський з'їзд рад і перебралися до Харкова. Там вони об'єдналися з учасниками альтернативного з'їзду робітничих і солдатських депутатів, організованого більшовиками Донбасу і Криворіжжя. Цей з'їзд проголосив себе I Всеукраїнським з'їздом рад. **12 (25) грудня** більшістю голосів делегатів було проголошено **Українську**

Народну Республіку Рад зі столицею у **Харкові** та утворено перший більшовицький уряд України — **Народний секретаріат** на чолі з **Федором Сергєєвим (Артемом).**

1. Що впливало на перебіг подій в Україні від листопада до початку грудня 1917 р.?
2. Стисло охарактеризуйте «Маніфест до українського народу...».
3. Які події відбулися у Харкові 12 (25) грудня 1917 р.?

Мовою джерела. Із виступу В. Винниченка:

«Ці комісари — люди, відірвані від життя. Вони відвикли від практичного життя, перебуваючи довгий час емігрантами за кордоном. Національних здобутків вони так само не вміють цінувати, як той панич, що не працював тяжко, не вміє цінити кришки хліба. Можна сподіватися, що прийде ще й такий час, коли нам доведеться боронити здобутки революції від загальноросійської реакції, котра неодмінно почнеться, коли впаде правительство народних комісарів.»

1. Чому В. Винниченко вважав більшовицькі ідеї неприйнятними для України?

2. Перша війна більшовицької Росії з УНР. Проголошення незалежності УНР.

Після відхилення ультиматуму Раднаркому Українська Народна Республіка з **5 (18) грудня 1917 р.** перебувала фактично у стані війни з більшовицькою Росією. Захопивши Харків, більшовицькі війська у середині грудня оволоділи важливими залізничними вузлами — Лозовою, Павлоградом, Синельниковим, створивши вигідний плацдарм для вирішальних боїв з УНР. Збройні сили більшовиків складалися з частин регулярної російської армії, які їх підтримували, підрозділів моряків та червоногвардійців промислових центрів України і Росії. Загальне керівництво здійснював **Володимир Антонов-Овсієнко. 15 грудня 1917 р.** у Києві було сформовано **Особливий комітет з оборони України. 26 грудня** Генеральний секретаріат оголосив про створення армії УНР на засадах добровільності й оплати. Основні сили УЦР розташовувалися на Правобережжі, де стримували наступ на Київ фронтових збільшовизованих частин російської армії. Тому головною опорою УЦР на Лівобережжі стали підрозділи **Вільного козацтва і добровольчі формування**, які створювались уже під час війни. Серед них: **Гайдамацький кіш Слобідської України**, яким командував Симон Петлюра, **Галицько-буковинський курінь січових стрільців** під орудою Євгена Коновальця, **підрозділи генералів Олександра Удовиченка, Костянтина Прісовського** тощо. **25 грудня 1917 р.** розпочався загальний наступ більшовицьких військ на УНР. Війська під орудою **Михайла Муравйова** оволоділи Олександрівськом, Катеринославом, Лубнами та іншими містами. Перед ними відкривався шлях на Київ.

Вояки УНР
часів Центральної Ради

9 (22) січня 1918 р., напередодні боїв за Київ, УЦР прийняла **IV Універсал**, у якому **проголосила незалежність УНР; виконавчим органом** стала **Рада Народних Міністрів,** якій доручили продовжити переговори з Центральними державами про

мир, що розпочала делегація УНР. Прийняття IV Універсалу стало важливою подією у державотворчому процесі України, що свідчила про остаточний розрив з імперським центром. Українське населення сприйняло IV Універсал спокійно, без урочистостей і маніфестацій, як це було раніше. Суспільство було неготовим до таких змін, інертним, байдужим, не вважало більшовиків ворогами. Більшість людей переймалася нагальними проблемами повсякдення. Тому захистити Київ Універсал не допоміг.

Більшовицькі військові підрозділи продовжували нарощувати наступ. Використовуючи перевагу в кількості та озброєнні, діючи жорстоко, загони під командуванням М. Муравйова швидко просувалися до столиці. Символом національної честі став подвиг кількохсот київських студентів та гімназистів на чолі із **Олександром Омельченком і Володимиром Шульгіним**, які **16 (29) січня 1918 р.** неподалік залізничної станції **Крути** вступили у нерівний бій із переважаючими силами противника й загинули за Україну. Водночас у столиці розпочався заколот окремих частин міського гарнізону і робітників заводу «Арсенал», спрямований проти УНР. Його придушили війська УНР під командуванням С. Петлюри та Є. Коновальця, однак це вже не мало стратегічного значення. Становище УЦР стало критичним. **26 січня 1918 р.** більшовицькі війська увійшли до Києва. УЦР та Рада Народних Міністрів виїхали до Житомира і звідти керували боротьбою з більшовиками. **Причин поразки військ УНР було кілька.** Це, насамперед, ослаблення соціальної опори через повільність, нерішучість у здійсненні соціально-економічних перетворень, що відштовхнуло від УЦР селянство, у той час, коли більшість робітників підтримувала більшовиків; неналежна увага до воєнної політики, збройного захисту державності і, як наслідок, відсутність регулярної і централізованої армії. Свою роль зіграли і високий ступінь організованості та боєздатності більшовицьких військ, й успішна тактика боротьби за владу; вміла соціальна демагогія (маніпулювання інформацією).

Меморіал битви під Крутами на залізничній станції Крути

Пам'ятний хрест героям Крут на Аскольдовій могилі у Києві

1. Які військові підрозділи боронили Україну від більшовиків?
2. Коли було прийнято IV Універсал? Що він проголосив?
3. Чому бій під Крутами став символом національної гідності?

Мовою джерела. IV Універсал Української Центральної Ради:

«Однині Українська Народня Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу. Власть у ній буде належати тільки народові України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада ... та наш виконавчий орган, який однині матиме назву Ради Народніх Міністрів. В справі земельній комісія... вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу. Однині Народна Українська Республіка бере в свої руки найважніші галузі

торгівлі і всі доходи з неї повертатиме на користь народу... Торг товарами, які будуть привозитись з-за кордону і вивозитись за кордон, буде вести сама держава наша, щоб не було такої дорожнечі... Так само приписуємо встановити державно-народний контроль над всіми банками...»

1. Підтвердіть чи спростуйте думку: «IV Універсал стояв на захисті прав народу України».

3. Більшовицько-російська окупація України.

Населення Києва, що дорівнювало на той час 430 тис. осіб, з яких до 20 тис. — військові, солдати та офіцери старої армії, загалом ставилося байдуже до боротьби українців-незалежників із більшовицькими формуваннями. Проросійськи налаштована київська громадськість спочатку навіть дещо симпатизувала більшовикам, бо сприймала їх як патріотів-росіян, котрі прагнуть ліквідувати розкол єдиної держави. Проте наступні дії більшовиків засвідчили протилежне. Перші кроки нової влади ознаменувалися **жорстоким терором** проти військових і політичних опонентів — інтелігенції, юнкерів та пересічних громадян, які не сприймали більшовицьку політику, тому їх вважали ворогами революційної влади. Кількість жертв більшовицького терору в Києві сягнула, за різними підрахунками, від 2 до 5 тис. осіб. Хвиля чітко спрямованого антиукраїнського насильства прокотилася іншими містами і селами України. Людину могли розстріляти за посвідчення Центральної Ради або портрет Т. Шевченка в установі чи у квартирі.

Водночас формувалися більшовицькі органи влади. Із Харкова до Києва переїхав Народний секретаріат, контроль якого поширювався лише на п'ять губерній, окреслених свого часу «Тимчасовою інструкцією». На місцях утворювалися воєнно-

революційні комітети (воєнревкоми) як владні структури, оскільки більшовики не наважувалися передати владу радам, у яких переважали меншовики та есери. Тривала реалізація політики розчленування України через утворення регіональних більшовицьких республік: **Донецько-Криворізької, Одеської, Таврійської.** Деякі українські землі увійшли до складу **Донської республіки.**

Похорони жертв більшовицького терору у Києві в лютому 1918 р. (Київ, 10.03.1918 р.)

Економічна політика передбачала **націоналізацію промисловості, транспорту, фінансів**, які переходили під контроль більшовицької Росії. На селі розгорталась аграрна революція. Селянство громило поміщицькі маєтки, розправлялося з їхніми власниками. Ці дії підтримували більшовики, які закликали до знищення старого порядку. Водночас вони почали вивозити з України хліб, щоб забезпечити продовольством великі міста Росії. Вилучаючи його у населення, часто застосовували реквізиції і насильство. Такою політикою вони налаштували проти себе мешканців міст і сіл. **Червоногвардійцям успішно протидіяли загони Вільного козацтва.** У деяких районах органи більшовицької влади були знищені відразу після створення.

1. Поясніть поняття «більшовицький терор» на конкретних прикладах.
2. Які регіональні більшовицькі республіки діяли на території України?
3. Як втілювалася в життя економічна політика більшовиків?

Коли в УНР увійшли в обіг перші українські банкноти номіналом 100 карбованців, ... **у США** президент Вудро Вільсон проголосив мирну програму з 14 пунктів, що мала сприяти завершенню Першої світової війни.

internet

IV Універсал Української Центральної Ради:
https://uk.wikisource.org/wiki

Четвертий Універсал (уривок з кінофільму «Арсенал»):
https://www.youtube.com/watch?v=LFEaG8CtXVE

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **4 (17) грудня 1917 р.** — надіслано «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»;
   - **4 (17) грудня 1917 р.** — почав роботу Всеукраїнський з'їзд рад у Києві;
   - **12 (25) грудня 1917 р** — проголошено Українську Народну Республіку Рад у Харкові;
   - **9 (22) січня 1918 р.** — прийнято IV Універсал УЦР;
   - **16 (29) січня 1918 р.** — відбувся бій під Крутами;
   - **26 січня 1918 р.** — більшовики захопили Київ.
2. Поясніть значення понять: *Народний секретаріат, Рада народних міністрів.*
3. Напишіть міні-есе на тему: «Бій під Крутами»
4. Користуючись матеріалами 6–10 параграфів, підготуйте обґрунтовану оцінку діяльності УЦР у політичній, економічній, військовій та соціальній сферах.

§11 Відновлення влади УЦР. Внутрішня і зовнішня політика УНР.

- ✓ Назвіть причини першої війни більшовицької Росії з УНР.
- ✓ Які країни називали Центральними державами?
- ✓ Коли та за яких обставин був прийнятий IV Універсал?

1. Берестейський (Брестський) мирний договір УНР із Центральними державами.

За нових умов, що склалися після поразки УНР від більшовицької Росії, ставало очевидним, що доля УНР залежить від зовнішньополітичних чинників. УЦР, розуміючи неможливість подолання більшовицької агресії власними силами, вирішила звернутися по допомогу до Німеччини й Австро-Угорщини, з якими в цей час вела мирні переговори. Вони розпочались у Брест-Литовську після укладеного між більшовицькою Росією та Німеччиною перемир'я. Розуміючи, що країни Четверного союзу програють війну, лідери УЦР усе ж таки змушені були їх вести, позаяк країни Антанти, хоч і визнали УНР, реально не допомогли їй. Для участі у переговорах було сформовано делегацію УНР, статус якої визнали учасники переговорного процесу: делегації Центральних держав та більшовицької Росії. Проте Раднарком затягував підписання договору: з одного боку, через важкі умови миру, що запропонували Центральні держави, з іншого — бажав виграти час, щоб захопити столицю Київ і замінити делегацію УЦР делегацією проголошеної у грудні 1917 р. УНР Рад. Однак ці спроби виявилися марними. Голова делегації УНР О. Севрюк ознайомив присутніх із текстом IV Універсалу УЦР і зажадав визнання УНР самостійною державою, яка може укладати міжнародні договори.

Підписанти Берестейського мирного договору: генерал Брінкманн, М. Любинський, М. Левитський, О. Севрюк, генерал Гофман, С. Остапенко

Позицію УНР підтримала Австро-Угорщина в особі міністра закордонних справ Оттокара Черніна. Німеччина й Австро-Угорщина, маючи гострі продовольчі проблеми, намагалися за рахунок угоди з УНР поліпшити становище. **27 січня (9 лютого) 1918 р.** між **УНР** та **Німеччиною й Австро-Угорщиною** був підписаний **Берестейський (Брестський) мирний договір**. У ньому проголошувалося припинення стану війни між обома сторонами. УНР, Німеччина й Австро-Угорщина відмовилися від територіальних і матеріальних претензій; було поновлено довоєнні кордони між УНР й Австро-Угорщиною. Обидві сторони врегульовували економічні відносини між собою. УНР мала поставити країнам Четверного союзу хліб та інше продовольство. Натомість Німеччина й Австро-Угорщина зобов'язувалися відправити в Україну вугілля, сіль, сільськогосподарські машини тощо. Договір мав таємний протокол. Делегація УЦР домоглася приєднання до УНР території Холмщини та Підляшшя, де проживало українське населення. Передбачалося надання автономії Східній Галичині й Буковині як окремому Коронному краю. 3 березня 1918 р. підписано договір між Росією та Німеччиною й Австро-Угорщиною. Згідно з ним, Раднарком мав визнати уряд УЦР і договір цього уряду з країнами Четверного союзу. Росія повинна була негайно вивести свої війська з УНР та укласти з нею мирну угоду.

Берестейський (Брестський) договір був значним успіхом молодої української дипломатії. Він започаткував міжнародно-правове визнання України як незалежної держави, уможливив продовження процесу українського державотворення і визначив долю більшовицької влади в Україні. Проте очевидний і той факт, що така незалежність залишалась обмеженою. Втім, прийнятної альтернативи Берестейським (Брестським) домовленостям на той час не було. Ця угода створювала передумови для звільнення УНР від більшовиків при допомозі держав Четверного союзу.

1. З якими країнами вела мирні перемовини УЦР у Брест-Литовську? Чому?
2. Стисло охарактеризуйте зміст Берестейського (Брестського) мирного договору.
3. Яке значення для України мало укладання Берестейського (Брестського) мирного договору?

Мовою джерела. Зі спогадів В. Винниченка про Берестейський (Брестський) мирний договір:

«... Мир цей був би дуже корисним і для української держави, й для її Уряду, ... коли б при цьому була одна умова, а саме: коли б цей мир явився не результатом збігу сприятливих обставин, а наслідком нашої сили й волі, коли б ми тою силою самі могли реалізувати, охоронити й затвердити за собою всі наслідки миру... А коли український Уряд тої сили не мав; коли не було ніякісінької надії своїми силами вернути загублену владу над державою; коли без чужої сили реалізації того миру не можна було й сподіватись, — то весь мир набирав уже іншого характеру, він весь був у руках тої сили, яка мала переводити його в життя.»

1. Що об'єднує фрагмент спогадів В. Винниченка та вислів: «Хто платить, той замовляє музику»?

2. Відновлення влади УЦР. Похід Петра Болбочана на Крим.

Після підписання Берестейського (Брестського) договору німецькі та австро-угорські війська вступили на територію України. В угрупованні налічувалося 450 тис. солдатів та офіцерів. В авангарді цього наступу йшли підрозділи УНР, чисельність яких швидко зростала. 2 березня війська УНР увійшли до Києва, який більшовики

залишили без бою. Воєнні дії перекинулися на Лівобережжя. До **кінця квітня 1918 р. уся територія України опинилася під контролем німецької й австро-угорської армій.**

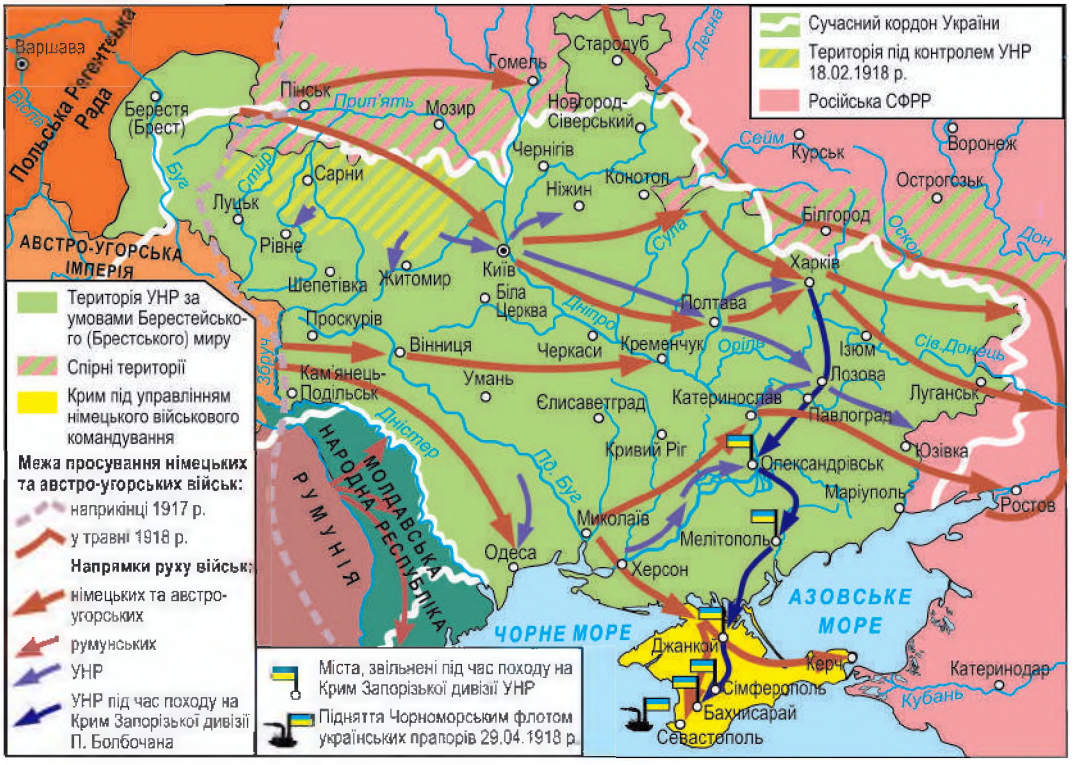

На початку березня 1918 р. до Києва повернулися Рада Народних Міністрів та УЦР. Зустрічали їх у столиці з надією на встановлення порядку. Населення, переживши страхіття більшовицької окупації, не знало, чого чекати від німців і австрійців. За роки Першої світової війни суспільство звиклося з тим, що вони — вороги. УЦР намагалася пояснити, що завдання іноземних військ — покласти край більшовицькому грабунку України. Водночас **було заявлено про незмінність політики УНР, проголошеної III і IV Універсалами.**

Полковник П. Болбочан у Криму

Переслідуючи відступаючі більшовицькі війська, Запорізька дивізія армії УНР на чолі з полковником **Петром Болбочаном у квітні 1918 р.** здійснила похід **на Крим**. Його метою було звільнення півострова від більшовиків, встановлення української влади та взяття під контроль Чорноморського флоту. Під час Кримської операції Запорізька дивізія форсувала озеро Сиваш і оволоділа Джанкоєм, першою вузловою станцією у Криму. Вона раніше від німецьких військ дісталася до Сімферополя. Однак через політичний конфлікт між керівництвом УНР та Німеччиною війська УНР змушені були полишити Крим, не дійшовши до Севастополя, як це передбачали первісним планом. Попри суперечливість дій і вимушене залишення завойованих позицій, **переможний**

Кримський похід Запорізької дивізії продемонстрував здатність українського війська реалізовувати складні військові операції. 29 квітня 1918 р. **керівництво Чорноморського флоту оголосило про своє підпорядкування уряду в Києві**.

1. Коли і з чиєю допомогою територію України було звільнено від більшовицьких військ?
2. Як населення України сприйняло прихід німецьких і австро-угорських військ?
3. Куди здійснив похід полковник П. Болбочан у квітні 1918 р.? З якою метою?

3. Законотворча діяльність УЦР взимку–навесні 1918 р. Конституція УНР.

Попри складні умови, УЦР продовжувала діяльність, спрямовану на збереження незалежності української держави. УНР були прийняті закони про запровадження власної грошової одиниці: початково **карбованців,** а згодом **гривні** та оприлюднені постанови про стабілізацію роботи банків. 12 лютого 1918 р. ухвалено закон про запровадження григоріанського календаря, яким користувались європейські держави. За ним, після 15 лютого відразу настало 1 березня. Тоді ж відбувся перехід українських земель на середньоєвропейський час. У **березні 1918 р.** затверджений **Державний герб УНР – тризуб на синьому тлі та жовто-блакитний прапор.**

Одним із напрямів діяльності УЦР стала робота над Конституцією України. З цією метою була утворена конституційна комісія на чолі з М. Грушевським. Конституція УНР, прийнята **29 квітня 1918 р.**, мала назву **«Статут про державний устрій, права і вольності УНР».** Вона проголосила державну незалежність і територіальну цілісність України, демократичні свободи, рівність прав громадян. Законодавча влада була доручена Всенародним Зборам, виконавча — урядові, тобто Раді Народних Міністрів. Суд мав функціонувати як незалежна гілка влади. Передбачався новий територіально-адміністративний устрій, із широким місцевим самоврядуванням; закріплено право на національно-територіальну автономію.

Державні символи УНР у 1918 р. — Великий Герб.
Державна печатка. Малий Герб (за В. Кричевським)

Проте, незважаючи на плідну законотворчу роботу, серед населення наростало невдоволення політикою **УЦР**, бо їй **не вдалося налагодити** передусім **економічну і соціальну стабільність**. Загострилися стосунки між присутнім в Україні військовим

командуванням Німеччини та Австро-Угорщини і урядом УНР, позаяк він не зміг налагодити експорт продовольства до цих країн. Відтак командування австро-німецьких військ досягло угоди з консервативними силами про відсторонення від влади УЦР. Це сталося **29 квітня 1918 р.** Того дня на своєму останньому засіданні **УЦР прийняла Конституцію УНР**. Водночас **29 квітня 1918 р. Всеукраїнський з'їзд землевласників** вирішив встановити монархічне правління у формі **Гетьманату**. Гетьманом було обрано генерала **Павла Скоропадського** — одного з найвідоміших організаторів українізованих військових частин, почесного отамана Вільного козацтва.

1. Які законодавчі акти уряд УНР прийняв у лютому–березні 1918 р.?
2. Коли УЦР прийняла Конституцію УНР?
3. Які події відбулись у Києві 29 квітня 1918 р.?

Коли в Україні відбувся похід полковника Петра Болбочана на Крим, ...
у Франції закінчилась друга битва на р. Соммі.

Тема практичної роботи: «Державне будівництво Української Центральної Ради: здобутки і прорахунки»

Опрацюйте цитати з писемних джерел, що є у розділі. Дайте письмові відповіді на запитання: 1) Чи вдалося українцям у час кризи російського самодержавства відновити власну державність? 2) Які території завдяки УЦР почали значитись українськими? В яких документах це було юридично закріплено? 3) Визначте, що вдалося зробити УЦР в законодавчій, військовій, аграрній сферах, а що ні. Записи оформіть у вигляді таблиці: «Державне будівництво УЦР: здобутки та прорахунки».

Здобутки УЦР	Прорахунки УЦР

internet **Конституція УНР (Статут про державний устрій, права і вольності УНР):**
http://library.nlu.edu.ua/BIBLIOTEKA/SPRAVKI/KONSTITUCIY_1918.htm#K_1
Брестський мир: https://www.youtube.com/watch?v=Gz8yuvRwkjs/
Історична правда. «Петро Болбочан, полковник армії УНР». Фільм:
https://www.youtube.com/watch?v=eqvPk2337Jc

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **27 січня (9 лютого) 1918 р.** — підписано Берестейський (Брестський) мирний договір між УНР та Німеччиною й Австро-Угорщиною;
   - **квітень 1918 р.** — похід полковника Петра Болбочана на Крим;
   - **березень 1918 р.** — затверджено Державний герб і прапор УНР;
   - **29 квітня 1918 р.** — затверджено Конституцію УНР.
2. Поясніть значення понять: *«Статут про державний устрій, права і вольності УНР», Берестейський (Брестський) мирний договір* .
3. Складіть історичну довідку «Берестейський (Брестський) мирний договір».
4. Визначте причини і наслідки Кримського походу Петра Болбочана.

Узагальнення за розділом: **ПОЧАТОК УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ**

1. Розставте події в хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.
Всеукраїнський національний конгрес; виступ самостійників; проголошення Української Народної Республіки; створення Української Центральної Ради; бій під Крутами; проголошення незалежності УНР; утворення Генерального секретаріату; проголошення Кримської Народної Республіки; підписання Берестейського (Брестського) мирного договору між УНР та Центральними державами.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.
А) Українська Центральна Рада; Народний секретаріат; Генеральний секретаріат; Рада Народних Міністрів.
Б) Донецько-Криворізька; Таврійська; Одеська; Донська більшовицькі республіки.
В) інтервенція; ультиматум; терор; універсал.
Г) Директорія; Курултай; Мусвиконком; Раднарком.

3. Виконайте завдання за історичною картою:
а) локалізуйте територію, на яку поширювалась правочинність Генерального секретаріату згідно з «Тимчасовою інструкцією...»;
б) окресліть територію Української Народної Республіки згідно з III Універсалом УЦР;
в) простежте напрямки наступу більшовиків під час першої війни більшовицької Росії з УНР;
г) визначте територію УНР за Берестейським (Брестським) мирним договором.

4. Пригадайте етапи Української революції 1917–1921 рр. та стисло їх охарактеризуйте.

5. Порівняйте чотири Універсали УЦР за критеріями: дата появи; передумови; основний зміст; наслідки прийняття.

6. Проаналізуйте програмні засади українських політичних партій на початку Української революції.

7. Поміркуйте, чому бій українських гімназистів і студентів під Крутами порівнюють із подвигом трьохсот спартанців.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих нижче та розміщених у § 7 (Михайло Грушевський) та у § 8 (Володимир Винниченко). Порівняйте, що спільного, а що відмінного в їхній діяльності. Відповідь обґрунтуйте.

Петро Болбочан (1883–1919)

Народився у с. Геджев на Хотинщині, яка входила до Бесарабської губернії (нині с. Ярівка Чернівецької області). Закінчив Чугуєвське піхотне юнкерське училище. Став одним із творців українського війська. Долучився до створення 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Сформував 1-й Український Республіканський полк й очолив його. Під час визволення України від більшовиків 2-й Запорізький курінь, яким він керував першим увійшов до Києва, випередивши німецькі війська. 12 березня 1918 р. очолив 2-й Запорізький піший полк, який став найкращим і найбільшим у Запорізькій дивізії. На прапорі полку був напис: «З вірою твердою в конечну перемогу, вперед за Україну». Очолював Кримську групу армії УНР під час визволення Криму від більшовиків. За гетьмана П. Скоропадського служив на російсько-українському кордоні. Командував Лівобережним фронтом під час другої війни з Росією. В січні 1919 р., за наказом С. Петлюри, заарештований за узурпацію влади. А в червні того ж року розстріляний.

Сергій Єфремов (1876–1939)

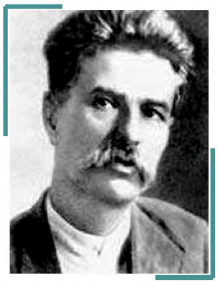

Народився у селі Пальчик Звенигородського повіту Київської губернії. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Став професійним публіцистом. Створив понад три тисячі праць. У роки Української революції був заступником Голови УЦР. У першому українському уряді займав посаду генерального секретаря міжнаціональних справ. Запропонував назву Українська Народна Республіка. З вересня 1917 р. очолював Українську партію соціалістів-федералістів. За УСРР — академік Всеукраїнської Академії наук (з 1919 р.), віце-президент ВУАН, із 1923 р. завідував історико-філологічним відділом академії, очолював Комісію для складання біографічного словника діячів України, Раду Історико-літературного товариства. У 1929 р. заарештований, звинувачений в організації націоналістичної спілки СВУ (Спілка Визволення України). В 1930 р. засуджений на 10 років позбавлення волі. Помер у 1939 р. у Володимирській тюрмі в Росії.

Микола Міхновський (1873–1924)

Народився у с. Турівка на Полтавщині. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Створив та очолив УНП. Став лідером самостійницького руху в Україні. Під час Першої світової війни служив у Київському окружному суді. Виступав за створення української армії. Долучився до формування 1-го Українського полку ім. Б. Хмельницького. Очолив «Український військовий клуб ім. П. Полуботка». Належав до складу Українського генерального військового комітету (УГВК). За причетність до виступу самостійників, у серпні 1917 р. відправлений на Румунський фронт. Восени 1917-го оселився на Полтавщині, обраний Лубенським мировим суддею. Став членом УДХП. Під час антигетьманського повстання виступав за примирення П. Скоропадського й очільників Директорії. Співпрацював з отаманом Н. Григор'євим. До 1924 р. перебував у Новоросійську, на Кубані, де учителював. У 1924 р. повернувся до Києва, був заарештований, через кілька днів відпущений. Через день знайдений повішеним.

Розділ ІІІ.

Розгортання української революції. Боротьба за відновлення державності

Орієнтовні теми
для практичних занять:

– Більшовизм та український націонал-комунізм: порівняльна характеристика *(матеріали вміщено в § 17 с. 96-100)*

– Отаманщина і повстанський антибільшовицький рух: ідейні основи і практика *(матеріали вміщено в § 19 с. 106-110)*

– Повсякдення українців у 1917–1921 роках *(матеріали вміщено в § 23 с. 125-129)*

– Місця пам'яті Української революції в моєму населеному пункті *(на місцевому матеріалі)*.

§ 12 Українська Держава. Гетьман Павло Скоропадський.

- ✓ Що зробила УЦР для формування українського війська?
- ✓ Коли було створено Кримську Народну Республіку?
- ✓ З якою метою УНР підписала Берестейський (Брестський) мирний договір?

1. Становлення Української Держави.

Державний переворот у Києві відбувся за підтримки німецького військового командування. Під контроль Гетьманату перейшли усі найважливіші інституції. **29 квітня 1918 р.** П. Скоропадський опублікував **«Грамоту до всього українського народу»,** в якій гетьман так визначив своє політичне завдання: «Створити здібний до державної праці сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат... і за їх поміччю відбудувати порядок, опертий на праві». **Цю програму позитивно сприйняли великі землевласники, промисловці, чиновництво, міський вищий і середній клас, які стали соціальною опорою нової влади.**

Зміни розпочалися зі становлення нового апарату управління, який формувався головно з дореволюційного чиновництва. УЦР і її органи влади на місцях розпустили, Україну перейменували на **Українську Державу**, замість Української Народної Республіки, а питання про її устрій мав вирішити Український Сейм. До його скликання діяли **«Закони про тимчасовий державний устрій України».** Згідно із ними, гетьман зосереджував законодавчу владу, затверджував склад уряду, був верховним головнокомандувачем, мав право оголошувати амністію, військовий або надзвичайний стан. Новий уряд — **Рада Міністрів** — складався з поміркованих консервативних чиновників, військових і громадських діячів. Гетьмана підтримали монархічні і деякі чорносотенні організації. Українські соціалістичні партії відмовилися від співпраці з Гетьманатом. Очолив уряд відомий земський діяч, нащадок давнього козацько-старшинського роду **Федір Лизогуб.** Функції поліції і служби безпеки виконувала Державна варта. Запрацювала судова система. Водночас запровадили цензуру, заборонили проведення зборів, мітингів, маніфестацій, обмежили демократичні свободи. Отже, П. Скоропадський прагнув сформувати нову **консервативну модель державної влади, що ґрунтувалася б на приватній власності, дотриманні правових норм і була спроможна зупинити радикалізацію, дезорганізацію та деградацію суспільства.**

Як кадровий військовий гетьман намагався створити регулярну армію. Йому спершу довелося долати опір німців, які говорили: «Навіщо вам армія? Ми перебуваємо тут, нічого поганого вашому урядові всередині країни не дозволимо. Створіть собі невеликий загін із двох тисяч осіб для підтримання порядку в Києві». Проте збройні сили Гетьманату почали формувати. Найбоєздатнішими підрозділами стали Сердюцька дивізія, Окрема Запорізька дивізія, Сірожупанна дивізія тощо. Згідно із законом від **16 жовтня 1918 р.**, відроджували українське козацтво як

окремий стан суспільства і резерв національної армії. До нього записували нащадків козаків і селян, які зобов'язалися захищати прикордонні губернії України. У кожному коші передбачали утворити кілька полків, однак їх не встигли сформувати.

1. Коли відбувся гетьманський переворот? Хто став соціальною опорою нової влади?
2. Стисло охарактеризуйте державотворчі процеси, здійснені за П. Скоропадського.
3. Які військові формування створив гетьман? Із якою метою?

Мовою джерела. Із «Грамоти до всього українського народу» (29 квітня 1918 р.):

«Громадяне України!

Цією грамотою я оголошую себе Гетьманом всієї України. Управління Україною буде провадитися через посередство... Кабінету Міністрів...

...Права приватної власності — як фундамент культури і цивілізації відбудовуються в повній мірі. ...Поруч з цим будуть прийняті міри по відчуженню земель по дійсній їх вартості від великих власників, для наділення земельними участками малоземельних хліборобів. Рівночасно будуть твердо забезпечені права робітничого класу... В області економічній і фінансовій відбудовується повна свобода торгу і відчиняється широкий простір приватного підприємства.

Гетьман Всієї України Павло Скоропадський».

1. На основі документа з'ясуйте, які завдання намітив П. Скоропадський як очільник держави. Як збирався їх реалізовувати?

Павло Скоропадський (1873–1945)

Народився в м. Вісбаден у Німеччині.

Освіта: Петербурзький пажеський корпус.

Походив із старовинного українського козацького роду Скоропадських. Зробив військову кар'єру, брав участь у російсько-японській війні. Під час Першої світової війни нагороджений Георгієвським хрестом IV ступеня, отримав чин генерал-лейтенанта. Керував Першим Українським корпусом, який був визнаний найкращим військовим підрозділом. У жовтні 1917 р. на з'їзді Вільного козацтва обраний військовим отаманом. У листопаді 1917 р. зупинив вторгнення в Україну більшовиків. З 29 квітня 1918 р. до 14 грудня 1918 р. був гетьманом Української Держави. За час його гетьманування встановлена економічна стабільність в країні. Сприяв розвитку науки і культури. Емігрував до Німеччини. У квітні 1945 р. поранений під час бомбування станції Платлінг поблизу Мюнхена. Помер у лікарні монастиря Меттен.

«Що б не сталося, Україна в тій чи іншій формі буде. Не змусиш річку текти назад, так й з народом, його не примусиш відмовитись від своїх ідеалів...»

2. Економічна політика Гетьманату.

Головним пріоритетом економічної політики залишалось **аграрне питання.** Відразу після ліквідації більшовицької влади великі землевласники почали повертатися до своїх маєтків і за підтримки військ забирати захоплену в них землю. Вимагаючи відшкодування заподіяних збитків, вони нерідко перебільшували їхні розміри, чинили розправи над селянами, що викликало їхнє незадоволення і формувало опозицію новій владі. Разом з тим, у липні 1918 р. уряд опублікував проект аграрної реформи, що передбачала збільшення чисельності заможних селян за рахунок наділення їх державними та викупленими у великих землевласників приватними землями. Однак цей проект реформи не знайшов підтримки. До того ж уряд не пішов далі проголошення реформи і нічого не зробив для її реалізації.

На час приходу до влади П. Скоропадського промисловість перебувала у жалюгідному становищі. Відтік іноземного капіталу після революції, початок військових дій у Росії, соціально-політична нестабільність на теренах України спричинили її занепад. За таких умов уряд вимушений був запровадити державне фінансування фабрик і заводів, залучаючи до співпраці вітчизняних підприємців та інвесторів. Гетьман зауважував, що «тільки розвиток на Україні промисловості в зв'язку з... аграрною реформою... здатні були витворити порядок в народних масах, що вимагають права на краще життя». Задля стабілізації промислового виробництва ліквідовано робітничий контроль на виробництві, заборонено страйки і встановлено 12-годинний робочий день. Налагодилася також робота залізничного транспорту завдяки ремонту локомотивів, відновленню залізничних колій та мостів.

Успішно функціонувала реформована банківська система. Був утворений Український державний банк. Запроваджена ще з ініціативи УЦР грошова одиниця гривня залишалася стабільною. Наприкінці вересня 1918 р. запрацювала митна служба та були відкриті прикордонні пропускні пункти. Ці заходи сприяли стабілізації економічної ситуації загалом.

1. Як вирішували аграрне питання в період Гетьманату?
2. Що було зроблено для розвитку промисловості у країні?
3. Які заходи були здійснені для зміцнення фінансової системи?

Мовою джерела. Із «Грамоти до Українського народу» П. Скоропадського (22 жовтня 1918 р.)

«В області внутрішнього життя Наше правительство видало ряд законів, котрі кладуть міцну основу для майбутньої державності України. ... видано закони про громадянство, ... про заведення двох українських університетів, вироблено законопроект про встановлення Української Академії Наук і Мистецтв; ... за цей час видано більше 400 інших законодавчих актів, метою котрих

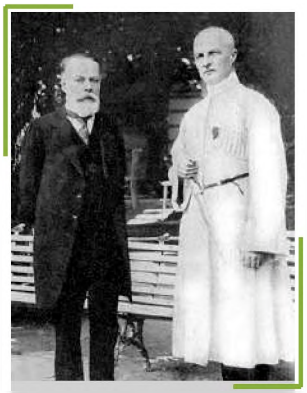

Ф. Лизогуб і П. Скоропадський

являлось упорядкування політичного і економічного життя України. Наслідки всіх заходів виявились у загальному підвищенні економічного і культурного добробуту краю, що являється головною запорукою тривалості самої держави».

1. Підтвердіть або спростуйте твердження: «За період Гетьманату було впорядковане економічне життя країни».

Мовою джерела. Закон «Про громадянство Української Держави» (2 липня 1918 р.):

«Обіцяю та заприсягаюсь бути завжди вірним Українській Державі як своїй Батьківщині, охороняючи інтереси Держави і всіма силами допомагаючи її славі та розцвіту, не жалкуючи для цього і свого життя. Обіцяю ... щиро виконувати всі обов'язки громадянина, ... завжди маючи на думці, що добро та розцвіт моєї Батьківщини мусить бути для мене вище моїх особистих рахунків».

1. Спираючись на закон, поясніть концепцію побудови Української Держави.

Герб Української Держави

3. Зовнішньополітичні пріоритети Української Держави.

Зовнішньополітичний курс Гетьманату був регламентований умовами Берестейського (Брестського) договору, дотримання якого вимагало німецьке командування. Однак навіть за такої ситуації вдалося досягти певних успіхів на дипломатичній ниві. Одним із головних завдань зовнішньої політики уряду була боротьба за міжнародне визнання Української Держави. Міністерство закордонних справ, яке очолював Дмитро Дорошенко, упродовж восьми місяців діяло активно. Українську Державу визнали тридцять країн, з-поміж яких Румунія, Швейцарія, Польща, Фінляндія тощо. Були встановлені дипломатичні відносини із Німеччиною, яка разом із Австро-Угорщиною стали головними торговельними партнерами. У серпні 1918 р. була підписана угода, за якою до Центральних держав мали відправляти третину зібраного врожаю і металопродукції, 10% виробленого цукру. Натомість Україна отримувала кредит — мільярд німецьких марок, союзники зобов'язувалися поставляти вугілля, нафтопродукти, сільськогосподарську техніку та промислове устаткування. Українській Державі підпорядкували також частину кораблів, які, за умовами Берестейського (Брестського) миру, перейшли до Центральних держав.

П. Скоропадський з групою українських офіцерів. 1918 р.

Була врегульована проблема Криму, який визнали автономною частиною Української Держави. Цьому рішенню передували гострі суперечності. Так, у травні 1918 р. з дозволу німців було сформовано уряд Криму на чолі з генералом

Сулейманом Сулькевичем. Він відновив дію законів Російської держави, виданих до більшовицького перевороту в Петрограді, й оголосив свій уряд гарантом самостійності Криму, допоки його державна незалежність не буде розв'язана на міжнародному рівні. П. Скоропадський вважав, що Крим повинен бути у складі Української Держави, однак Сулейман Сулькевич протидіяв цьому. Тому в серпні 1918 р. гетьман установив блокаду півострова, внаслідок якої його економічне життя було паралізоване. Уряд півострова змушений був розпочати переговори. Згідно із прийнятими рішеннями, Крим приєднувався до Української Держави і йому надавали широку автономію. Умови договору мали затвердити Курултай кримськотатарського народу і представники інших національних та громадських організацій півострова. Однак незабаром Крим окупувала Добровольча армія генерала А. Денікіна.

Ще одним вектором зовнішньополітичної діяльності стало врегулювання відносин із Росією. Однак переговори у Києві з російською делегацією під орудою Християна Раковського виявилися малопродуктивними, позаяк вона свідомо затягувала перемовини, вичікуючи поразки Німеччини. Відтак східні кордони Української Держави залишалися невизначеними, а майнові претензії — неврегульованими. А 13 листопада, після підписання Комп'єнського перемир'я, що поклало край Першій світовій війні, більшовицька Росія анулювала Берестейський (Брестський) мирний договір з Німеччиною і відмовилася від зобов'язань визнати Україну незалежною та суверенною державою. Гетьманат не визнали також країни Антанти, які орієнтувалися на відновлення «єдиної і неділимої Росії».

1. Якими успіхами відзначилося зовнішньополітичне відомство Української Держави?
2. Коли Крим було приєднано до Української Держави? За яких обставин це відбулося?
3. В яких відносинах перебувала Українська Держава з Росією та країнами Антанти?

Коли в Україні П. Скоропадський видав указ про відродження українського козацтва, ... **в Австро-Угорській імперії** цісар Карл I оприлюднив маніфест, в котрому визнав право народів, що населяли імперію, на самовизначення.

Фільм «Гетьман П. Скоропадський»: https://www.youtube.com/watch?v=564YGNMocv0

Левчук Д. Гетьман Павло Скоропадський у світлі історичних фактів: http://booklya.com.ua/books/46547/#search

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **29 квітня 1918 р.** — П. Скоропадський оприлюднив «Грамоту до всього українського народу»;
   - **29 квітня 1918 р.** — встановлення Гетьманату, проголошення Української Держави на чолі з П. Скоропадським;
   - **16 жовтня 1918 р.** — прийняття закону про відродження українського козацтва.
2. Поясніть значення понять: *Українська Держава, Рада Міністрів.*
3. Підготуйте есе на тему: «Кроки Української Держави на шляху до її становлення».
4. Охарактеризуйте внутрішню та зовнішню політику Української Держави.

§13 Формування антигетьманської опозиції.

- ✓ За яких обставин П. Скоропадський здобув владу?
- ✓ Як вирішували аграрне питання в період Гетьманату?
- ✓ Яку модель організації влади запропонував П. Скоропадський?

1. Зародження повстанського руху.

Українській Державі під орудою Павла Скоропадського вдалося забезпечити стабілізацію економічного життя, сформувати дієздатний чиновницький апарат, досягти певних успіхів у зовнішній політиці. Однак порівняно вузька соціальна база Гетьманату, тобто однобічна орієнтація на заможні верстви населення, відштовхнула від нього селянство, національну інтелігенцію, робітників. Окрім того, опора на німецьку військову адміністрацію не виправдала сподівань П. Скоропадського, бо Німеччина програвала війну, й на її території зріла революція.

Особливе незадоволення проявляло **селянство,** котре підтримувало лозунг «Земля — селянам!», який поширювали і лідери УЦР, і більшовики, і вже встигло частково реалізувати його за перебування при владі цих політичних режимів. Як наслідок, виник **повстанський рух**. Селяни воювали за свої інтереси, землю, проти будь-якої влади, яка приходила у село і намагалася повернути податки і централізоване управління. Одночасно вони боролись із німецько-австрійськими військами, котрі, намагаючись забезпечити поставки продовольства до своїх країн, вилучали його у селах. Повстанський рух був переважно стихійним. Його ідеологія і мета зазвичай відображались у заявах, наказах, зверненнях керівників-отаманів до жителів України, окремих повітів чи округ. Основною організаційною формою руху були місцеві групи, загони, які здебільшого охороняли свій населений пункт або найближчі околиці, спираючись на прихильне до них населення.

Улітку 1918 р. розпочалися селянські повстання у Звенигородському і Таращанському повітах на Київщині. Під тиском урядових військ селянські загони частково вдалися до партизанської боротьби на Київщині, а частково, переправившись через Дніпро, з боями пройшли Лівобережну Україну і зупинились у «нейтральній зоні» (територія по лінії Сураж–Унеча–Стародуб–Новгород-Сіверський–Глухів–Рильськ–Суджа–Куп'янськ), на якій, згідно з умовами Берестейського (Брестського) миру, не могли розташовуватися більшовицькі й німецькі війська. Селянським повстанням на Чернігівщині, спрямованим проти німецько-австрійських військ, керував штаб на чолі з підполковником російської армії Миколою Кропив'янським. На Катеринославщині й у Північній Таврії селянські протести набрали виразного анархістського забарвлення. Вони розпочалися з Гуляйполя Олександрівського повіту Катеринославської губернії під орудою **Нестора Махна**, який себе й своїх соратників називав анархістами-комуністами. Основною формою влади махновці вважали **ради**, підконтрольні місцевій людності, яка визначатиме їхню політику без будь-якого впливу центру. Після бою в Дібрівському лісі, де Н. Махно проявив особисту хоробрість та риси керівника, які дали загонові змогу вийти з оточення, повстанці нарекли його «батьком». Цим повстанським титулом він пишався і часто підписувався

так під публічними документами. **16 жовтня 1918 року** махновці захопили Гуляйполе. Регулярні війська, кинуті проти них, не змогли ефективно боротись із повстанцями, позаяк ті уникали боїв з переважаючими силами, завдаючи дошкульних ударів дрібним з'єднанням. До кінця 1918 р. Н. Махно об'єднав більшість повстанських загонів. Вони стали значною воєнною силою, на яку влада та німецько-австрійське командування змушені були серйозно зважати.

1. Як ставилися до Гетьманату різні групи суспільства? Чому?
2. Що привело до зародження повстанського руху в Україні?
3. Стисло охарактеризуйте селянський рух на Катеринославщині під проводом Н. Махна.

2. Комуністична партія більшовиків України. Український національний союз.

Консервативний режим, що встановив гетьман, викликав негативну реакцію серед представників політичних сил, які були при владі у попередній період. Більшовики, котрі, за умовами Берестейського (Брестського) миру, залишили територію України, вважали таку ситуацію тимчасовою і прагнули відновити владу в Україні. З цією метою у **липні 1918 р. в Москві** вони утворили **Комуністичну партію більшовиків України (КП(б)У** як **автономну організацію** у складі Російської комуністичної партії більшовиків (РКП(б)) (так почала називатися РСДРП із січня 1918 р.). Отже, на майбутні десятиліття було визначено статус комуністичної партії України як обласної організації РКП(б). Першим секретарем ЦК КП(б)У обрано **Георгія П'ятакова.** Після цього відразу було заявлено про боротьбу з Гетьманатом як «антинародною владою». А 13 листопада 1918 р., після революції у Німеччині, більшовики анулювали

положення Берестейського (Брестського) миру, що стосувалися визнання незалежності України, і почали готувати новий наступ на Україну. В цьому їм допомагала КП(б)У. Наприкінці листопада 1918 р. у місті Суджа (прикордонне з Україною місто в Росії) був утворений залежний від Росії **Тимчасовий робітничо-селянський уряд України**, який тоді ж оголосив про відновлення влади рад і закликав до боротьби з «контрреволюційною владою».

Проголошення Української Держави та утвердження у ній консервативних порядків викликало незадоволення серед українських національних партій, які заявили про опозицію, хоча гетьман запрошував їх до співпраці. Дискусії щодо ставлення до Гетьманату призвели до розколу цих політичних сил. Прихильники радикальних методів боротьби із владою гетьмана в УПСР вийшли з партії й об'єдналися навколо новоутвореного друкованого органу «Боротьба». Вони стали називатися **УПРС-боротьбисти.** Лідерами партії були **Василь Еллан-Блакитний, Олександр Шумський**. Боротьбисти вважали, що комунізм не варто уніфікувати за російським зразком, а необхідно пристосовувати до специфічних умов життя українського суспільства, і **відстоювали ідею утворення незалежної від Росії України.** Натомість частина членів УПСФ співпрацювала з владою, зокрема Дмитро Дорошенко, Володимир Леонтович, Петро Стебницький, Олександр Лотоцький стали міністрами уряду Ф. Лизогуба.

У **серпні 1918 р.** був утворений **Український національний союз (УНС)** на чолі з **В. Винниченком** як опозиційна до Гетьманату організація. До нього увійшли українські есери, есдеки, есефи, деякі громадсько-політичні організації. За реформування гетьманської влади виступала також Українська демократично-хліборобська партія.

1. Де й коли було створено КП(б)У? Яким був її статус щодо РКП(б)?
2. Хто належав до лідерів боротьбистів?
3. З якою метою і коли був утворений УНС?

Мовою джерела. Представник Галицького уряду Л. Цегельський про більшовицьку загрозу:

«Я остерігав, що повалення гетьмана буде початком кінця... що Німеччина і Австрія самі стоять перед крахом, що їх армії підуть з України, а тоді «Український Революційний уряд» одного місяця не продержиться в Києві, большевики москалі його заберуть... Все те одначе було даремно. Вони горіли якоюсь божевільною жадобою революції, на мене гляділи фанатичними очами з очевидною ненавистю до галицького контрреволюціонера... Я роздумував, що велика Україна оце пропала, а Галичина мусить дбати за себе сама».

1. Від чого застерігав українців Наддніпрянщини Л. Цегельський?

Мовою джерела. Рішення І з'їзду КП(б)У в Москві:

«І з'їзд Комуністичної партії (більшовиків) України вважає, що завданням нашої партії на Україні є: рішуче порвавши з помилками минулого, боротися за революційне об'єднання України з Росією на засадах пролетарського централізму, в межах Російської Радянської Соціалістичної Республіки».

1. Визначте головну мету діяльності КП(б)У в Україні.

3. Директорія. Антигетьманське повстання.

Час працював на противників гетьманського режиму — революція у Німеччині, дезорієнтація у зв'язку з цим окупаційних військ, посилення повстанського руху

погіршували ситуацію в Україні. У такій вкрай небезпечній обстановці П. Скоропадський вдався до зміни політичного курсу і почав шукати контактів з державами Антанти — Великою Британією і Францією. Знаючи про прихильність їхніх урядів до ідеї «єдиної і неподільної Росії», 14 листопада 1918 р. гетьман опублікував грамоту про союз із небільшовицькою Росією. Члени УНС витлумачили її як зраду ідеї самостійної України і розпочали підготовку до повстання задля відновлення УНР. **14 листопада** 1918 р. вони утворили надзвичайний орган управління — **Директорію** в особовому складі **Володимира Винниченка (голова), Опанаса Андрієвського, Андрія Макаренка, Симона Петлюри, Федора Швеця.**

Зліва направо: члени Директорії Ф. Швець, С. Петлюра.

Того ж дня Директорія виїхала у Білу Церкву — центр антигетьманських сил, де дислокувалися січові стрільці, збройне ядро повстання. В оприлюдненому універсалі Директорія закликала населення до повстання проти Гетьманату. Регулярних військ у Директорії було мало, але її підтримали добровольці із селян та містян. Німецькі війська дотримувалися нейтралітету й шукали можливості повернутися додому. 17 листопада 1918 р. повстанська армія зайняла Білу Церкву і Фастів та рушила на Київ. **18 листопада** вона розбила гетьманські війська під **Мотовилівкою** — неподалік від столиці. Перші успіхи повстанців вплинули на ті військові частини, які підтримували уряд П. Скоропадського. На бік Директорії перейшли Запорізька дивізія полковника П. Болбочана, Сердюцька дивізія та інші військові підрозділи. За кілька тижнів боїв війська Директорії оволоділи Києвом. **14 грудня 1918 р.** П. Скоропадський зробив таку заяву: «Я, гетьман всієї України, на протязі семи з половиною місяців прикладав усіх своїх сил, щоб вивести край з того тяжкого становища, в якім він перебуває. Бог не дав мені сил справитись із цим завданням, і нині я, з огляду на умови, які тепер склались, керуючись виключно добром України, відмовляюся від влади». 18 грудня 1918 р. війська Директорії під керівництвом отамана С. Петлюри вступили у Київ.

Падіння Гетьманату зумовили як внутрішні, так і зовнішні чинники. Визначальним внутрішнім фактором стала вузька соціальна база режиму, бо політика урядів Української Держави була розрахована на задоволення інтересів майнових класів та окупаційної влади. Гетьманові не вдалося вирішити аграрне питання так, щоб його хоча б частково сприйняли селяни. Насторожено, а іноді навіть вороже ставилося до влади робітниче середовище міст, у якого забрали право на страйки та інші форми соціального протесту і котре вже спробувало у попередній період реалізувати популістські лозунги, не особливо задумуючись, до чого вони можуть призвести. П. Скоропадський не зміг порозумітися з опозицією, зокрема членами УНС. Негативно позначилася на існуванні Гетьманату і відсутність дієздатної армії. Не сприяли усталенню Гетьманату і зовнішні обставини. Центральні держави, що його підтримували, програли Першу світову війну, а налагодити діалог із державами Антанти не вдалося. Деструктивною була позиція більшовиків, які анулювали Берестейський (Брестський) договір і розпочали військові

дії проти Української Держави. Натомість українським політичним силам не вдалося створити єдиний антибільшовицький фронт, оскільки вони воювали між собою.

1. Коли була створена Директорія? Хто до неї належав?
2. Хто підтримав антигетьманський виступ? Коли Директорія утвердилась у Києві?
3. Що зумовило падіння Гетьманату?

Мовою джерела. Універсал С. Петлюри від 18 листопада 1918 р.:

«По наказу Директорії Української Республіки, я, яко верховний главнокомандуючий, закликаю всіх українських солдат і козаків боротися за державну самостійність України, проти зрадника, бувшого царського наймита, генерала Скоропадського, самочинно присвоївшого собі права гетьмана України... Скоропадський оголошений поза законом за утворені ним злочинства проти самостійности Української республіки, за знищення її вільностей, за переповнення тюрем найкращими синами українського народу...»

Мовою джерела. Грамота П. Скоропадського про федерацію України з Росією:

«...Нині перед нами нове державне завдання. Держави Згоди були приятелями єдиної Російської держави. Тепер після пережитих Росією великих заворушень умови її майбутнього існування повинні безумовно змінитися. На інших принципах, принципах федеративних повинна бути відновлена давня могутність і сила всеросійської держави. В цій федерації Україні належить зайняти одне з перших місць, бо від неї пішов порядок і законність краю. Від неї ж вийшла дружба і єднання з славним Всевеликим Доном і славним Кубанським і Терським Козацтвами. На тих принципах... повинна бути збудована майбутня політика нашої України...»

1. Проаналізуйте думки учасників подій. Який документ справив на вас більше враження? Чому?

Коли в Україні було створено Комуністичну партію більшовиків України, ... в **Єкатеринбурзі** більшовики стратили колишнього імператора Росії Миколу II із сім'єю.

internet

Фільм «Отаманщина. Авантюристи громадянської війни»: https://www.youtube.com/watch?v=caDoVf695U0

Відозва Директорії Української Народної Республіки: http://www.hai-nyzhnyk.in.ua/doc2/1918(11)15.vidozva_unr.php

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **16 жовтня 1918 р.** — махновці захопили Гуляйполе;
   - **липень 1918 р.** — утворено Комуністичну партію більшовиків України (КП(б)У);
   - **листопад 1918 р.** — утворено Тимчасовий робітничо-селянський уряд України;
   - **14 листопада 1918 р.** — утворено Директорію;
   - **18 листопада 1918 р.** — гетьманські війська розбиті під Мотовилівкою;
   - **14 грудня 1918 р.** — П. Скоропадський зрікся гетьманської влади;
   - **18 грудня 1918 р.** — війська Директорії увійшли до Києва.
2. Поясніть значення понять: *повстанський рух, Директорія, Український Національний Союз (УНС), Тимчасовий робітничо-селянський уряд.*
3. Напишіть міні-есей на тему: «Нестор Махно — батько анархістського руху в Україні».
4. Поміркуйте, чому Директорії не вдалося закріпити досягнуті результати.

§14 Директорія УНР.

- ✓ Коли відбулася перша війна УНР з більшовицькою Росією?
- ✓ Коли утворилася Директорія? Хто входив до її складу?
- ✓ Чому гетьмана Павла Скоропадського не підтримувало селянство?

1. Політична програма Директорії.

Після вступу до Києва повстанських військ, **19 грудня 1918 р.** до столиці урочисто в'їхала Директорія. У програмному документі — **Декларації,** яку вона оприлюднила, — було проголошено **відновлення Української Народної Республіки**. Призначений уряд — **Рада Народних Міністрів** на чолі з **Володимиром Чехівським.** Директорія представляла в українському політикумі прихильників соціалістичного спрямування, котрі опиралися насамперед на **селянство.** Важливу роль у формуванні її програми відігравав В. Винниченко, який належав до лівого крила УСДРП. Такої ж орієнтації дотримувався й очільник уряду В. Чехівський. С. Петлюра, будучи одним із впливових членів Директорії, зосередився головно на формуванні армії і суттєво не впливав на вироблення політичного курсу.

Проголошення Декларації Директорії на Софійському майдані. 1918 р.

Для усталення влади Директорія ініціювала скликання **23 січня 1919 р. Трудового конгресу** за участю 400 делегатів, зокрема 36 із Західної України. **Трудовий конгрес,** який обирали без «поміщиків і капіталістів», було проголошено вищим законодавчим органом влади. На місцях влада мала належати **трудовим радам** селян, робітників і трудової інтелігенції. Прагнучи позбавити промислову й аграрну буржуазію виборчих прав, Директорія намагалася встановити в Україні **національний варіант радянської влади**, тим самим протидіяти спробам більшовиків відновити владу рад робітничих і солдатських депутатів. Проте такий політичний курс Директорії не враховував інтересів різних соціальних груп, що надалі посилило напругу і дестабілізацію ситуації у суспільстві.

Нова влада скасувала гетьманське законодавство та відновила дію законів УНР. Було звільнено всіх призначених за Гетьманату чиновників. Запроваджено державний контроль над виробництвом і розподілом продукції. Відновлено 8-годинний робочий день, права на колективні договори, страйки, професійні спілки, заявлено про запровадження демократичних свобод.

1. Як називався уряд у відновленій УНР? Хто його очолював?
2. Задля чого Директорія намагалася встановити національний варіант радянської влади?
3. Які заходи здійснила Директорія в перші місяці перебування при владі?

Мовою джерела. З декларації Директорії УНР:

«... Директорія Української Народної Республіки оголосила: всі дрібні селянські господарства і всі трудові господарства залишаються в користуванні

попередніх їх власників ..., а решта земель переходить у користування безземельних і малоземельних селян ... Відновлено восьмигодинний робочий день ... право страйків, а також усю повноту прав робітничих фабричних комітетів ... Влада в Українській Народній Республіці повинна належати лише класам працюючим — робітництву й селянству...»

1. На які соціальні групи опиралася Директорія? Чому?

2. Внутрішня політика Директорії.

Попри задекларовані принципи, Директорії не вдалося налагодити управління економікою. Промисловість переживала не кращі часи. Скоротили виробництво більшість галузей, а залізнорудна і марганцева промисловості майже не випускали продукції, зростала нестача паливно-енергетичних матеріалів. Істотно зменшилося виробництво цукру. В такій ситуації перебували й інші галузі харчової промисловості. Усе це негативно відбивалося на становищі населення, особливо міського.

Головним питанням нової влади, як і попередніх політичних режимів, залишалось **аграрне.** Селяни, котрі підтримали Директорію, сподівалися, що вона вирішить земельне питання на їхню користь. Водночас, формуючи програму аграрних перетворень, Директорія змушена була враховувати демагогічну пропаганду більшовиків, яка мала відгук серед селян. Аграрні закони, ухвалені нею, були компромісними. Скасовано приватну власність на землю, її передали земельним управам у приватно-трудове користування, із наступним розподілом між селянами. Ці ж управи встановлювали терміни землекористування. Однак селяни часто відмовлялися відновлювати їхню діяльність, висловлювали невдоволення особовим складом земельних управ. Водночас не підлягали конфіскації землі заможних селян, промислових підприємств, цукрових заводів, іноземних власників.

Проте, як і за доби УЦР, така реформа не змогла примирити селянську бідноту та великих землевласників. Селяни вважали, що їх укотре обдурили, відтак самочинно вирішували аграрне питання силою. Замість трудових рад на місцях утворювалися селянські загони, які очолювали отамани, котрі перестали коритися Директорії, часто діючи на свій розсуд. В атмосфері зростаючої анархії розпочалися єврейські погроми. Їх посилювали наявні в суспільстві ще з імперських часів антиєврейські настрої і значний відсоток євреїв серед більшовиків, політика яких викликала незадоволення населення. Долучалися до погромів також отамани. Незважаючи на всі зусилля, Директорії так і не вдалося їх зупинити. Великі землевласники і буржуазія також виявляли невдоволення політикою Директорії, позаяк їхні інтереси ігнорували. Відтак, балансуючи між економічною доцільністю та популізмом, між реаліями життя та ідеологічними догмами соціалістів, Директорія втратила час і не домоглася бажаних результатів.

1. Стисло охарактеризуйте становище в економіці.
2. Яке питання було для нової влади пріоритетним? Як його вирішували?
3. До чого призвела аграрна політика Директорії?

Мовою джерела. Телеграма зі зверненням С. Петлюри до козаків:

«По деяких місцях України окремими групами козаків вчинялися насильства над євреями. За перевіреними відомостями, козаків вербували провокатори гетьманці, добровольці й ті, хто називав себе «большевіками». Вони робили це, щоб осоромити Українську республіканську армію, внести в край безладдя та безчинство і такими способами вернути старе панування поміщиків і буржуазії...»

1. Хто, на думку С. Петлюри, здійснював єврейські погроми?
2. Знайдіть підтвердження чи спростування цієї версії у п. 2 параграфа.

3. Зовнішня політика.

Складною залишалась і зовнішньополітична ситуація, в якій опинилась УНР. Директорія зуміла досягти розширення міжнародних зв'язків УНР, яку визнали Угорщина, Чехословаччина, Голландія та інші країни. Проте важче було порозумітись із державами, що могли вплинути на існування УНР, зокрема більшовицькою Росією, Великою Британією, Францією. До того лідери УНР не мали консенсусу щодо зовнішньополітичних орієнтирів. Більшість на чолі з В. Винниченком виступала за союз із більшовицькою Росією проти Антанти. Натомість прихильники С. Петлюри наполягали на союзі з країнами Антанти, спрямованому проти більшовиків.

5 лютого 1919 р. більшовицькі війська увійшли до Києва

Анулювавши Берестейський (Брестський) договір, більшовицька Росія розпочала наступ на територію УНР. Переговори про мир, що відбувалися у грудні 1918 р. між Директорією УНР та РНК РСФРР, виявилися малопродуктивними, позаяк більшовицьке керівництво лицемірно заявило, що ніяких регулярних російських військ в Україні немає, воєнні дії тривають між арміями Директорії і радянського уряду України. **16 січня 1919 р.** УНР оголосила війну більшовицькій Росії. Проте військові дії вела вкрай невдало. **5 лютого 1919 р.** Директорія залишила Київ, до якого вдруге увійшли більшовики, і переїхала до Вінниці. Весною 1919 р. більшовики встановили контроль майже над усією Правобережною Україною. Реформувавши армію та зміцнивши дисципліну, Директорія у травні 1919 р. змогла зупинити більшовицький наступ на лінії Старокостянтинів–Проскурів (нині Хмельницький)–Кам'янець–Подільськ. Однак перехопити ініціативу вона так і не спромоглася. Військо Директорії відчувало нестачу озброєння та матеріальних ресурсів.

Прагнучи знайти союзників у протидії більшовицькій агресії, Директорія розпочала переговори з країнами Антанти. У **листопаді 1918 р.** англо-французькі війська висадилися на півдні України, намагаючись взяти під контроль українські землі, які, за умовами Комп'єнського перемир'я, залишили німецькі війська. Збройні

сили Антанти, просуваючись углиб української території, зупинилися на лінії Тирасполь–Вознесенськ–Олешки. Загальна чисельність антантівських військ у Криму і материковій частині України становила 60 тис. осіб. На їхню підтримку сподівалася Директорія, ведучи в Одесі переговори із французьким командуванням. Проте Франція орієнтувалася на білогвардійську Росію, відновлену Польщу, а УНР намагалася використати для боротьби з більшовиками. До того ж керівників УНР вони вважали соціалістами і вимагали їхнього усунення від управління державою. Для продовження переговорів на початку 1919 р. відбулася реорганізація Директорії: В. Винниченко і В. Чехівський оголосили про відставку, уряд очолив **Сергій Остапенко,** а Директорію — **Симон Петлюра**. Однак досягнуту угоду про спільні дії проти більшовиків реалізувати не вдалося. Наприкінці весни 1919 р. під контролем Директорії залишилася тільки смужка української території у районі Надзбруччя. Її поразку зумовили низка факторів. По-перше, у розбудові держави Директорія, як і УЦР, опиралася насамперед на інтелігенцію і селянство, не залучивши до співпраці підприємців, великих землевласників, військову еліту. По-друге, перебудовуючи

владні структури Гетьманату, вона не знайшла їм адекватної заміни. По-третє, більшість проголошених економічних реформ виявилися декларативними, оскільки Директорія не виробила механізму їхнього впровадження, особливо в аграрному питанні. Відтак революційність стихійних селянських формувань, які усунули від влади Гетьманат, швидко почала перетворюватися на руйнівну для Директорії анархію. По-четверте, несприятливо позначилися на перебігу подій в УНР і зовнішні чинники — війна з більшовицькою Росією та невдалі переговори із країнами Антанти.

1. Якими були зовнішньополітичні орієнтири керівників Директорії?
2. Коли та чому почалася друга війна УНР з більшовицькою Росією?
3. Стисло охарактеризуйте відносини Директорії із країнами Антанти.

Симон Петлюра (1879–1926)

Народився в передмісті Полтави.

Освіта: Полтавська духовна семінарія.

Брав участь у діяльності РУП, УСДРП. У роки Першої світової війни працював у Земському союзі. Написав працю «Війна і українці», в якій закликав українців підтримувати Росію у війні. Входив до УЦР. У Генеральному секретаріаті відповідав за військову справу. Під час Гетьманату виступав за обмеження прав великих землевласників. Член Директорії, брав участь в антигетьманському повстанні. Від листопада 1918 р. — Керівний Отаман армії УНР. На початку лютого 1919 р. став Головою Директорії. Ініціатор підписання Варшавської угоди між Польською Республікою та УНР про спільні дії проти більшовиків. Після поразки українських військ опинився в еміграції. З 1920 до 1923 рр. керував урядом УНР в еміграції (екзилі). В 1926 р. С. Петлюру вбив у Парижі С. Шварцбард, агент радянської політичної спецслужби.

Із Декларації Директорії УНР: http://uahistory.info/2012/08/14/z_deklarac_direktor_unr.html

Фільм «Симон Петлюра»: https://www.youtube.com/watch?v=5M8xHTFNKYM

Коли в Україні англо-французькі війська висадились на півдні України, ...
у Франції було підписане Комп'єнське перемир'я, закінчилась Перша Світова війна.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **19 грудня 1918 р.** — в'їзд Директорії до Києва; оприлюднено Декларацію Директорії;
   - **23 січня 1919 р.** — Директорія скликала Трудовий конгрес;
   - **16 січня 1919 р.** — початок війни УНР з більшовицькою Росією;
   - **5 лютого 1919 р.** — Директорія залишила Київ.
2. Поясніть значення понять: *Рада Народних Міністрів, Трудовий конгрес.*
3. Проаналізуйте внутрішню політику Директорії, визначте її сильні й слабкі сторони.
4. Підтвердіть або спростуйте думку: «Національний варіант радянської влади, який запроваджувала Директорія, призвів до краху зовнішньої політики УНР». Наведіть аргументи.

§15 Західноукраїнська Народна Республіка.

- ✓ Які українські землі належали до Австро-Угорщини?
- ✓ За що боролися українські депутати у Віденському парламенті?
- ✓ Чому українці й поляки не могли вирішити питання територій?

1. Розпад Австро-Угорської імперії. Утворення Української Національної Ради.

Велика війна завершилася поразкою Центральних держав. 16 жовтня 1918 р. імператор Карл I (правив у 1916–1918 рр.), заради порятунку Австро-Угорщини від поділу після перемоги Антанти, заявив про перетворення імперії на «вільну федерацію» народів. За цих обставин рішучих заходів щодо відродження національної державності почало вживати й українське населення Східної Галичини. Ще наприкінці вересня 1918 р. у Львові сформовано **Український генеральний військовий комісаріат (УГВК)** на чолі зі сотником Легіону Українських січових стрільців **Дмитром Вітовським,** який розпочав підготовку збройного виступу.

ДІЛО

Проголошення Української Держави

на українських областях Австрії і Угорщини.

Львів 19. жовтня 1918.

Стоячи на становищі самоозначення народів, Українська Національна Рада, як конституанта, постановляє:

I. Ціла етнографічна українська область в Австро-Угорщині — а з окрема Східна Галичина з граничною лінією Сяну з включенням Лемківщини, північно-західна Буковина з містами Чернівці, Сторожинець і Серет та українська полоса північно-східної Угорщини — творять одноцільну українську територію.

II. Ся українська національна територія уконституується отсим як українська держава. Постановляється вповажнити приготовні заходи, щоби се рішення перевести в життя.

III. Вважається всі національні меншости на сій українській области — причім Жидів признається за окрему національність — щоб уконституувалися і нечайно вислали своїх представників до Української Національної Ради в скількости, відповідаючій їх числу населення.

IV. Українська Національна Рада виготовить конституцію для утвореної сим способом держави на основах: загального, рівного, тайного і безпосереднього права голосування в пропорціональним заступстві, а правом національно-культурної автономії та з правом заступства при правительстві для національних меншостей.

V. Українська Національна Рада жадає, щоб зорганізована отсе в державу українська територія мала безумовно своїх заступників на мировій конференції.

VI. Теперішньому австро-угорському міністрови заграничних справ гр. Бурянови відмовляється права пересправляти іменем сеї української території.

Про яку подію повідомляє часопис «Діло»?

18 жовтня 1918 р. на конституанті (державоутворюючому зібранні) українські депутати австрійського парламенту, галицького й буковинського крайових сеймів, представники національних політичних партій Галичини і Буковини, духовенства та студентства (близько 500 осіб) сформували у Львові **Українську Національну Раду (УНРаду).** Вона стала політичним представницьким органом українського населення Австро-Угорщини. 19 жовтня 1918 р., згідно із правом народів на самовизначення, задекларованим у тогочасних міжнародних відносинах, УНРада проголосила **Українську державу в складі Австро-Угорщини на всій українській етнічній території Галичини, Буковини і Закарпатської України.**

31 жовтня 1918 р. у Львові стало відомо про приїзд до міста польської ліквідаційної комісії, утвореної 28 жовтня 1918 р. у Кракові. Вона мала перебрати від австрійського намісника контроль над Галичиною і прилучити її до Польщі. Із цим не погоджувалась УНРада, яка висловила австрійському урядові вимогу передати їй владу у Галичині і Буковині. Проте переговори між українською делегацією й австрійським намісником Галичини генералом Карлом фон Гуйном завершилися безрезультатно. Тоді на зібранні УГВК 31 жовтня 1918 р. було прийнято рішення про захоплення влади збройним шляхом.

Уночі з 31 жовтня на 1 листопада стрілецькі частини під проводом **Д. Вітовського** взяли під контроль найважливіші установи Львова та більшість повітових установ краю. Над ратушею Львова було встановлено синьо-жовтий прапор. Ці події отримали назву **Листопадовий зрив. 1 листопада** австрійські представники у Львові передали владу УНРаді. **9 листопада** був утворений тимчасовий виконавчий орган влади, тобто уряд — **Державний секретаріат**, який очолив **Кость Левицький.**

1. Як українці скористалися змінами у становищі Австро-Угорщини після війни?
2. Які важливі для українців події відбулись у Львові 18–19 жовтня 1918 р.?
3. Назвіть причини й наслідки Листопадового зриву у Львові.

2. Проголошення Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР). Державне будівництво. Євген Петрушевич.

13 листопада 1918 р. затверджено конституційні засади утвореної держави — «Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії», відповідно до якого вона названа **Західноукраїнська Народна Республіка.** До неї належали українські етнічні землі площею 70 тис. кв. км із населенням 6 млн осіб. Були затверджені державний герб — золотий лев на синьому тлі; блакитно-жовтий прапор, державна печатка. Неукраїнському населенню гарантовано рівні з українцями права. Тимчасовий Основний Закон доповнено низкою документів, що регламентували державно-політичне та економічне життя республіки: зокрема про організацію регулярного війська — Української Галицької армії (УГА); тимчасову адміністрацію; тимчасову організацію судочинства; державну мову, якою була українська; шкільництво; громадянство; земельну реформу тощо.

Прапор ЗУНР

Державний герб ЗУНР

На відміну від УНР, у ЗУНР за короткий час було створено ефективну систему управління. **22–26 листопада 1918 р.** відбулися вибори до Української Національної Ради, наділеної представницькими і законодавчими функціями. **Президентом ЗУНР** обрано **Євгена Петрушевича**. На місцях сформовано нову розгалужену систему влади, яку підтримувало українське населення. У сільських та містечкових громадах діяли громадські й міські комісари, котрих обирали місцеві жителі; у повітах — повітові комісари й повітові національні ради. Ставлення місцевих поляків до ЗУНР було негативним, а євреїв, численної етнічної групи насамперед у містах, — початково нейтральним. Однак після єврейських погромів у Львові,

які спровокували поляки, євреї почали підтримувати українську владу. Розуміючи, що важливо не лише проголосити державу, а й зберегти її, Державний секретаріат розпочав утворення Української Галицької армії. Її започаткували Легіон УСС та підрозділи австро-угорської армії, сформовані з українців. Загальна мобілізація нових військових частин відбувалася швидко й організовано. До середини грудня 1918 р. УГА налічувала понад 100 тис. вояків. Керівництво нею було доручено генералові армії УНР **Михайлові Омеляновичу-Павленку.**

Підтримку новій владі забезпечила продумана економічна політика. Здійснювали аграрну реформу, в результаті якої маєтки великих землевласників, головно поляків, підлягали розподілу між малоземельними і безземельними селянами. Держава встановила монополію на виробництво та продаж основних видів промислової продукції — нафти, сірників тощо і продуктів харчування — борошна, солі, запроваджено 8-годинний робочий день.

1. Коли створено Західноукраїнську Народну Республіку?
2. Що було зроблено у ЗУНР для формування ефективної системи управління?
3. Чи мала ЗУНР підтримку серед населення? Якщо так, то чому? Якщо ні, то чому?

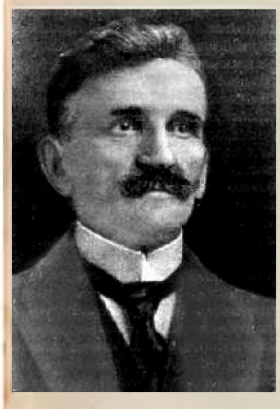

Євген Петрушевич (1863–1940)

Народився в Буську на Львівщині.

Освіта: академічна гімназія у м. Львів, правничий факультет Львівського університету.

Із 1899 р. член УНДП, від якої неодноразово обраний до австрійського парламенту і Галицького сейму. Під час Першої світової війни — член ГУР та ЗУР. Ініціював проголошення ЗУНР. Був обраний президентом ЗУНР. Після проголошення Акта Злуки УНР і ЗУНР став членом Директорії. Через політичні суперечки із С. Петлюрою і втрату надії відновити ЗУНР у 1919 р. виїхав до Відня. У серпні 1920 р. очолив уряд в еміграції, що мав на меті відновити політичну незалежність ЗУНР дипломатичним шляхом. Після визнання країнами Антанти влади Польщі над Східною Галичиною в 1923 р. уряд Є. Петрушевича припинив свою діяльність. До кінця життя проживав в Берліні, де й помер у 1940 р.

3. Зовнішня політика ЗУНР.

Від часу свого утворення ЗУНР плекала надії на те, що міжнародна спільнота визнає новоутворену державу. Завдяки зовнішньополітичній активності уряду та УНРади відкрито посольства в Австрії, Угорщині й Німеччині, дипломатичні представництва в Чехословаччині, Канаді, США, Італії. Проте нова держава мала серйозних супротивників — польське населення, котре вважало Галичину невід'ємною частиною Польщі. Польські військові загони вже 3 листопада 1918 р. почали військові дії проти українців. Конфлікт розрісся до повномасштабної польсько-української

війни. Після затятих боїв 21 листопада українці змушені були залишити свою столицю — Львів. Уряд ЗУНР переїхав до Тернополя, а потім — до Станіслава. Утворився протяжний українсько-польський фронт. У цих умовах розпочалися переговори між Директорією та делегацією ЗУНР про об'єднання східних і західних українців у єдину державу. **22 січня 1919 р.** в Києві урочисто проголошено **Акт злуки УНР і ЗУНР.** Представник Директорії Федір Швець на Софійській площі виголосив Універсал, у якому було зазначено: «Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України, Західно-Українська Народна Республіка... і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснились віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України». ЗУНР ставала Західною областю УНР (ЗО УНР). Проте вона зберегла автономію, власну адміністративну структуру і чинне законодавство. Акт 22 січня 1919 р. мав велике історичне значення. Це була спроба на практиці створити соборну Україну, про яку українська інтелігенція Східної і Західної України неодноразово заявляла. Але через зовнішньополітичні обставини реалізувати ідею соборності у розбудові української держави ставало з кожним днем проблематичніше.

Упродовж січня 1919 р. УГА вела виснажливі бої головно за Львів. Успішно розпочата у **лютому 1919 р. Вовчухівська операція**, в результаті якої командування УГА планувало оволодіти Львовом та Перемишлем, була зупинена на вимогу Найвищої Ради держав Антанти. Вона надіслала спеціальну комісію на чолі з генералом Жозефом Бартелемі для переговорів з урядами ЗУНР та Польщі про припинення українсько-польської війни і перемир'я. Згідно із демаркаційною лінією, що запропонувала ця місія, до Польщі відходило 40% території Галичини зі Львовом та Дрогобицько-Бориславським нафтовим районом. Означені умови були невигідні для ЗУНР, і вона їх відхилила. Військові дії на українсько-польському фронті продовжились. У квітні 1919 р. проти УГА був розгорнутий 60-тисячний корпус генерала Йозефа Галлера, сформований у Франції із польських військовополонених. І хоча країни Антанти скерували його до Польщі для боротьби з більшовиками, поляки послали це військо проти українців, твердячи, що всі українці — більшовики або подібні до них. УГА була відкинута до річки Збруч. У цих умовах на початку червня 1919 р. Українська Національна Рада всю законодавчу і виконавчу владу передала диктаторові, яким було призначено Євгена Петрушевича. **8 червня 1919 р.** під командуванням генерала Олександра Грекова розпочався успішний контрнаступ українських військ у районі **Чорткова,** який увійшов в історію під назвою **Чортківська офензива** (прорив, наступ). Мобілізувавши сили, УГА зуміла потіснити переважаюче добре озброєне військо противника по

Генерал Олександр Греків

всій лінії фронту. Однак завдяки чисельній перевазі, кращому озброєнню полякам удалося зупинити контрнаступ і 28 червня 1919 р. перейти у наступ. До середини липня 1919 р. вони окупували усю Східну Галичину. УГА і тисячі цивільних західних українців під обстрілами польської артилерії переправилися через р. Збруч.

Невдачі на фронті доповнилися дипломатичною поразкою делегації ЗУНР, яка разом із делегацією УНР брала участь у Паризькій мирній конференції. Українські представники діяли розрізнено, не змогли виробити спільної позиції. Жодна з делегацій не заручилася підтримкою країн Антанти. Особливо ворожою щодо ЗУНР була позиція Франції, зацікавленої у зміцненні на сході Європи Польщі — на противагу Німеччині. Натомість польська делегація переконувала учасників конференції, що створення Української держави відповідає інтересам німців. Відтак **25 червня 1919 р. Паризька мирна конференція** прийняла рішення про передачу Східної Галичини Польщі. Поляки повинні були забезпечити права місцевого населення, а згодом надати краю автономію.

1. Коли було проголошено Акт Злуки УНР і ЗУНР?
2. Визначте причини й наслідки Вовчухівської військової операції та Чортківської офензиви.
3. Яке рішення щодо Східної Галичини прийняла Паризька мирна конференція?

Тимчасовий Основний Закон про державну самостійність українських земель бувшої Австро-Угорської монархії http://www.hainyzhnyk.in.uadoc2/1918%20(11)%2013-.konstytutsiya.php. **Фільм. ЗУНР. Історія України-Галичина. К. Левицький:** https://www.youtube.com/watch?v=Bw8f3L5QgtA

Коли в Україні у Львові було створено уряд ЗУНР — Державний секретаріат, **у Німеччині** соціал-демократи проголосили створення Німецької республіки, а крайні ліві — Німецької соціалістичної республіки.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **18 жовтня 1918 р.** — у Львові утворено Українську Національну Раду (УНРаду);
   - **1 листопада 1918 р.** — австрійські представники передали владу УНРаді;
   - **9 листопада 1918 р.** — створено український уряд — Державний секретаріат;
   - **13 листопада 1918 р.** — проголошено ЗУНР;
   - **22–26 листопада 1918 р.** — президентом ЗУНР обрано Є. Петрушевича;
   - **22 січня 1919 р.** — проголошено Акт злуки УНР і ЗУНР;
   - **лютий 1919 р.** — розпочата Вовчухівська військова операція;
   - **8 червня 1919 р.** — початок Чортківської офензиви;
   - **25 червня 1919 р.** — за рішенням Паризької мирної конференції Східну Галичину передано Польщі.
2. Поясніть значення понять: *Українська Національна Рада, Листопадовий зрив, Державний секретаріат, Вовчухівська операція, Чортківська офензива.*
3. Напишіть есей на тему: «Без соборності немає незалежності».
4. «ЗУНР — виплекана з волі українців держава, яка стала розмінною монетою у геополітичних планах великих держав». Наведіть аргументи на підтвердження або заперечення даної думки.

§ 16 Український національний рух на Буковині й у Закарпатті. Хотинське повстання.

- ✓ Чого домоглися галичани в листопаді 1918 р.?
- ✓ Які народи проживали на Буковині й Закарпатті поряд з українцями?
- ✓ Під владою якого королівства перебувало Закарпаття?

1. Український національний рух на Буковині.

Українські політичні сили Буковини і Галичини тісно співпрацювали у роки війни. **25 жовтня 1918 р.** у Чернівцях був утворений **Український Крайовий Комітет** як представницький орган українців Буковини під керівництвом депутата австрійського парламенту від українського населення **Омеляна Поповича.** Він також очолив буковинську делегацію, яка брала участь у роботі УНРади. **1 листопада 1918 р.** Українська Національна Рада у Львові проголосила незалежність усіх українських земель, що належали до Австро-Угорської імперії. Скликане **3 листопада 1918 р.** у Чернівцях **Буковинське народне віче,** в якому взяло участь більше 10 тис. осіб, прийняло **Акт возз'єднання Північної Буковини із ЗУНР** та **«злуку» з великою Україною.** Головні міста Буковини — Чернівці, Сучава, Сторожинець — опинилися під контролем української влади. Аналогічні процеси відбувались і в буковинських селах. Такі рішення спричинили загострення стосунків із румунським населенням краю. 27 жовтня 1918 р. румунські депутати австрійського парламенту та Буковинського сейму утворили Румунську Національну Раду, яка вважала Буковину румунською землею.

Народне віче у Чернівцях

За цих умов Український Крайовий Комітет і Румунська Національна Рада уклали домовленості, згідно з якими влада Українського Крайового Комітету поширювалася на північну частину Буковини, а Румунської Національної Ради — південну. Українську Національну Раду в краї очолив учений, громадсько-політичний діяч **Агенор Артимович**, крайову адміністрацію — **Омелян Попович**. Було створено українську поліцію, суд, взято під контроль пошту, телеграф, фінанси, промисловість. Службовці краю присягнули на вірність Українській Національній Раді.

Однак домовленості між українцями і румунами не надто вплинули на перебіг подій, позаяк більшість румунських лідерів Буковини мали інші плани. Насправді Румунська Національна Рада не хотіла ділити владу з українцями, сподіваючись на швидке «возз'єднання» із Румунією, і 6 листопада звернулася до Румунії з проханням

вислати війська. Румунія, проігнорувавши рішення Буковинського віча, захопила територію Північної Буковини. Відтак боротьба буковинців за власну державність завершилася збройним втручанням Румунії та окупацією нею Буковини. 11 листопада румунські війська увійшли до столиці краю — Чернівців. Північна Буковина залишилася беззбройною перед румунською агресією, особливо після від'їзду Легіону УСС із Чернівців до Львова. Уряд ЗУНР заявив протест Румунському королівству, однак не зміг допомогти буковинцям, позаяк ЗУНР уже вела оборонні бої з поляками. Наступного 1919 р. окупація краю Румунією була визнана Сен-Жерменським мирним договором як правомірний акт.

1. Як буковинці реагували на національно-визвольні змагання в Галичині?
2. Які представницькі органи були утворені на Буковині? Як вони співіснували?
3. Чим завершилась боротьба буковинців за власну державність?

2. Події у Бессарабії. Хотинське повстання.

Українська революція, що розпочалася в 1917 р., серйозно непокоїла як румунський, так і російський уряди, позаяк українське населення Бессарабії домагалося приєднання краю до Української Народної Республіки. Прагнучи стримати розвиток українського визвольного руху в поліетнічній Бессарабії, російське керівництво сприяло формуванню озброєних загонів румунських добровольців у російській прифронтовій смузі. Одночасно, опираючись на домагання румунських жителів краю, у квітні 1918 р. Румунія приєднала Бессарабію. Вважаючи румунську окупацію Бессарабії тимчасовою, політичне керівництво УЦР, а згодом Української Держави намагалися налагодити з нею добросусідські відносини. Вони прагнули розв'язати бессарабську проблему за етнічним принципом шляхом референдуму. Натомість Директорія УНР не ставила питання про долю Бессарабії, не бажаючи ускладнювати стосунки з Румунією. У **листопаді 1918 р.** Румунія остаточно залагодила бессарабське питання на міжнародному рівні, усталивши приєднання регіону, зокрема й **українських етнічних земель Бессарабії: Аккерманщину, Ізмаїльщину (Південна Бессарабія) та Хотинщину (Північна Бессарабія).**

Будинок у м. Хотині, де в січні 1919 р. містився штаб Хотинського повстання

Важливе місце у контексті українсько-румунських відносин 1918–1919 рр. зайняло **Хотинське повстання.** Воно стало реакцією українців на румунську анексію Бессарабії, охопивши значну частину краю. Незадоволення місцевого населення політикою окупаційної влади і прагнення українців до єдиної держави підштовхнули

його до активної збройної боротьби. **5 січня 1919 р.** було обрано керівний орган повстання — **Бессарабську (Хотинську) Директорію,** яка очолила повстанський рух з **метою ліквідації румунської окупаційної влади у Бессарабії.** Майбутнє регіону планували вирішити згодом через референдум, хоча серед членів Директорії не було єдності щодо його статусу. Одні політики прагнули створити незалежну Бессарабську Народно-Демократичну Республіку, інші — автономну Народно-Демократичну Республіку в складі УНР. Сформувавши збройні підрозділи, Директорія визначила наступальну стратегію і тактику бойових дій. Повстання розпочалося **19 січня 1919 р.** Незважаючи на концентрацію значних сил румунської армії в Хотинському повіті, повстанці швидко заволоділи стратегічною ситуацією в краї. **23 січня** вони захопили **Хотин.** Незабаром влада Директорії поширилася більш як на 100 сіл та містечок Хотинського і Сорокського повітів. Хотинське повстання застало зненацька уряд Румунії, однак згодом проти повстанців були кинуті значні військові сили. Штаб повстанського руху звернувся за допомогою до військового командування УНР, однак не отримав її, позаяк Директорія УНР намагалася не ускладнювати стосунки з Румунією. Попри значну військову перевагу румунської армії, бойові дії стали запеклими і непоступливими. Проте повстанці не змогли вчинити опір румунській армії, яка **1 лютого 1919 р.** захопила **Хотин**. Частина повстанців (4 тис. вояків), разом

Хотинська фортеця (вигляд зі сторони р. Дністер)

з біженцями (50 тис. осіб) перейшла Дністер, опинившись на території УНР. Із тими, які залишились у краї, румунська влада розправилася жорстоко: більше 15 тис. осіб було страчено, зокрема у Хотині — близько 500. Такі дії проти учасників повстання викликали обурення та осуд світової громадськості. Самі ж повстанці зуміли зберегти бойовий кістяк армії, утворивши три полки. Однак спроба приєднатися до УНР була невдалою, і цим скористалися більшовики. Хотинців реорганізували в більшовицькі полки під керівництвом командувача Українським фронтом В. Антонова-Овсієнка.

Незабаром вони взяли участь у повстанні проти УНР, а в червні 1919 р. влились у 45-ту стрілецьку дивізію Червоної армії.

28 жовтня 1920 р. Велика Британія, Франція, Італія та Японія уклали з Румунією **Бессарабський протокол**, за яким Бессарабію передали Румунії. Окрему позицію зайняли США, відмовившись підписати цей договір як такий, що суперечить міжнародному праву. Проте укладений міжнародний акт не вирішив остаточно «бессарабське питання», що з початком Другої світової війни знову стало актуальним у європейській політиці.

1. Як було вирішене «бессарабське питання»?
2. Коли відбулося Хотинське повстання? Визначте його наслідки.
3. Які країни підписали Бессарабський протокол? Що він передбачав?

3. Національний рух на Закарпатті.

Ситуація на Закарпатті, що належало до угорської частини імперії, була значно складнішою, ніж на інших західноукраїнських землях. На неї впливало кілька чинників, насамперед поліетнічний склад населення, котре підтримувало близькі їм країни; межування регіону з кількома державами, події в яких позначилися на Закарпатті; ситуація в Угорщині, де у листопаді 1918 р. політичні сили під орудою графа Міхая Карої проголосили Угорщину незалежною республікою. Передбачаючи крах Австро-Угорської імперії, українське населення Ужгорода, Мукачевого, Берегового, Хуста та інших міст краю на початку листопада 1918 р. почало роззброювати військові гарнізони, відділи жандармерії, поліції, розганяти старі органи влади. Було утворено кілька народних рад для обговорення майбутнього свого краю. З-поміж них виокремилося три спрямування: Ужгородська рада схилялася до того, щоб залишитися з Угорщиною; Пряшівська бажала приєднатися до щойно проголошеної держави Чехословаччина, а Мараморош-Сегетська — до незалежної України. В її постанові від 19 жовтня 1918 р. було зазначено: «Разом з іншими українськими національними областями Австро-Угорщини українська полоса Північно-Східної Угорщини складає одну цілісну українську територію» і вся «українська національна територія уконституйовується отсим як Українська держава». Отже, поширення української влади в Галичині, на Буковині й Закарпатті свідчило, що українська національна революція в краї визріла, ідея утворення Української держави мала багато прихильників. Завдання полягало в тому, щоб її реалізувати.

21 січня 1919 р. у **Хусті** відбулися **Закарпатські всенародні збори.** Виконуючи волю народу, 420 делегатів висловилися за об'єднання **Мармороша, Угоча, Берегового, Унга, Замплина, Шаріша, Спіжа, Абайторна** із **соборною Україною.** Наступного дня, 22 січня, у Києві було проголошено Акт злуки усіх українських земель в єдину державу. Однак входження до неї Закарпаття ставало дедалі проблематичнішим через складну внутрішню і зовнішньополітичну ситуацію, в якій опинились УНР і ЗУНР. Водночас цю територію прагнули приєднати Румунія, Чехословаччина і намагалася зберегти у своєму складі Угорщина.

Найбільше шансів заволодіти Закарпаттям мала Чехословаччина. Ще **18 листопада 1918 р.** створена у США **Рада русинів**, висловлюючи позицію більшості емігрантів із Закарпаття у цій країні, заявила про свою згоду на окупацію

Чехословаччиною територій краю, де проживали угорські русини. У травні 1919 р. **Центральна Руська Народна Рада**, політична організація закарпатських українців, сформована в Ужгороді, підтримала приєднання Закарпаття до Чехословаччини на автономних засадах і вислала делегацію до Праги. Закріпленню Чехословацької Республіки в регіоні сприяла також Паризька мирна конференція, на якій представники закарпатських русинів, що прибули із США, а також лідери українського національного руху Закарпаття **Августин Волошин, брати Михайло та Юлій Бращайки** погодилися на пропозицію Великої Британії і Франції приєднати Закарпаття до Чехословаччини. Остаточно прилучення Закарпаття до Чехословаччини під офіційною назвою **Підкарпатська Русь** було закріплено Сен-Жерменським мирним договором. Згідно з міжнародними зобов'язаннями, Чехословаччина мала надати населенню Закарпатської України автономні права. Отже, розпад Австро-Угорської імперії восени 1918 р. привів до відродження української державності в Галичині, на Буковині й Закарпатті. Однак Польща, Румунія та Чехословаччина, спираючись на підтримку Великої Британії і Франції, перервали цей процес, приєднавши названі регіони до своїх країн.

1. Як українці Закарпаття скористалися розпадом Австро-Угорської імперії?
2. Яке рішення прийняли Закарпатські всенародні збори? Чи вдалося його реалізувати?
3. За яких обставин Підкарпатську Русь приєднали до Чехословаччини?

Коли в Україні Закарпатські всенародні збори висловилися за об'єднання із соборною Україною, ...
в Ірландії розпочалася війна за незалежність.

internet **Державно-правове становище Підкарпатської Русі в Чехословацькій республіці:** http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-521-9/10.pdf

Фільм «Буковинське віче — історичне рішення і перший крок до незалежності. 03.11.2017»: https://www.youtube.com/watch?v=rWxtihpC_fw

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **25 жовтня 1918 р.** — утворено Український Крайовий Комітет у Чернівцях;
   - **1 листопада 1918 р.** — УНРада проголосила незалежність усіх українських земель, що належали до Австро-Угорської імперії;
   - **3 листопада 1918 р.** — прийнято Акт возз'єднання Північної Буковини із ЗУНР та «злуку» з великою Україною;
   - **19 січня–1 лютого 1919 р.** — відбулось Хотинське повстання;
   - **21 січня 1919 р.** — відбулися Закарпатські всенародні збори;
   - **28 жовтня 1920 р.** — укладено Бессарабський протокол.
2. Поясніть значення понять: *Український Крайовий Комітет, Румунська Національна Рада, Бессарабський протокол, Центральна Руська Народна Рада, Підкарпатська Русь.*
3. Підготуйте повідомлення про лідерів національно-визвольних рухів Буковини й Закарпаття.
4. Порівняйте національно-визвольний рух українців на Буковині, Закарпатті та Бессарабії, визначивши спільні й відмінні риси.

§17 Українська Соціалістична Радянська Республіка.

- ✓ Коли відбулася перша війна УНР з більшовицькою Росією?
- ✓ Яку політику втілювали у життя більшовики у 1918 р. в Україні?
- ✓ Хто очолив більшовицький уряд в Україні?

1. Формування державної системи УСРР. Український націонал-комунізм.

Упродовж зими–весни 1919 р. на усій території України, крім Надзбруччя, була встановлена більшовицька влада. **6 січня 1919 р.** Тимчасовий робітничо-селянський уряд України, котрий був формою більшовицької окупаційної влади, оприлюднив декрет, проголосивши Україну **Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). 10 березня 1919 р. III Всеукраїнський з'їзд Рад** прийняв **Конституцію УСРР**. Згідно з її положеннями, УСРР стала «організацією диктатури трудящих експлуатованих мас пролетаріату і бідного селянства». Вищим органом законодавчої влади визначався **Всеукраїнський з'їзд Рад,** а між з'їздами — **Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК),** головою котрого призначили Григорія Петровського. Саме **ВУЦВК** сформував **уряд — Раду Народних Комісарів**, який очолив **Християн Раковський**. Водночас із Раднаркомом діяла партійна влада, яку уособлював Центральний Комітет більшовицької партії України (ЦК КП(б)У). Зазвичай особовий склад уряду і партійної верхівки становили одні й ті ж самі люди.

Прапор УСРР у 1919 р.

Хоча Україна де-юре і мала статус незалежної республіки, де-факто вона не була суверенною державою. Державний апарат УСРР створювали як продовження відповідних структур більшовицької Росії. Вільне обрання рад на її території надовго відклали. Натомість виникали надзвичайні органи влади — **революційні комітети (ревкоми), комітети бідноти (комбіди),** створення яких було прерогативою більшовицької партії. У ці структури людей призначала головно центральна влада, відтак контролювати їхню діяльність населення не могло.

Більшовики відразу ж дали зрозуміти, що не збираються ділитися владою зі жодною із лівих українських партій, які визнали радянську форму влади і чимало зробили для її поширення в Україні. Проте, з огляду на ситуацію, що склалася в Україні, до співпраці залучали представників інших політичних сил, зокрема до ВУЦВК увійшли члени утвореної в 1919 р. **Української партії лівих соціалістів-революціонерів (УПЛСР)**, об'єднаних навколо газети «Борьба», **Української партії соціалістів революціонерів (УПСР, боротьбистів),** друкованим органом яких була газета «Боротьба». Ці політичні партії продовжували відстоювати ідеї **націонал-комунізму,** наївно сподіваючись на створення у майбутньому комуністичної незалежної України. Частина членів КП(б)У прагнули надати більшовицькій владі в

Україні національного характеру. Їхні погляди були відображені у творі **Сергія Мазлаха і Василя Шахрая «До хвилі».**

1. Коли було проголошено УСРР?
2. Який статус мала Україна де-юре, а який де-факто? Чому?
3. Які партії відстоювали націонал-комуністичні ідеї?

Мовою джерела. Сергій Мазлах, Василь Шахрай «До хвилі»:

«Україна може бути лише самостійною!.. Для робітниче-селянської України, розуміється. Як і для Совітської Росії — ми так гадаємо... Поруч з радістю поширення революції є ще інші нотки: Росія вертається у свої довоєнні межі... Революція є спробою завоювання продукційних сил ... на поліпшення життя працюючих мас, на усунення протиріч між капіталом і працею шляхом знищення капіталу... Пролетаріат яко найнижчий клас в державі не може дійти до свого права іншим шляхом окрім демократії... Поки не вирішимо національного питання, пока одна нація пануватиме, а інша мусить коритись, до тих пір ще немає соціалізму, навіть при соціалізуванні засобів виробництва... Відносно України, т. Ленін ...може бути зараз лише дві відповіді: 1) або самостійна Україна — тоді повинен бути і «свій» уряд і «своя» партія; 2) або Україна – се «Південна Росія».

1. Проаналізуйте документ, визначте риси націонал-комунізму.

2. Політика «воєнного комунізму».

Як і в більшовицькій Росії, економічна політика українського більшовицького уряду називалася **«воєнним комунізмом».** Її почали здійснюватися в Україні з 1919 р., і вона передбачала впровадження системи надзвичайних заходів для управління економікою з метою утвердження при владі. Складовими елементами «воєнного комунізму» були: **одержавлення економіки, припинення товарно-грошових відносин, запровадження продрозкладки, тобто примусового вилучення продовольства у селянства, зрівняльної оплати праці, загальної трудової повинності, скасування комунальних платежів, оплати за проїзд у громадському транспорті** тощо. Фактично йшлося про насильницький злам існуючої в Україні економічної системи, яка ґрунтувалася на товарно-грошових відносинах. Їх намагалися замінити централізованим управлінням, введенням прямого, без посередництва грошей, продуктообміну, здійснювати який мали чиновники через запровадження мобілізацій та примусової праці. В уявленні багатьох більшовиків, як рядових, так і вищих керівників, це й був комунізм – справедливий суспільний лад для трудящих, де не було ні багатих, ні бідних, а усі ставали рівними.

Здійснюючи політику «воєнного комунізму», влада націоналізувала в Україні більшість промислових підприємств і транспорт. Приватні заводи і фабрики мали дотримуватися цін, що встановлював Раднарком РСФРР. Запровадили державну монополію на торгівлю найважливішими товарами — цукром, чаєм, сіллю, вугіллям, металом тощо. Одержавлення промисловості остаточно розладнало ринковий механізм, ліквідувало приватну ініціативу, звело до мінімуму товарно-грошові

відносини. Така система прискорювала економічний безлад. Майже повністю був припинений видобуток вугілля, не працювало більшість заводів і фабрик, у скрутному становищі опинився залізничний транспорт через відсутність палива та грошей. Промислові товари і речі широкого вжитку зникли з ринку. Гроші знецінилися, розвивалися примітивні форми мінової торгівлі.

Світлина часів «воєнного комунізму»

Не кращим було становище у сільському господарстві, де більшовики заборонили оренду землі, використання найманої праці, пробували запровадити колективні форми господарювання (комуни). Намагаючись забезпечити продовольством міста і армію, влада ввела **продрозкладку,** тобто селян примусово зобов'язали здавати запаси зерна та інших продуктів за державними, украй низькими цінами. Натомість ринкову торгівлю цими товарами заборонили і розглядали як спекулятивну. Тобто у селян фактично конфісковували товар. Для вилучення продовольства створювали спеціальні «продовольчі загони» (продзагони). У липні 1919 р. в Україні діяло 46 таких загонів чисельністю 1,5 тис. бійців, сформованих переважно з робітників Москви, Петрограда та інших міст. За такої аграрної політики ринковий обмін між містом і селом із звичної, буденної операції перетворився на криваву битву за хліб, яку більшовики вважали частиною класової боротьби, необхідної для перемоги соціалістичної революції. Проте від запровадження продрозкладки хліба у містах майже не додалося. Було зібрано лише 8 млн пудів зерна замість запланованих 140 млн. Однак, щоб одержати таку мізерну для українського ринку кількість зерна, владі довелося утримувати великий продовольчий апарат управління з десятків тисяч осіб. Отже, впровадження політики «воєнного комунізму» призвело до господарської розрухи, формування адміністративних методів управління.

1. Назвіть причини впровадження політики «воєнного комунізму».
2. Визначте сутність «воєнного комунізму».
3. Які наслідки політики «воєнного комунізму» на селі?

Мовою джерела. «Держава і революція». В. Ленін:

«Диктатура є влада, яка спирається на насильство, не зв'язана ніякими законами. Держава – це ми, ... робітники, ми, комуністи... Про національну культуру взагалі можуть говорити тільки клерикали або буржуа. Трудящі маси можуть говорити тільки про інтернаціональну (*міжнародну*) культуру всесвітнього робітничого руху. Тільки така культура означає повну, справжню рівноправність націй, відсутність національного гніту, здійснення демократії. Тільки єдність і злиття робітників усіх націй у боротьбі проти капіталу веде до розв'язання національного питання».

1. Опираючись на документ, визначте сутність більшовизму.

Мовою джерела. З промови Л. Троцького:

«Поступливість, слабкодухість історія ніколи нам не пробачить. Якщо дотепер ми знищили сотні й тисячі, то нині настав час створити організацію, апарат, який, якщо доведеться, зможе знищити десятки тисяч. У нас нема часу, нема змоги вишукувати справжніх, активних наших ворогів. Ми змушені стати на шлях знищення фізичного всіх класів, усіх груп населення, звідки можуть вийти можливі вороги нашої влади... знищуючи масово ... інтелігенцію, ми знищуємо і необхідних нам спеціалістів, учених, інженерів, лікарів...»

1. У чому автор документа вбачає місію більшовиків?

3. Антибільшовицький рух. Холодноярська республіка. Червоний терор.

Утвердившись вдруге при владі в Україні, більшовики продовжили попередню політику, яку не сприймало населення і яка посилила антибільшовицький опір. «Воєнний комунізм» та методи його впровадження викликали незадоволення серед населення і сприяли розгортанню потужного повстанського руху. Очільник Раднаркому України Х. Раковський заявляв, що упродовж березня–червня 1919 р. в Україні відбулося 328 антибільшовицьких повстань під національно-визвольними гаслами проти комісарів та їхнього терору. Політика «воєнного комунізму» швидко підірвала бойовий дух більшовицьких військ в Україні, основою яких були селяни.

У **травні 1919 р.** спалахнуло одне з найбільших антибільшовицьких повстань на чолі із генералом **Никифором Григор'євим,** у минулому отаманом військ УНР, а після переходу на бік більшовиків — героєм взяття Одеси і кавалером ордена Червоного Прапора. Приводом до повстання стало обурення бійців його дивізії, які, звільнивши Одесу від військ Антанти, повернулися додому для відпочинку і побачили, що продзагони пограбували їхні села. Н. Григор'єв засудив політику «комісарів» і закликав формувати повстанські загони, а сам повів військо (15 тис. осіб) на Катеринослав, Полтаву. Під його контролем опинилися Миколаїв, Умань, Черкаси. Наприкінці травня 1919 р. владі все ж таки вдалося придушити це повстання. Водночас військо отамана Зеленого (справжнє ім'я та прізвище — Данило Терпило) захопило майже весь південь Київщини, пароплави на Дніпрі, перетворивши їх на плаваючі фортеці, що блокували підвіз боєприпасів та підкріплень більшовикам. Основною силою повстанського руху були **селяни.** Виникла низка самоврядних селянських республік, більшість із яких прийняли українські національні символи. У них встановили власну адміністрацію, організували збройні загони та не допускали на свою територію червоногвардійців. Однією з найпотужніших була **Холодноярська республіка** з центром у **Мотрониному монастирі під Чигирином.** Полк гайдамаків Холодного Яру від лютого 1919 р. виступив на підтримку Директорії і брав участь у низці антибільшовицьких повстань. Очолили повстанців (15 тис. осіб) брати **Василь, Петро та Олекса Чучупаки**, а після їхньої загибелі у протистоянні з більшовиками — інші отамани.

Влада приборкувала протести з небаченою жорстокістю, назвавши свою політику «червоним терором». Її здійснювала Всеукраїнська надзвичайна комісія по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією та службовими злочинами (ВУЧК), яку в народі прозвали «чрезвичайка». Людей карали не лише за їхні погляди, а й за належність до

«експлуататорських класів». Один із очільників ВУЧК Мартин Лаціс інструктував підлеглих: «Не шукайте в справі звинувачувальних доказів: чи повстав він проти Рад із зброєю або на словах... ви повинні його запитати, до якого класу він належав, яка у нього освіта і яка його професія. Ці питання повинні визначити долю звинуваченого, і в цьому зміст і суть «червоного терору». Жертвами більшовицького насилля стали, зокрема: художник Олександр Мурашко, поет Григорій Чупринка, композитор Микола Леонтович. Режим, назвавши себе робітничо-селянським, страчував тисячі незгодних із його політикою робітників і селян. Правові норми чекісти не брали до уваги. На першому місці у встановленні вини підозрюваного стояла «революційна доцільність». Політика «червоного терору» свідчила про слабкість більшовицького режиму в Україні та відсутність його підтримки з боку населення.

1. Коли відбулося повстання, кероване Н. Григор'євим? Визначте його причини.
2. Назвіть райони наймасовіших виступів селян. Хто їх очолив?
3. Визначте сутність політики «червоного терору».

Коли в Україні розгорнулося антибільшовицьке повстання під проводом Н. Григор'єва, ... **в Туреччині** почалась війна за незалежність.

Тема практичної: Більшовизм та український націонал-комунізм: порівняльна характеристика. Опрацюйте матеріал параграфа та цитати з писемних джерел. Дайте письмові відповіді на запитання: 1. Які політичні партії підтримували ідеї більшовизму, а які — націонал-комунізму? 2. Яку мету ставили перед собою більшовики і націонал-комуністи? В яких документах це було юридично закріплено? 3. Визначте спільне й відмінне у поглядах більшовиків і націонал-комуністів.

internet

Сергій Мазлах, Василь Шахрай «До хвилі»:
http://diasporiana.org.ua/wp-content/uploads/books/1058/file.pdf
Фільм «Козаки Холодного Яру проти ЧК 01»:
https://www.youtube.com/watch?v=PHDxsbJ4Y0g

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **6 січня 1919 р.** — проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР);
   – **10 березня 1919 р.** — прийнято Конституцію УСРР;
   – **травень 1919 р.** — спалахнуло повстання під проводом Н. Григор'єва.
2. Поясніть значення понять: *Рада Народних Комісарів, ревкоми, комітети бідноти (комбіди), борьбисти, боротьбисти, націонал-комуністи, «воєнний комунізм», «червоний терор».*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Зміст, методи, наслідки «воєнного комунізму».
4. Заповніть таблицю «Антибільшовицький рух у 1919 р. в Україні».

Дата повстання	Ватажки повстання	Територія, охоплена повстанням	Особливості перебігу

§ 18 Воєнно-політична ситуація в Україні влітку 1919–на початку 1920 рр.

- ✓ Коли було створено УСРР?
- ✓ Які економічні зміни запровадили більшовики в Україні у 1919 р.?
- ✓ Що передбачала політика «червоного терору»?

1. Воєнні дії влітку 1919 р. Наступ білогвардійських військ на Київ.

Улітку 1919 р. в Україні виникла складна військово-політична ситуація. За утвердження своєї влади на цій землі воювали білогвардійські війська під командуванням генерала Антона Денікіна і Червона армія. Нові спроби прорватись у центральні райони України робила також Армія УНР.

Скориставшись ослабленням більшовицьких військ, білогвардійці, а саме Добровольча та Донська армії, наступаючи з Дону, зуміли потіснити Червону армію в Донбасі, де бої тривали із січня 1919 р. Денікінці у травні цього ж року захопили

Луганськ, у червні увійшли до Харкова і Катеринослава. Воєнно-стратегічна обстановка в Україні почала змінюватися на користь генерала А. Денікіна. Він 3 липня 1919 р. у Царицині (нині Волгоград) підписав «Московську директиву» збройним силам Півдня Росії — наказ про наступ на Москву. Головного удару мала завдати Добровольча армія. Білогвардійці планували встановити повний контроль над Україною, а потім оволодіти Москвою. Вони, борючись проти більшовиків, спиралися на фінансову та військову підтримку країн Антанти. Ідеологією «білого» руху стало гасло відновлення «єдиної і неділимої Росії», майбутній державний устрій якої мали визначати Установчі збори. Спроби більшовиків зупинити денікінські війська на території України не вдалися. Наприкінці серпня вони терміново залишили Київ. Більшовицька влада в Україні, втративши військову підтримку, політичний авторитет та соціальну опору в місті й селі, була ліквідована вдруге.

Картина Леоніда Перфецького «Київ 31 серпня»

На Правобережжі падіння більшовицького режиму прискорили війська Директорії УНР та уряду ЗУНР. Опинившись улітку 1919 р. в районі Надзбруччя після невдалих військових дій УНР проти більшовиків, а УГА — проти польських військ, обидві сторони у **липні того ж року** підписали угоду про об'єднання збройних сил задля спільної боротьби за незалежність України. Чисельність об'єднаної армії становила 85 тис. вояків, із яких близько 50 тис. були галичанами. Вона контролювала простір, окреслений на півдні Дністром, на заході — Збручем, на сході — лінією Жмеринка–Вапнярка, на півночі — Гусятин–Бар. Ця невелика смуга землі, 90 км углиб і 350 км вшир, стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади. Водночас за лінією фронту діяли повстанські загони отаманів Зеленого й Ангела, котрі підтримували Директорію. Проте повної узгодженості дій між українськими політичними силами не вдалося досягти. Євген Петрушевич й уряд ЗУНР орієнтувалися на боротьбу з Польщею та більшовицькою Росією і готові були укласти ситуативний союз із А. Денікіним. Натомість С. Петлюра схилявся до переговорів із більшовицьким урядом В. Леніна для координації зусиль проти денікінських військ. Відтак план воєнних дій українських армій був компромісним: на Одесу, яку захопили білогвардійці, спрямовували війська УНР, на Київ — УГА. Він виявився невдалим, позаяк передбачав розпорошення сил, хоча початково наступ українських армій, що розпочався у серпні 1919 р., розвивався успішно. Червоні війська, не маючи змоги стримувати українські підрозділи та білогвардійців, **30 серпня 1919 р.** залишили Київ, до якого майже одночасно увійшли українські та денікінські війська, дотримуючись при цьому дружнього нейтралітету. Діючи разом із «білими», український уряд

сподівався заручитися підтримкою країн Антанти. Однак Добровольча армія не збиралася в жодній формі визнавати українську державність. Українські підрозділи, не бажаючи воювати з потенційними союзниками, залишили Київ та відійшли до Василькова. Здача Києва була рівносильна поразці. Ця подія увійшла в історію як «Київська катастрофа». Отже, на початку осені 1919 р. майже вся Україна опинилася під владою білогвардійських військ.

1. Чому влітку 1919 р. військово-політична ситуація в Україні загострилася?
2. Яке завдання стояло перед військами білогвардійців? Хто їх очолював?
3. Коли були об'єднані війська УГА та УНР? Які протиріччя між ними виникли?

Мовою джерела. Марко Безручко. «Від Проскурова до Чарторії»:

«Великий вплив на все українське військо зробило залишення українськими частинами тільки що взятої столиці України — Києва. Дух підупав, порив охолонув, у душу почала закрадатися зневіра в перемогу».

Мовою джерела. Прем'єр УНР Ісаак Мазепа:

«Так славно почався і так безславно скінчився похід об'єднаної Української Армії на Київ».

1. «Київська катастрофа» відбулася в серпні 1919 р.». Підберіть аргументи на підтвердження або спростування цієї тези, скориставшись матеріалами документів.

2. Денікінський режим в Україні.

Ще на початку наступу білогвардійських військ, у січні 1919 р., А. Денікін сформулював засади своєї політики: «єдина і неділима Росія», боротьба з більшовиками до кінця, встановлення порядку і запровадження тимчасової військової диктатури, смертна кара за участь у «бунтах», більшовицьких організаціях, за дезертирство в армії.

КІЕВЛЯНИНЪ
ЛИТЕРАТУРНАЯ и ПОЛИТИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА ЮГО-ЗАПАДНАГО КРАЯ.
Среда. 21го августа 1919 года.
Населенію Малороссіи.
Антонъ Ивановичъ Деникинъ.
вернулись.

Газета «Кієвлянин»

Перші кроки денікінського режиму засвідчили прагнення нової влади знищити сліди існування в недалекому минулому не лише УСРР, а й УНР. Антиукраїнська політика проявлялась у різних формах. Територію України поділили на три області: Київську, Харківську і Новоросійську (центр Одеса) на чолі з керівниками із необмеженими в умовах військового часу повноваженнями. У Києві був скинутий із п'єдесталу і розтрощений бюст Тараса Шевченка. В усі установи надійшла інструкція зняти його портрети. Закривали українські школи. Українською мовою могли навчати дітей лише у приватних навчальних закладах. Ледь животіла Українська Академія наук, на фінансування якої не виділяли коштів. Спеціальні цензори проглядали запасники київських книгарень і вилучали навіть ті видання, які свого часу дозволила імперська

цензура. Українські вивіски на крамницях замінили на російські, усі залізничні станції перейменували російською мовою. Ненависть денікінців до більшовиків, серед яких було багато євреїв, подекуди переростала у єврейські погроми. Відповіддю на «червоний терор» більшовиків став «білий терор» денікінців.

Економічна політика денікінського режиму передбачала відновлення великого землеволодіння. У селян, за сприяння військових команд, знову забирали землю і реманент. Згідно із законом про врожай 1919 р. третину зібраного зерна, половину скошених трав і шосту частину овочів селяни зобов'язувалися безоплатно віддавати поміщикам та орендарям, якщо останні заявляли про свої права на землю. Крім того, їх змушували вносити на потреби денікінської армії разовий податок — 5 пудів зерна з кожної десятини землі. За несвоєчасну поставку примусово стягали подвійну суму. Отже, білогвардійський податок виглядав не краще, ніж більшовицька продрозкладка. Внаслідок таких дій влади ситуація в українському селі стала напруженою як ніколи. Щоправда, у майбутньому білогвардійці обіцяли наділити селян землею за викуп, залишаючи за поміщиками значні земельні площі. Не кращою була ситуація у промисловості. Фабрики і заводи повертали власникам. Формально зберігали 8-годинний робочий день, проте реально він тривав 11–12 годин. Багато підприємств через нестачу сировини й палива працювали неповний робочий день або зупинялися зовсім, і робітники залишалися без зарплати. Практично перестали діяти профспілки. Нормалізувати економічне життя новій владі так і не вдалося.

1. Які завдання ставив А. Денікін перед білогвардійськими військами?
2. У яких формах проявлялася антиукраїнська політика денікінського режиму?
3. Визначте сутність змін в економіці. В чиїх інтересах вони здійснювалися?

3. Боротьба проти денікінців. Перший Зимовий похід військ УНР. Повернення більшовицького режиму.

Політика денікінців викликала хвилю обурення серед різних прошарків українського суспільства. Навіть ті, хто, сподіваючись на спокійне життя, початково симпатизували А. Денікіну, перейшли в опозицію. До соціальних мотивів неприйняття білогвардійського режиму в Україні додались і національні. У містах виникло антиденікінське підпілля. Невдовзі проти білогвардійської влади розгорнувся масовий повстанський рух, головною силою якого стали селяни. Значної шкоди денікінським військам завдали загони Н. Махна, організовані у Революційну повстанську армію України (махновців), яка налічувала близько 50 тис. вояків. У жовтні 1919 р. під їхнім контролем опинилися великі райони півдня України, зокрема Катеринослав, Каховка, Бердянськ, Перекоп. На звільнених територіях землю передавали селянам, фабрики і заводи — робітникам.

Наприкінці вересня 1919 р., в атмосфері загального невдоволення «білими», Директорія оголосила їм війну. Проте зіткнення з потужною Добровольчою армією закінчилося для українців невдачею. Українські армії опинились у **«трикутнику смерті»** й змушені були вести бої із трьома силами, кожна з яких переважала їх чисельно: з більшовиками, білогвардійцями і поляками, які окупували Західну Волинь та Поділля, залишивши українців без тилу. Першою припинила збройну

боротьбу УГА, перейшовши на бік А. Денікіна. Євген Петрушевич виїхав до Відня. Натомість війська УНР ще деякий час чинили опір, однак згодом прийняли рішення перейти до партизанських методів боротьби. **Частина військ УНР** на чолі з генералом **М. Омеляновичем-Павленком 6 грудня 1919 р.** вирушила у рейд по тилах Добровольчої та Червоної армій, названий **Першим Зимовим походом.** Рейд тривав понад п'ять місяців. Війська подолали дві тисячі кілометрів, завдаючи втрат противникові. Навесні 1920 р. вони перейшли у райони, що зайняли поляки. 3 грудня 1919 р. С. Петлюра у Варшаві вів переговори із польським керівництвом про спільні дії проти більшовицької Росії.

У жовтні 1919 р. наступ проти денікінців розпочала Червона армія. 12 грудня того ж року білогвардійські війська залишили Харків, **16 грудня — Київ**. На початку 1920 р. більшовики встановили контроль над Донбасом. У січні–лютому 1920 р. військові дії розгорнулися на Правобережжі. Упродовж лютого денікінські війська залишили південь України. Під контролем білогвардійців зостався лише Крим. Отже, боротьба за Україну, що упродовж другої половини 1919– початку 1920 рр. тривала між українськими арміями, більшовиками та білогвардійцями, завершилася перемогою більшовиків, які вкотре окупували території України.

1. Якою була реакція в суспільстві на денікінський режим?
2. Коли відбувся Перший Зимовий похід військ УНР?
3. Чим завершилася боротьба між українськими, більшовицькими та білогвардійськими військами?

Коли в Україні Київ було звільнено від більшовиків та відбулася «Київська катастрофа», ...
у США розпочав роботу установчий з'їзд Комуністичної партії Америки.

Фільм «Невідома Україна. «Більшовики перемагають»: https://www.youtube.com/watch?v=U0iatY5JwDU
Декларація уряду Української Народної Республіки про оголошення війни А. І. Денікіну: https://history.vn.ua/book/-xrestomatia/480.html

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **липень 1919 р.** — підписана угода між УНР та УГА про спільні військові дії;
   – **30 серпня 1919 р.** — більшовики покинули Київ;
   – **31 серпня 1919 р.** — «Київська катастрофа»;
   – **6 грудня 1919 р.** — початок Першого Зимового походу Армії УНР;
   – **16 грудня 1919 р.** — білогвардійські війська залишили Київ.
2. Поясніть значення понять: *денікінський режим, «білий терор», «трикутник смерті»*.
3. Напишіть есе на тему: «Зовнішній ворог чи внутрішній розбрат? Хто більше загрожував суверенітетові держави?».
4. Заповніть таблицю «Перший Зимовий похід військ УНР».

Час проходження	Керівник походу	Завдання походу	Наслідки походу

§19 Політика більшовиків у 1920 р. в Україні.

- ✓ Що передбачала політика «воєнного комунізму»?
- ✓ Які націонал-комуністичні партії діяли в УСРР?
- ✓ Чому в Україні виник і поширився повстанський рух — отаманщина?

1. Відновлення більшовицької влади.

Утретє повернувшись в Україну, більшовики зробили все для того, щоб ніколи більше не втратити контроль над нею. Як і в попередні роки, політичний курс щодо України розробляли у Москві, й він ураховував насамперед інтереси більшовицького центру. Вони передбачали уніфікацію життя в Україні за російським зразком. Один із керівників РСФРР Лев Троцький говорив: «Без України немає Росії. Без українського вугілля, заліза, руди, хліба, солі, Чорного моря Росія існувати не може, вона задихнеться, а з нею і радянська влада, і ми з вами». Водночас, прагнучи заручитися підтримкою населення, більшовики намагалися проводити гнучкішу, ніж їхні політичні супротивники, політику. Зокрема, у документах, що прийняла РКП(б), було декларативно, позірно визнано незалежність УСРР і заявлено, що відносини між УСРР та РСФРР будуватимуться на федеративних засадах.

За нової ситуації КП(б)У погодилася на співробітництво з лівими українськими партіями: боротьбистами, борьбистами та утвореною у 1920 р. Українською комуністичною партією (укапістами). Курс цих партій на примирення з більшовиками пояснювався декількома чинниками. Насамперед настроями селянства, яке з надією зустріло обіцянки більшовицької влади здійснити справедливу аграрну реформу, а також сподіваннями національної інтелігенції на вільний розвиток української культури та власними прагненнями партійців створити в союзі з більшовиками незалежну Українську Радянську Республіку. Тому представники українських партій увійшли до більшовицьких органів влади.

11 грудня 1919 р. у Москві був утворений **Всеукраїнський революційний комітет (Всеукрревком),** головою якого обрано Григорія Петровського. На місцях формувалися **революційні комітети (ревкоми).** Вони мали встановити повний контроль над усім громадським, політичним та господарським життям на території України, сприяти впровадженню у республіці «воєнного комунізму» й забезпечити політичні умови, за яких можна було б перейти до організації постійних виборних органів влади. У середині лютого 1920 р., зміцнивши позиції більшовиків України, Всеукрревком припинив діяльність, передавши повноваження ВУЦВК на чолі з Григорієм Петровським та РНК УСРР, керівником якого був Християн Раковський. **У березні — на початку квітня 1920 р.** пройшли вибори до рад різних рівнів. За умов, що склалися, більшовики завоювали більшість депутатських мандатів: у повітових виконкомах — 70% місць, у губернських — 80%. Вони переважали також серед делегатів IV Всеукраїнського з'їзду рад. Проте результати виборів не відображали реального впливу опонентів більшовиків у масах, позаяк умови для агітаційної роботи були обмежені, політичних противників нерідко заарештовували або ж вони змушені були діяти у підпіллі. Вибори не стали ні рівними, ні прямими, ні загальними, ні таємними. Зрештою, новообрані ради не мали реальної влади, позаяк і надалі основні засади

політики визначали РКП(б) та її структури на місцях. Водночас на селі були утворені **комітети незаможних селян (комнезами),** які утверджували більшовицьку владу.

1. До яких декларативних засобів вдалися більшовики, щоб остаточно встановити свою владу в Україні?
2. Чому націонал-комуністичні партії погодилися на співпрацю з більшовиками?
3. Які органи влади створили більшовики в УСРР? Якими повноваженнями були наділені ці структури?

2. Економічна політика.

В економічній сфері тривав **«воєнний комунізм».** Після відновлення влади в Україні більшовики втретє розгорнули широку націоналізацію промисловості, торгівлі, транспорту, фінансів. До державного сектора передали 11 тис. промислових підприємств. Особливу увагу звертали на **вугільну та військову галузі, транспорт.** Запроваджували **загальну трудова повинність** головно для чоловіків віком від 18 до 45 років, для технічних працівників — до 65 років. Робітників закріплювали за підприємствами, встановлювали норми виробітку, порушників трудової дисципліни карали. Проте одержавлення економіки відбувалося без належного обґрунтування та економічної доцільності. В умовах розрухи більшість націоналізованих підприємств не працювали. Утікаючи від злиднів, невлаштованості, відсутності джерел для існування, робітники переїжджали у село. Згортаючи товарно-грошові відносини, державні органи широко вдавалися до позаекономічного примусу. **Зокрема, в січні 1920 р.** було створено **Українську трудову армію**, 30 тис. бійців якої забезпечували робочою силою окремі підприємства. У господарській практиці поширювали мілітаризацію праці, трудові повинності. Засилля адміністративних методів, сувора централізація, нехтування економічними законами, диктат комуністичної ідеології, труднощі воєнного часу — все це призвело до повного розвалу економіки. Голодні та холодні міста ледь животіли.

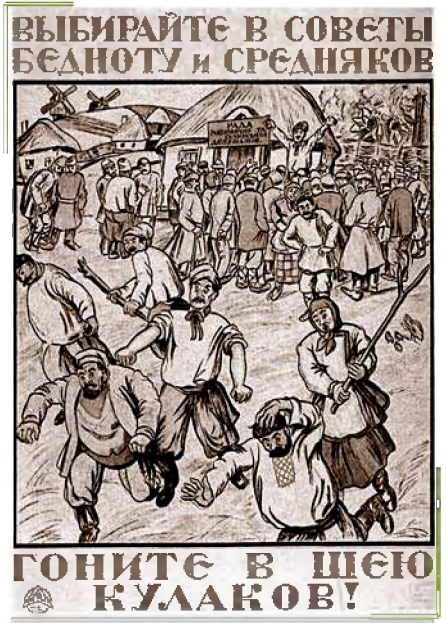

Вибирайте до ради бідноту і середняків. Женіть у шию куркулів!
Плакат. 1920 р.

В аграрному питанні більшовики початково намагалися проводити гнучкішу політику, застерігаючи своїх представників на місцях від насилля проти селян, які так і не стали власниками землі. Конституція УСРР, прийнята у 1919 р., скасувала приватну власність на землю, а декрет ВУЦВК «Про соціалістичний землеустрій» ввів державну власність на землю, заборонив будь-які цивільно-правові угоди з нею. Лише держава могла визначати правила володіння і користування землею. Землекористування встановлювалося у формі колективного та

індивідуально трудового. **5 лютого 1920 р.** Всеукрревком прийняв **закон про землю.** Згідно з його положеннями, закріплювалося зрівняльне землекористування. Землю розподіляли головно між малоземельними і безземельними селянами та сільськогосподарськими робітниками. Однак серед них був чисельний прошарок, який не зумів її освоїти. Зазвичай не вистачало реманенту, а іноді й достатнього уміння для ведення господарства. Щодо поміщиків, то їх не лише позбавляли землі та реманенту, а й виселяли зі своїх маєтків.

Проте більшовицькій владі швидко довелося видозмінити свою позицію у земельному питанні. Потреби промислових центрів та Червоної армії у продовольстві змусили її запровадити надзвичайні заходи: **відновити державну монополію на хліб і продовольчу розкладку.** Знову формували продзагони, які вилучали зерно у селян. Заготівлею хліба доручили займатися також армії, яка не гребувала розстрілами, запровадженням кругової поруки, іншими формами тиску на селян. Продрозкладку поєднували з боротьбою проти ворогів більшовицької влади, насамперед **«куркулями»** (з-поміж різного значення цього слова найуживанішим його відповідником є **заможний селянин**). Отже, спроба організувати економіку на комуністичних засадах — без приватної власності, товарно-грошових відносин — ще більше посилила руйнівні процеси в промисловості, сільському господарстві, торгівлі. Натомість вона сприяла швидкому зростанню державно-партійного апарату, який займався перерозподілом, що нерідко супроводжувався зловживаннями, задоволенням особистих і корпоративних інтересів, викривленням моральних принципів.

1. В якому стані перебувала економіка УСРР у 1920 р.? Чому?
2. Як більшовики втілювали у життя закон про землю?
3. Чому більшовики змінили позицію щодо земельного питання? До яких наслідків це призвело?

3. «Червоний терор». Повстанський рух у 1920–1921 рр.

Як і раніше, більшовики, не маючи достатньої підтримки в суспільстві, прагнули зберегти владу, вдаючись до деспотичних методів управління, терору проти усіх незадоволених. Створені ними каральні органи отримали широкі повноваження у боротьбі з ворогами більшовиків і здійснювали масові репресії проти усіх незгодних з їхньою політикою.

Прапор полку гайдамаків Холодного Яру

Тож не дивно, що такі дії спричинили збільшення масового невдоволення, котре переросло в антибільшовицький повстанський рух. Його основну частину, як і в попередні роки, становили селяни. За статистикою більшовиків, у 1920 р. в Україні налічувалося 200–250 селянських повстанських загонів, тобто 2–3 загони на повіт. Більшовики називали їх бандами. Повстанський рух набув

загрозливого для влади розмаху. Найактивніше діяла Революційна повстанська армія України (махновці), до якої у вересні 1920 р. входило понад 20 тис. бійців. Н. Махно мав значний авторитет серед селян. Про це заявляли і більшовицькі лідери: «Той факт, що Махно ще існує, той факт, що він, попри всі наші зусилля, й досі не знищений, а розпочинає рейд, який охоплює чотири губернії (Катеринославську, Донецьку, Харківську, Полтавську), пояснюється не стільки геніальністю Махна, скільки підтримкою села». Продовжувала боротьбу і Холодноярська республіка, яку більшовики змогли ліквідувати лише у 1922 р., обманом заарештувавши її отаманів.

Отже, селянство вперто чинило опір диктатурі пролетаріату та її економічній системі — «воєнному комунізму». Воно стало останньою силою, яка продовжувала боротьбу з більшовиками. Проте селянський рух був розпорошений, йому бракувало політичних сил, здатних згуртувати село. Власне тому на території України діяли сотні дрібних повстанських загонів, які боролися тільки в межах свого повіту. Все це створювало більшовикам сприятливі умови для їхнього знищення. Проти повстанців були кинуті регулярні підрозділи Червоної армії, війська ВЧК, частини особливого призначення (ЧОН), що складалися лише з комуністів і комсомольців, запроваджена винагорода за повідомлення про селян, котрі допомагали повстанцям (віддавалася частина конфіскованого у заарештованих майна). Над будь-ким постійно тяжіла загроза розстрілу. Однак, не змігши перемогти у масштабній війні проти селянства, більшовики були вимушені погодитися на тимчасові поступки селянам, запровадивши нову економічну політику. Про це — у наступному розділі.

1. Які каральні органи більшовицької влади існували в УСРР?
2. Як селяни реагували на політику «червоного терору»?
3. Чи змогли більшовики придушити виступи селян?

Мовою джерела. Нестор Махно:

«... коли революція ця, розгорівшись полум'ям, охопить собою всю Україну та звільнить її від усіх насильників і володарів, — тоді ми, її вірні бійці, розчинимося в мільонних лавах повстанського народу і перейдемо рука об руку з ними до вільного будівництва анархії».

1. Опираючись на документ, визначте ідейну основу махновського руху.

Мовою джерела. Проект Декларації Революційної Повстанської армії України (махновців):

«Комунізм, до якого ми прагнули, передбачає свободу особи, рівність самоуправління, ініціативу, творчість, достаток... Фундамент суспільства, який заклали комуністи-більшовики, знищивши всі партії, всіх своїх конкурентів, — нічого спільного з комунізмом не має. Це замкнена напіввійськова секта «солдатів Маркса» зі сліпою дисципліною і претензіями на безпомилковість та безапеляційність, що поставила перед собою мету створення тоталітарної держави без свобод і прав громадян, яка проповідує своєрідний ідеологічний расизм... Вони позбавляють усіх трудівників ілюзій на краще життя, вони створюють поліційне суспільство, найбільш жебрацьке, найнесправедливіше, де будуть вилучені радість праці, творчості, самодіяльності...

Для організованого налагодження нового господарського і громадського життя вільні селяни й робітники... створюють всюди на місцях свої громадсько-економічні організації, сільські комітети або ради».

1. Що було спільного, а що відмінного в поглядах «махновців» та більшовиків на поняття «комунізм»?

Мовою джерела. Звернення «Брати селяни і козаки» «Інформаційного Бюро Штабу Загону Холодного Яру» (4 червня 1919 р.):

«Брати селяни і козаки! Настав час всім кращим синам України... взятися за зброю. Не на грабунки, не на вбивства лунає цей заклик, ні, він закликає до боротьби... з насильством, неправдою, з якими прийшли до нас комуністи, які самі робити не хотіли, а прийшли до нас, аби жити нашими трудом... Отже, хто любить спокій, хто любить волю, хто любить свій рідний край, хай зараз же іде козаком до Холодного Яру, хай буде дійсно козаком. Хто має зброю, забирай її з собою, хто ж такої не має, але почуває себе здатним до козацтва, хай іде до нас. Гуртом скоріше здобудемо зброю. Знайте, брати, що Холодний Яр дійсно буде нашим оплотом, і він одіб'ється од усіх ворогів...»

1. Визначте, до чого закликали холодноярівці. Яку форму протесту вони обрали?

Коли в Україні, відповідно до політики «воєнного комунізму», було створено Українську трудову армію, ...

у світі, відповідно до рішень Паризької мирної конференції й Версальського мирного договору, набув чинності статут Ліги Націй.

Тема практичної: Отаманщина і повстанський антибільшовицький рух: ідейні основи і практика. Опрацюйте матеріал параграфа та цитати з писемних джерел. Виконайте завдання до карти. Дайте письмові відповіді на запитання: 1)Які причини зумовили повстанський рух? 2) В яких документах були зафіксовані заклики до збройної боротьби? 3) На яких ідейних основах ґрунтувався рух «махновців» та «холодноярівців»? 4) Яка мета «махновців» та «холодноярівців»? Як вони намагалися втілити її в життя?

internet

Фільм «Нестор Махно. Золото або воля»: https://www.youtube.com/watch?-v=eylHRXo0tpw

Наказ армії Південного фронту «Про ліквідацію анархії і безпорядків у повстанській армії Н. Махна» (1920 р.): https://history.vn.ua/book/-xrestomatia/

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **грудень 1919–лютий 1920 рр.** — діяльність в УСРР Всеукраїнського революційного комітету (Всеукревком);
   - **січень 1920 р.** — створено Українську трудову армію;
   - **5 лютого 1920 р.** — прийнято закон про землю.
2. Поясніть значення понять: *куркулі, отаманщина, Всеукрревком, комнезами, загальна трудова повинність.*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Воєнний комунізм у 1920 році».
4. «Більшовики будували тоталітарну державу без свобод і прав громадян». Спростуйте або підтвердіть думку, навівши аргументи.

§ 20 Радянсько-польська війна. Наслідки українського визвольного руху.

- ✓ Поясніть значення терміна «отаманщина».
- ✓ Хто очолював білогвардійські війська у 1919 р.?
- ✓ Коли відбувся Перший Зимовий похід військ УНР?

1. Варшавська угода. Війна союзницьких українсько-польських військ проти більшовиків у 1920 р.

На події в Україні, як і у попередньому 1919 р., значно впливали зовнішні чинники. Намагаючись відновити УНР, С. Петлюра вважав тепер стратегічним союзником Польщу. Переговори про спільні дії проти більшовиків завершилися підписанням **21 квітня 1920 р. Варшавської угоди**. Згідно з нею, польський уряд визнав **незалежність УНР** та **Директорію УНР на чолі зі С. Петлюрою верховною владою в УНР**. В обмін на це Польща отримала **Східну Галичину, Західну Волинь, Холмщину, Підляшшя, Полісся.** Обидві сторони взаємно зобов'язалися не укладати міжнародних угод, небажаних для будь-якої з них. Аграрне питання мали вирішити Установчі збори, до скликання яких українська сторона зобов'язалася забезпечити права польських землевласників. Спільні дії проти більшовиків передбачала воєнна конвенція, причому збройні сили УНР підпорядкували польському командуванню. Український політикум сприйняв Варшавську угоду переважно негативно. Галичани вважали її зрадницькою, позаяк поляки отримували контроль над західноукраїнськими землями, а конференція українських есерів на чолі з М. Грушевським у Празі назвала її незаконною. В УНР угода спричинила урядову кризу. Однак С. Петлюра був упевнений, що цей ситуативний договір — єдино можливий у протидії більшовикам.

Симон Петлюра та Юзеф Пілсудський приймають спільний парад. 1920 р.

25 квітня 1920 р. розпочався наступ об'єднаних українсько-польських військ на Правобережну Україну, під час якого вже 7 травня вони оволоділи Києвом. Червона армія відступала майже без бою. Однак вона зберегла обороноздатність і закріпилася на південь та схід від Києва. Під час наступу польські війська поводилися брутально, як завойовники, не зважаючи на своїх союзників. Реквізиції, пограбування населення, знущання, терор — усе це нагадувало колишні, здавалося б, тепер такі далекі часи. Сподівання С. Петлюри на антибільшовицьке повстання селян не виправдалися. Втомлені майже безперервними змінами політичних режимів, вони проявляли апатію до будь-якої влади і були вкрай незадоволені діями окупантів. Невдовзі співвідношення сил у цій війні склалося на користь більшовиків, які розпочали наступ силами Південно-Західного і Західного фронтів. 12 червня 1920 р. польські

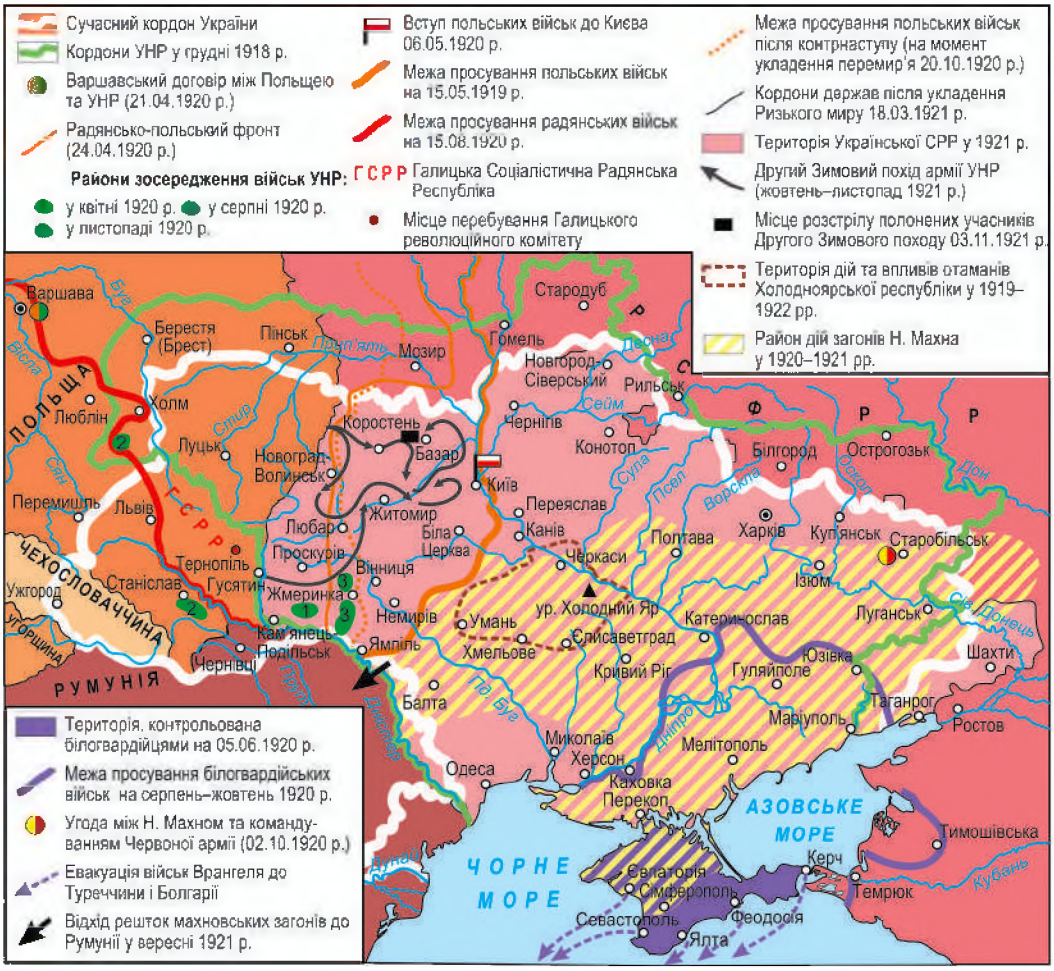

війська залишили Київ. Посередниками у війні, на прохання Ю. Пілсудського, виступили країни Антанти. Міністр закордонних справ Великої Британії лорд Джордж Керзон запропонував більшовикам зупинитися за 50 км від східного кордону Польщі, затвердженого на Паризькій мирній конференції. Згідно з **лінією Керзона,** за Польщею залишалися етнічні українські землі: **Лемківщина, Підляшшя, Посяння, Холмщина**. Однак російська сторона відкинула ці пропозиції і продовжила наступ. У битві під м. Замостя, у серпні 1920 р., більшовикам успішно протидіяли збройні сили УНР під командуванням Марка Безручка. Не змогли взяти більшовики і Варшави. Перед загрозою окупації поляки провели додаткові мобілізації та, отримавши допомогу від Франції, завдали Червоній армії нищівної поразки і відкинули її за річку Буг.

Знесилені війною, обидві сторони розпочали переговори про мир. Представників УНР до переговорів не допустили. **12 жовтня 1920 р.** польський і російський уряди **уклали перемир'я,** а згодом **Ризький мирний договір, підписаний делегаціями Польщі та РСФРР і УСРР 18 березня 1921 р.** Згідно з його умовами, **Польща визнала**

УСРР. До неї відходили Холмщина, Підляшшя, Західна Волинь і Західне Полісся. Інша частина Правобережної України залишалася за УСРР.

1. Коли, з якою метою була підписана Варшавська угода? Охарактеризуйте її зміст.
2. Чим завершився спільний похід польсько-українських військ? Що визначило його долю?
3. Визначте умови Ризького мирного договору.

2. Розгром збройних сил Півдня Росії.

У розпал польсько-більшовицької війни із Криму на материкову частину України почали наступати **білогвардійські війська** під командуванням барона **Петра Врангеля.** Він, вважаючи себе правонаступником А. Денікіна, створив уряд **Півдня Росії** і реорганізував збройні сили. Першочерговим завданням П. Врангель визначив **захоплення Донбасу, а кінцевим, як і усі його попередники, — реставрацію «єдиної і неділимої Росії».**

Наступ білогвардійців, що розпочався **у червні 1920 р.**, початково мав успіх. Проте більшовицькому командуванню вдалося зупинити війська П. Врангеля на лінії **Херсон–Нікополь–Бердянськ.** Для боротьби із ними більшовики утворили **Південний фронт** на чолі із **Михайлом Фрунзе** і уклали союз із **махновцями**, обіцяючи їм після завершення війни **автономію Гуляйпільському повіту, безперешкодне пропагування анархістських ідей, допомогу боєприпасами і спорядженням.** Наступ більшовиків на Каховському плацдармі змусив війська П. Врангеля відступити. Під загрозою оточення більшість із них перейшла у Крим, частина потрапила у полон. Однак більшовики не змогли з ходу взяти Крим. Їм перешкодив Турецький вал: штучні укріплення на всю довжину Перекопського перешийка (11 км). **7 листопада 1920 р.** розпочався кровопролитний **штурм Перекопа,** в ході якого Червона армія прорвала оборону білогвардійців та увірвалася в Крим. П. Врангель після цього опору не чинив, але капітулювати відмовився. Рештки його армії морем евакуювали до Туреччини. За кілька днів на цивільних та військових суднах, головно французьких, виїхало в еміграцію майже 150 тис. осіб. Доля більшості тих, хто залишився, склалася трагічно. Офіцерів, котрі припинили опір самостійно або повірили більшовицькій владі, що обіцяла амністію, знищили усіх. Серед страчених були представники різних соціопрофесійних груп населення: військові спеціалісти, заможні біженці з Росії, лікарі, учителі, журналісти тощо. «Червоний терор» у Криму тривав більше тижня. Кількість людей, яких знищили більшовики, за даними історичних джерел, — приблизно 50 тис. осіб, хоча називають і цифру 150 тис. осіб. Проте цифри — це суха статистика. Тим часом за кожною з них — загублене людське життя.

Після розгрому військ П. Врангеля більшовики взялися за своїх недавніх союзників — махновців, яких тепер вважали «ворогами радянської республіки і революції». Вони намагалися обеззброїти їх, розуміючи, що цілком боєздатна Революційна повстанська армія Н. Махна буде тепер уже загрозою для більшовицької влади. За наказом М. Фрунзе, частину махновської армії більшовицькі дивізії оточили поблизу Євпаторії. Однак знищити повстанців не вдалося. Вони прорвали кільце, вийшли на материк і об'єдналися з основними силами. На їхній розгром було кинуто більшість військ

Південного фронту, які значно перевищували збройні сили Н. Махна. Проте, застосовуючи партизанську тактику боротьби, махновці зуміли опиратися більшовикам аж до осені 1921 р. Проте репресії та загроза голоду спричинили поступове спадання повстанського руху. Відтак у серпні 1921 р. Н. Махно із невеликою групою прибічників перейшов кордон із Румунією.

1. Які завдання намагався реалізувати уряд Півдня Росії?
2. Назвіть союзників більшовиків.
3. Чим завершилося протистояння між більшовиками і білогвардійцями?

3. Другий Зимовий похід. Поразка та наслідки українського визвольного руху.

Останнім етапом воєнних дій в Україні стали бої на великій території між річками Збруч, Дністер та Південний Буг. Залишившись без союзників, Армія УНР утворила спільний антибільшовицький фронт із колишніми противниками — білогвардійцями. Їм вдалося увійти до м. Проскурів (нині Хмельницький). Однак більшовики перехопили ініціативу, і у листопаді 1920 р. українські збройні сили перейшли кордон з Польщею, де були інтерновані польським урядом. До Польщі виїхав також уряд Директорії, оголосивши про припинення її діяльності.

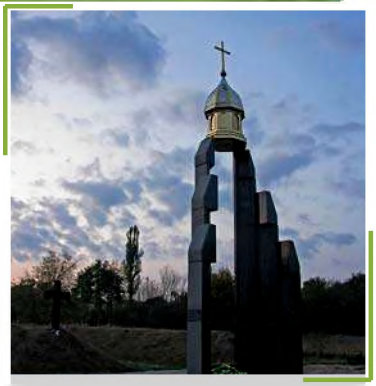

Меморіал пам'яті, присвячений загиблим героям Другого Зимового походу у с. Базар Житомирської обл.

Частина бійців, які опинилися на польській території, утворили **повстанську армію** під орудою **Юрія Тютюнника і** продовжили боротьбу. У **листопаді 1921 р.** відбувся **Другий Зимовий похід військ УНР** на **Правобережну Україну** з метою повалення більшовицької влади. Однак біля містечка Базар на Житомирщині ці загони оточили і розгромили більшовики. Із оточення вирвалася лише невелика частина вояків на чолі з Ю. Тютюнником, які знову перейшли до Польщі. **Другим Зимовим походом закінчилися національно-визвольні змагання українців, метою яких було утворення незалежної Української держави.** В результаті поразки військ УНР Україна була окупована більшовицькою Росією, яка фактично встановила колоніальний режим у формі УСРР.

Отже, боротьба за збереження Української держави вилилась у кровопролитну війну 1918–1921 рр. Попри зусилля різних політичних сил, у цій боротьбі не вдалося відстояти незалежність. Українські землі були розділені між чотирма країнами — більшовицькою **Росією, Польщею, Румунією, Чехословаччиною.** На такі наслідки вплинули як внутрішні, так і зовнішні чинники. Визначальним внутрішнім фактором стала неготовність суспільства до ідей незалежності, роз'єднаність політичних сил, які не зуміли виробити спільну програму дій, недостатнє усвідомлення ними необхідності створення боєздатної армії. Водночас спроба самоутвердження України, державне будівництво відбувалося в умовах нескінченних воєн (досить сказати, що лише у Києві влада переходила із рук у руки 14 разів). Не сприяли утворенню Української держави і зовнішні обставини. Україна перебувала у ворожому оточенні, не маючи на міжнародній

арені жодного союзника, котрий би підтримав її національні змагання. Зокрема, національні сили не змогли заручитися допомогою країн Антанти — переможців Великої війни. Не досягли мети і ситуативні союзи, що укладали українські національні уряди з іноземними країнами задля збереження Української держави. Українській революції не вдалося утримати свою окремішність. Вона була втягнута у вир російських подій. Державну незалежність відмовилися визнати білогвардійці, котрі прагнули реставрації «єдиної і неділимої Росії». Агресивною була політика більшовиків, які у підсумку окупували Україну. Однак, говорячи про причини поразки, варто погодитися із думкою українського історика Івана Лисяка-Рудницького, що «було б помилкою говорити про абсолютну поразку української революції. Вона не досягла своєї остаточної мети, але внутрішньо переродила суспільство України...» і що «...немає сорому в тому, щоб бути переможеним у боротьбі за свободу. Навпаки, така поразка може стати джерелом духовної обнови, що з нього черпатимуть силу наступні покоління, продовжувачі тієї боротьби на наступному етапі».

1. Що спричинило припинення діяльності уряду Директорії?
2. Коли відбувся Другий Зимовий похід військ УНР? Чим він завершився?
3. Чому Українська держава втратила в 1920 р. суверенітет?

Коли в Україні білогвардійські війська на чолі з П. Врангелем почали наступ на материкову частину України, ...
у Франції між державами Антанти та Угорщиною було підписано Тріанонський договір.

internet

Фільм «Рейд у безсмертя»:
https://www.youtube.com/watch?v-=RsQNCX7Z_OE

Владислав Верстюк. Ризький мирний договір 1921 р. і завершення боротьби за Українську Народну Республіку: http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/40672/14-Verstyuk.pdf?sequence=1

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **21 квітня 1920 р.** — підписано Варшавську угоду між УНР та Польщею;
   - **25 квітня 1920 р.** — початок наступу українсько-польських військ на Правобережну Україну;
   - **червень 1920 р.** — початок наступу білогвардійських військ на чолі з П. Врангелем;
   - **18 березня 1921 р.** — підписано Ризький мирний договір між Польщею та РСФРР і УСРР;
   - **листопад 1921 р.** — відбувся Другий Зимовий похід військ УНР.
2. Поясніть значення понять: *Варшавська угода, Ризький договір.*
3. Порівняйте Варшавський та Ризький договори, заповнивши таблицю:

Назва угоди	Рік підписання	Сторони-підписанти	Зміст договору	Наслідки
Варшавський договір				
Ризький договір				

4. Визначте здобутки українського визвольного руху та причини його поразки.

§21 Нові тенденції розвитку культури в 1914–1921 рр. Освіта. Наука.

- ✓ Коли в Наддніпрянщині виникли «Просвіти»?
- ✓ Назвіть університети, створені у Російській імперії.
- ✓ Яку політику вела Російська імперія щодо української мови?

1. Суперечливі процеси розвитку культури.

Події 1914–1921 рр. неоднозначно вплинули на розвиток культури. Велика війна поклала край існуванню Російської й Австро-Угорської імперій. Українці отримали історичний шанс утворити суверенну державу. Боротьба за незалежність сприяла духовному піднесенню в суспільстві й створила небачені до цього можливості для відродження національної культури. Науковці, митці, освітяни не могли залишатись осторонь цих подій. Почали активно діяти національні культурно-освітні організації — «Просвіти», члени яких створювали бібліотеки, хорові колективи, лекторії, налагоджували видавничу справу, розповсюджували українські книги, газети, журнали. В їхній роботі брали участь відомі українські прозаїки, поети, композитори, співаки, актори. З часом, під впливом бурхливих подій, цілеспрямованої діяльності політичних партій, робота «Просвіт» стала виразніше політичною. Вони залучали до визвольної боротьби тисячі раніше байдужих до національної справи українців. Натомість спроба більшовиків перетворити «Просвіти» на осередки комуністичного виховання виявилася невдалою, відтак у 1921 р. їхню діяльність припинили.

О Б ' Я В А

Рада Товариства „Просвіта" повідомляє що нею засновуються рівнобіжні (паралельныя) КУРСЫ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ, запись на котрі уже відчинена у помешканні Товариства Просвіта.

О Б ' Я В А.

Рада Т-ва „Просвіта" повідомляє, що з 15-го жовтня (октября) нов. ст. буде прочитана

Курс Української Історії

відомим громадянським діячем і письменником

Гнатом Хоткевичем.

Рада «Просвіти».

Оголошення Ради Товариства «Просвіта»

1. Проаналізуйте інформацію, подану в оголошеннях. Чи можна вважати, що «Просвіти» працювали над розвитком української національної ідеї?

Умови воєнного часу, жорстоке соціальне протистояння, національно-визвольна боротьба політизували свідомість усіх соціальних груп, розколювали суспільство на ворожі табори, що спотворювало світосприймання людей і формувало складну й суперечливу культурно-ідеологічну обстановку. Це порушувало природний хід культурних процесів, нехтуючи органічно властивими їм загальнолюдськими гуманістичними тенденціями. У суспільстві панували нетерпимість, жорстокість, зневага до людського життя.

Значні зміни відбулись у середовищі інтелігенції, тієї соціальної групи, яка була безпосередньо пов'язана з розвитком культури. Вона втратила традиційні джерела існування, а інтелектуальна праця — свою престижність. Непристосована до життя у виняткових умовах війни, господарської розрухи, хронічного дефіциту інтелігенція першою ставала жертвою побутових негараздів, а надмірна політизація штовхала її

представників у епіцентр політичної боротьби, що супроводжувалась особливо великими жертвами. Тому втрати серед освічених людей у 1917–1921 рр. були значними. Водночас тисячі висококваліфікованих фахівців, учених, діячів культури емігрували за кордон. Натомість інтелігенція інтенсивно поповнювалася за рахунок інших соціальних верств, які вносили в її свідомість свої настрої і сподівання. У таких умовах культурний процес в Україні набував своєрідних, властивих лише цій історичній добі проявів та форм.

1. Як називалися національні культурно-освітні товариства? Чим вони займалися?
2. Яку політику в сфері культури вели режими, що утверджувались при владі?
3. Які зміни відбулись у середовищі інтелігенції?

2. Українізація освіти. Політика більшовиків у освітній галузі.

Період 1914–1920 рр. означений докорінними змінами в освіті, які визначалися руйнацією в Україні старої системи народної освіти, пошуками її нових форм, що відповідали б характеру і завданням політичних режимів.

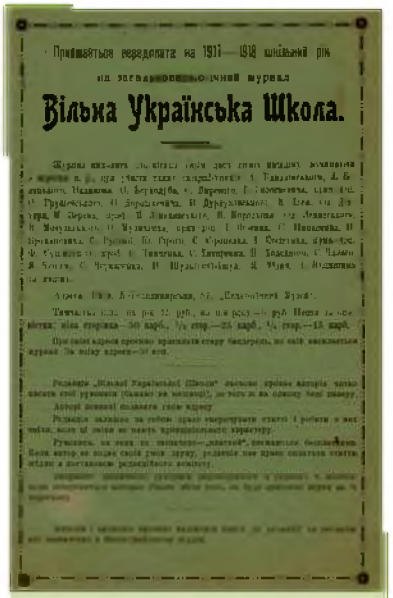
Прийматься передплата на 1917—1918 шкільний рік
на загальнопедагогічний журнал
Вільна Українська Школа.

Перший загально-педагогічний часопис

Українізацію освіти проводили УНР, Українська Держава. Розбудову української школи започаткувала УЦР. Засноване з її ініціативи Українське товариство шкільної освіти на чолі з відомим науковцем і педагогом **Іваном Стешенком**, у минулому учасником громадівського руху, не лише створювало українські школи, а й домоглося від Тимчасового уряду дозволу на впровадження української мови в інших навчальних закладах. За порівняно короткий період було розроблено план українізації школи, на приватні та державні кошти засновано 53 гімназії, укладено навчальні програми для початкових шкіл. Українські учителі утворили **Всеукраїнську учительську спілку.** Для організації методичної допомоги, професійних порад учителям видавали часопис **«Вільна Українська школа».** Українізація шкільної справи тривала й у період Гетьманату. Прагнучи уникнути конфліктів із батьківськими комітетами, Міністерство народної освіти утрималося від реорганізації російських шкіл, у них лише впровадили українську мову, історію і географію України як обов'язкові предмети. Кілька мільйонів підручників було надруковано українською мовою. Наприкінці врядування гетьмана П. Скоропадського в Україні діяло 150 українських гімназій. Оскільки українізацію шкіл, особливо початкових, гальмувала насамперед нестача кваліфікованих педагогів, в учительських семінаріях запровадили вивчення української мови. За доби Директорії школи українізували ще інтенсивніше, але у зв'язку зі швидким перебігом політичних подій закріпити результати не вдалось. У 1919 р. українізацію народної освіти призупинили.

Нову школу прагнули створити й більшовики, але відкидаючи як дореволюційний досвід, так і надбання українських урядів. Більшовицька влада звертала основну увагу на соціальне реформування школи, підпорядкування її завданням «комуністичного виховання». Згідно з цим історію, літературу, інші гуманітарні дисципліни запропонували викладати на засадах ідей соціалізму. Скасували навчання Закону Божого. Уряд УСРР, копіюючи відповідні акти у галузі народної освіти в Росії, намагався започаткувати «самообслуговуючу школу-комуну, яка ґрунтувалася на вільному вихованні». Передбачали також скасування п'ятибальної системи в оцінюванні знань учнів. Ці сумнівні нововведення, від яких згодом довелося відмовитися, були зумовлені спробами впровадити «воєнно-комуністичні» засади в усі форми суспільного життя. **У липні 1919 р.** Раднарком УСРР прийняв **«Положення про єдину трудову школу Української СРР»,** за яким у республіці впроваджували **обов'язкове безплатне навчання для всіх дітей віком від 7 до 16 років.** Із 1920 р. усі початкові й середні державні, громадські та приватні школи України реорганізовували в єдину загальноосвітню трудову семирічну школу, що мала два ступені: 1–4 класи та 5–7 класи. Після закінчення семирічки випускники могли продовжувати навчання у середніх професійно-технічних школах. Того ж року більшовики почали впроваджувати у школах навчання українською мовою. Незважаючи на воєнний час, зуміли налагодити систему освіти. Однак загальна ситуація була, як і раніше, невтішною. Близько 1 млн дітей залишалося поза школою, а сотні тисяч записаних у відповідні класи, за умов голоду і розрухи не відвідували заняття. Майже усі шкільні приміщення потребували невідкладного ремонту, на який не вистачало коштів. Чимало шкіл не були готові до роботи, і їм довелося закритися. Поряд з цим, більшовицька влада розпочала кампанію подолання неписьменності серед дорослого населення. З цією метою в **1921 р.** була утворена Всеукраїнська надзвичайна комісія з боротьби із неписьменністю, яку очолив голова ВУЦВК **Г. Петровський**.

1. Чому 1914–1921 рр. можна вважати періодом докорінних змін в освіті?
2. Які політичні режими займались українізацією освіти? У чому це проявлялося?
3. Як більшовики реорганізовували систему освіти?

3. Вища школа. Стан науки. Утворення Української Академії наук.

Складні й суперечливі процеси відбувались у вищій школі. План заснування вищих навчальних закладів із українською мовою навчання розробила УЦР. За доби Гетьманату **6 жовтня 1918 р.** урочисто відкрили перший державний український університет **у Києві**, одночасно розпочав працювати **український історико-філологічний факультет у Полтаві** як перший крок до створення Полтавського українського університету; **22 жовтня відкрили український університет у Кам'янці-Подільську.** В умовах більшовицької влади реорганізували систему вищої освіти, до якої більшість студентів і викладачів вишів поставилися насторожено. Постановами Раднаркому УСРР були ліквідовані права і привілеї, надані дипломами про вищу освіту, скасовані вчені ступені та звання, для всіх запроваджена єдина посада — викладач, для молодших викладачів — асистент. За новими правилами, вступ до вищої школи став вільним і не потребував свідоцтва не лише про середню, а й будь-

яку освіту взагалі. Особливо це стосувалося робітників і селян, котрі брали активну участь у революційній боротьбі. Для них відмінили вступні іспити, скасували плату за навчання, а студенти отримували стипендію. Оскільки їх звільняли від призову до Червоної армії, пролетарська молодь іноді зловживала своїми правами і записувалася до вищої школи тільки для того, щоб уникнути військової служби. Задля підготовки робітничої і селянської молоді до вступу у виші відкривали **робітничі факультети (робітфаки).** І хоча серед прийнятих до вищих навчальних закладів у ці роки було чимало талановитих молодих людей, які згодом стали видатними вченими, інженерами, діячами культури, оволоділи іншими професіями, загальний рівень підготовки більшості вступників, особливо зарахованих у 1919 і 1920 рр., залишався надзвичайно слабким. В умовах голоду й розрухи їм доводилося більше думати про виживання, ніж про навчання. Недостатньою виявилась і матеріальна база вишів. Знизився рівень викладацького складу, який часто поповнювали малокомпетентні, нерідко випадкові люди, які не мали досвіду роботи у вищій школі.

Урочистості при відкритті університету в Кам'янці-Подільську. 1918 р.

Складними виявилися умови життя і праці для наукового середовища. Незважаючи на неспокійний час, продовжили наукову діяльність відомий хімік **Лев Писаржевський**, філолог, історик і сходознавець **Агатангел Кримський**, історики **Дмитро Багалій, Владислав Бузескул**, гідромеханік **Георгій Проскура**, математики **Дмитро Граве і Михайло Кравчук.** Водночас частина вчених, насамперед тих, які активно прилучилися до політичної боротьби, залишила Україну, рятуючись від переслідувань і голодної смерті. Багато з них продовжили наукову роботу в еміграції.

24 листопада 1918 р., за Гетьманату, було урочисто відкрито **Українську Академію наук (УАН).** Її очолив учений зі світовим ім'ям **Володимир Вернадський**. Першими дійсними членами (академіками) були обрані **В. Вернадський (президент), А. Кримський (неодмінний секретар), Д. Багалій, М. Кащенко, В. Косинський, О. Левицький, М. Петров, С. Смаль-Стоцький, Ф. Тарановський, С. Тимошенко, М. Туган-Барановський, П. Тутковський.** Більшість із них працювала в Науковому товаристві імені Шевченка у Львові та Українському науковому товаристві у Києві. Своєю подвижницькою діяльністю вони підготували створення Академії наук. За більшовицької влади особовий склад УАН частково змінився, позаяк деякі видатні учені-академіки опинилися в еміграції. Академія наук складалася з історично-філологічного, фізико-математичного і соціально-економічного відділів. При УАН діяла Національна бібліотека, працювала Комісія з вивчення природних багатств України під орудою В. Вернадського. У 1919–1920 рр. учені розробили найновіші правила українського правопису. У цей час розпочали академічне видання творів Тараса Шевченка.

1. Які зміни відбулись у вищій школі за більшовицької влади?
2. Назвіть імена відомих науковців, які залишилися працювати в Україні.
3. Коли було відкрито УАН? Хто її очолив?

Наталя Осадча (1891–1982) зростала у сім'ї щирих українців. Батько – селянин, який самотужки здобув освіту, був очільником кооперативного руху на Конотопщині. Мати — учителька, яка відбула п'ятирічне заслання у Сибіру, а згодом вивчилася на лікарку. Тож і Наталя завжди виявляла активну громадянську позицію. Під час навчання у Київській жіночій гімназії долучилася до діяльності таємних гуртків, збирала пожертви для Червоного Хреста, потерпілим від єврейських погромів. Згодом вступила на фізико-математичний факультет Київських вищих жіночих курсів, але у зв'язку з одруженням та переїздом до Сімферополя перервала навчання. Працювала у Природничому музеї Таврійського губернського земства, а також була співробітником ботанічної секції Кримського товариства природників. Після вислання з Криму подружжя переїхало до Харкова. Тут Наталя Осадча-Яната і здобула фах ботаніка вищих рослин. У колі її наукових зацікавлень — лікарські рослини, а також ботанічна номенклатура й термінологія. Загалом дослідниця обстежила 158 місцевостей, занотувала народні назви рослин, нанесла їх на карту України. З 1921 р. Наталя й Олександр працювали у ВУАН. У 1930-х рр. чоловік був репресований, тож під час війни Наталя Осадча-Яната з донькою та зятем виїхали у Німеччину, а звідти — до США.

1. Назвіть ключові події української історії, які вплинули на життєвий шлях Наталі Осадчої-Янати.

Коли в Україні зусиллями Гетьманату було відкрито український університет у Кам'янці-Подільську, ...

в Австро-Угорській імперії у Львові було створено Українську Національну Раду, яку очолив Кость Левицький.

internet

Фільм «В. І. Вернадський. У пошуках живої речовини»: https://www.youtube.com/watch?v=NkNwzWXhD84.

Фільм «Феномен у європейській та українській культурі — Агатангел Кримський»: https://www.youtube.com/watch?v=oYGtj3Aem-U

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **6 жовтня 1918 р.** — відкрито перший державний український університет у Києві;
   - **22 жовтня 1918 р.** — відкрито український університет у Кам'янці-Подільську;
   - **24 листопада 1918 р.** — відкрито Українську Академію наук (УАН);
   - **липень 1919 р.** — Раднарком УСРР прийняв «Положення про єдину трудову школу УСРР»;
   - **1921 р.** — утворено Всеукраїнську надзвичайну комісію з боротьби із неписьменністю.
2. Поясніть значення понять: *«Просвіта», робітфаки, УАН.*
3. Підготуйте історичну довідку на тему: «Українська Академія наук — початок діяльності».
4. Проаналізуйте розвиток освіти в 1917–1920 рр. Визначте позитивні й суперечливі тенденції розвитку.

§ 22 Література. Мистецтво. Музика.

- ✓ Які літературні стилі були поширені в другій половині XIX ст.?
- ✓ В яких українських містах діяли театри на початку XX ст.?
- ✓ Назвіть імена відомих композиторів другої половини XIX — початку XX ст.

1. Літературний процес в Україні.

Літературне життя у 1917–1921 рр. представляли як відомі прозаїки, поети, драматурги, так і нові автори, чий талант почав розкриватися в умовах революції і визвольних змагань. Політичні симпатії більшості з них були на боці українських національних сил. Багато літераторів стали активними учасниками тих подій, які відбувалися в Україні. Серед них — **Олександр Олесь, Остап Вишня, Володимир Сосюра, Григорій Чупринка.** Не всі вони згодом змогли залишитися на батьківщині. Частина зазнала гіркої долі емігрантів.

У роки революції і визвольних змагань плеяду творців української літератури поповнило покоління письменників, які започаткували новий етап у її розвитку. Література цього періоду відобразила надзвичайно складну й суперечливу панораму життя і боротьби, небувалого злету людського духу, моральну ницість, небачену трагедію братовбивчої війни. Вільні від усталених канонів та обов'язкових підходів, поети, прозаїки й драматурги по-різному, відповідно до власних уподобань, світосприймання, літературних традицій і політичних симпатій, відтворювали дійсність, історичний процес, свідками, а нерідко й активними учасниками якого вони були. У той складний час розпочали творчу діяльність майбутні класики української прози Андрій Головко, Олесь Донченко, Іван Ле, Петро Панч тощо.

Із-поміж різноманіття творчих підходів у літературі виокремилося кілька угрупувань. Помітною течією в поезії цього періоду став **романтизм,** який представляли **Володимир Сосюра, Василь Чумак, Василь Еллан-Блакитний**. Збірки поезій В. Чумака «Заспів» та В. Еллана-Блакитного «Удари молота і серця» були співзвучними настроям радикальної української молоді, котра пов'язувала з революцією надії на створення незалежної України. Гурток молодих українських літераторів: **Микола Зеров, Павло Филипович, Максим Рильський, Михайло Драй-Хмара, Юрій Клен (Освальд Бурґардт),** об'єднаних навколо журналу «Книгар», утворив літературний напрямок **«неокласиків».** Частина молодих українських митців приєдналася до **символістів**. Серед них — **Павло Тичина, Яків Савченко, Дмитро Загул**. За доби УЦР П. Тичина разом з А. Ніковським і С. Єфремовим редагували популярну національно-демократичну газету «Нова Рада», а поема П. Тичини «Золотий гомін» була присвячена святкуванням з нагоди проголошення І Універсалу УЦР. Відомим представником ще одного популярного літературного напряму тих часів — **«панфутуризму»** — був **Михайло Семенко.**

1. Хто з літераторів підтримував національно-визвольні змагання 1917–1920 рр.?
2. Які проблеми висвітлювали у своїх творах письменники і поети?
3. Визначте літературні напрямки даного періоду й назвіть їхніх представників.

2. Театр. Музика.

Театр і музика, зрозуміло, не могли розвиватися осторонь тих процесів, які відбувалися в суспільстві. Відтак і вони у цей період зазнали відчутних змін. За доби

Гетьманату був заснований Український театр драми та опери. Утворений у 1919 р. Новий театр імені І. Франка очолив талановитий актор і режисер **Гнат Юра**. Помітним явищем у театральному житті став **новаторський театр «Березіль»** під керівництвом **Леся Курбаса**. Він відійшов від традиційних етнографічних форм у театральному мистецтві, застосував нову сценографію, імпресіоністські підходи. Однією з перших вистав театру стали «Гайдамаки» за однойменною поемою Т. Шевченка. Діяльність більшовицької влади в театральній сфері позначена насамперед націоналізацією, перейменуванням і закриттям «аполітичних» та «ідейно ворожих» закладів. У серпні 1919 р. уряд УСРР перетворив на державні всі провідні театри.

Київський державний академічний драматичний театр ім. І. Франка

Музичне мистецтво представляли як професійні, так і самодіяльні колективи. У містах і селах виникли самодіяльні оркестри народних інструментів, мандрівні хорові капели, професійні хори. Розвивалася симфонічна музика, у Харкові, Катеринославі, Одесі працювали симфонічні оркестри. За доби Гетьманату було засновано **Державний симфонічний оркестр** під проводом **Олександра Горілого**. З 1919 р. розпочала діяльність **Державна українська мандрівна капела («ДУМКА»),** якою керував **Нестор Городовенко.** За короткий час її учасники освоїли великий репертуар, що складався з творів Миколи Лисенка, Миколи Леонтовича, українських народних пісень, колядок, щедрівок, веснянок. Усі концерти «ДУМКИ», що відбувалися в містах та селах, на станціях, заводах і фабриках України, перетворювалися на справжнє національне свято. Активну гастрольну діяльність провадила утворена з ініціативи очільників УНР у 1919 р. **Українська республіканська капела (УРК),** якою керували **Кирило Стеценко** та **Олександр Кошиць**. У 1919–1920 рр. колектив із тріумфом виступив у Чехословаччині, Австрії, Швейцарії, Франції, Бельгії, Великій Британії, Голландії. Поразка УНР унеможливила повернення більшості співаків до України. УРК розпалася, давши життя кільком творчим колективам, котрі залишилися в еміграції.

У **1920 р.** на базі музично-драматичної школи імені М. Лисенка засновано **Київський музично-драматичний інститут**. Серед його фундаторів були відомі композитори — **Кирило Стеценко, Микола Леонтович, Пилип Козицький, Левко Ревуцький.** Поряд із ними у цей час плідно працювали відомі композитори **Яків Степовий, Григорій Верьовка, Борис Лятошинський**.

1. Яких змін зазнав театр за доби визвольних змагань?
2. Назвіть музичні колективи, що виникли в 1917–1920 рр.
3. Коли виник Київський музично-драматичний інститут? Хто став його фундатором?

3. Образотворче мистецтво. Скульптура.

Національна революція і жорстока збройна боротьба на захист її завоювань неоднозначно вплинули на українське образотворче мистецтво. У вогні війни і наступних національно-визвольних змаганнях загинула частина художніх цінностей: картин, скульптур, монументів, архітектурних ансамблів. Але, разом з тим, побачили світ художні твори, що містили відбиток часу. Образотворче мистецтво того періоду розвивалося в руслі європейських напрямків і жанрів, поєднуючи їх із традиціями української живописної школи.

Малий державний герб УНР В. Кричевського

5 грудня 1917 р., за доби УЦР, урочисто відкрито **Українську академію мистецтв**. Видатні українські художники **Михайло Бойчук, Микола Бурачек, Михайло Жук, Василь та Федір Кричевські, Абрам Маневич, Олександр Мурашко, Георгій Нарбут** стали першими її членами. Ректор Академії мистецтв, уродженець Тернопільщини **Михайло Бойчук** згуртував навколо себе талановиту молодь, переважно селянського походження, якій були відомі й зрозумілі традиції народного мистецтва. Художні полотна майстрів школи М. Бойчука були оригінальним явищем, що не мало аналогів. Ними були відроджені традиції народного і церковного монументального мистецтва. Послідовники бойчуківців творили у багатьох країнах світу. Помітним явищем в історії українського і світового мистецтва стала творчість Казимира Малевича, одного із засновників абстракціонізму. З 1917 р. в Україні працював видатний графік **Георгій Нарбут**. На замовлення УЦР і гетьманського уряду він виконав проекти грошових знаків, поштових марок, державного герба і печатки, форми для війська, обкладинок до ратифікаційних актів, грамот із нагоди урочистих подій тощо. За більшовицької влади оформлював книжкові видання, журнали, виступав із політичними карикатурами на білогвардійців. Василь Кричевський створив дизайн державного герба УНР, який у 1918 р. затвердила Центральна Рада. Саме цей проект використовують нині як малий державний герб України. Активно розвивався жанр політичного плаката, позаяк художньо оформлені плакати були доступні й зрозумілі широкому загалу.

М. Бойчук. Політичний плакат «Шевченківське свято»

Г. Нарбут. Ескіз грошового знака УНР

У протистоянні різних політичних сил того часу важливу роль відводили монументальній пропаганді. У **жовтні 1918 р.,** ще в умовах Гетьманату, в місті **Ромни** на Сумщині було відкрито **перший в Україні пам'ятник Тарасові Шевченку** роботи скульптора **Івана Кавалерідзе.** Одним із основоположників кубізму в архітектурі був **Олександр Архипенко**, творчість якого мала значний вплив на сучасників. Політика більшовиків у цьому напрямку зводилася до демонтажу пам'ятників російським імператорам, політичним діячам минулої доби, чимало із яких мали культурну цінність. У Києві було зруйновано пам'ятник княгині Ользі. Така сама ситуація спостерігалася в інших містах. Натомість встановлювали погруддя видатних революціонерів, іноді прижиттєві, які слугували своєрідними ідеологічними символами нового режиму. Отже, за порівняно невеликий часовий проміжок — 1917–1921 рр. — культурні процеси зайняли в історії українського народу помітне місце. Вони відбувалися на зламі історичних епох, втілюючи у собі яскраві, неповторні ознаки того часу і багато в чому суттєво сприяли подальшому розвиткові української культури.

Пам'ятник Т. Шевченку у м. Ромни. Скульптор І. Кавалерідзе

1. Які риси поєдналися в українському образотворчому мистецтві?
2. Коли було відкрито Українську академію мистецтв? Які художники стали її першими членами?
3. Хто автор першого в Україні пам'ятника Т. Шевченку?

Коли в Україні відкрили Київський музично-драматичний інститут, ...
у Празі утворилась Українська військова організація на чолі з Євгеном Коновальцем.

internet

Фільм «**Молодий театр» Леся Курбаса:** https://www.youtube.com/watch?v=NYiXEXpzEnc

Фільм «Георгій Нарбут. Живі картини»: https://www.youtube.com/watch?v=BRKWUx6r2dY

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **5 грудня 1917 р.** — відкрито Українську академію мистецтв;
   – **жовтень 1918 р.** — відкрито перший в Україні пам'ятник Т. Шевченку; скульптор І. Кавалерідзе;
   – **1920 р.** — засновано Київський музично-драматичний інститут.
2. Поясніть значення понять: *романтизм, «неокласицизм», символізм, «панфутуризм».*
3. Напишіть есей на тему: «Відомі художники Української Академії мистецтв».
4. Заповніть таблицю «Українська культура в період національно-визвольних змагань»:

Галузь культури	Визначні представники	Здобутки/назви творів
Література		
Театр		
Музика		

§ 23 Повсякденне життя населення у 1917–1921 рр.

- ✓ Які релігійні конфесії існували на території України?
- ✓ Пригадайте, де українці переважали кількісно: у місті чи в селі?
- ✓ Яке питання селяни прагнули вирішити під час революції?

1. Релігія і церква.

У всі часи релігія відігравала суттєву роль у житті українського суспільства як чинник ментальності, самосвідомості українців, формування нації. Відомо, що 1914 р. на українських землях діяли 8606 православних парафій, 131 православний монастир. Релігійні потреби населення задовольняли 3174 парафій і 79 монастирів УГКЦ. Окрім того, частина жителів дотримувалась інших віросповідань: католицизму, протестантизму, іудаїзму тощо. Події Української революції і боротьби за державну незалежність істотно вплинули на релігійну ситуацію, відкривши шлях до демократизації внутрішньоцерковного життя та відносин між церквою і державою. Російська православна церква (РПЦ), у лоні якої перебувала більшість вірян України, відреагувала на падіння імперської влади відновленням Московського патріархату і спробами зберегти свій контроль над усіма єпархіями колишньої імперії.

Натомість серед духовенства і вірян України поширилося прагнення до відновлення автокефальної (незалежної) Української православної церкви. Саме такою вона була до 1686 р., коли втратила автокефалію, стала єпархією РПЦ та однією з форм імперського контролю над Україною. Навесні 1917 р. з ініціативи протоієрея **Василя Липківського** було засновано «Братство воскресіння», яке очолило рух за утворення УАПЦ. З часом воно перетворилося на Всеукраїнську православну церковну раду, що прийняла рішення про скликання Всеукраїнського православного собору. Собор розпочав роботу в січні 1918 р. Але зміна політичної ситуації, вхід до Києва більшовиків не дозволили делегатам дійти логічного рішення — утвердити незалежну церкву. Боротьба за неї виявилася довгою і тернистою. **1 січня 1919 р.** Директорія УНР, керуючись принципом, що в незалежній державі повинна бути і незалежна церква, проголосила **автокефалію Української православної церкви.** Однак політична нестабільність 1919 р. не сприяла реалізації цього рішення.

Установивши того ж року контроль над Україною, більшовики, проповідуючи атеїзм, проводили антирелігійну політику. Раднарком УСРР ухвалив «Закон про відокремлення церкви від держави і школи від церкви». Згідно з ним, культові споруди та усе церковне майно ставали державною власністю, а органи влади могли на свій розсуд закривати небажані їм храми, що вони, зрештою, і робили. Сотні священиків та вірян стали жертвами «червоного терору». Релігію влада оголосила «опіумом для народу», віряни ставали неповноправними громадянами. Проте, не змігши покінчити з релігією і церквою водночас, під тиском населення держава дозволила діяльність багатьох релігійних громад. Цим рішенням вона прагнула досягти й іншої мети: внести конфронтацію у церковне середовище України й одержати додаткові важелі впливу на церкву.

1. Як події Української революції вплинули на релігійне життя українців?
2. Коли була проголошена автокефалія Української православної церкви?
3. Якою була політика більшовиків відносно релігії і Церкви?

2. Повсякденне життя містян.

Для більшості людей, які пережили ті події, національні інтереси та соціальні вимоги загубились у щоденній боротьбі за виживання. За нестабільного політичного і воєнного становища якість життя містян завжди погіршується, адже вона залежить від здатності влади забезпечити населення продовольством й паливом, налагодити належну діяльність комунального господарства та гуманітарної сфери. Жителі міст потерпали також від численних каральних акцій як більшовиків, так і білогвардійців. З різних причин неспокійним було життя за Гетьманату та Директорії УНР. Визначальним чинником у таких умовах став інстинкт самозбереження. Цю ситуацію показово ілюструє такий факт. Жителі містечка Нападівка (Київська губернія), дізнавшись у 1919 р. про прибуття інспекторів Директорії УНР, прикрасили управу волості портретами Т. Шевченка, В. Леніна та водночас імператора Олександра III. На питання інспекторів: «Люди, що ви робите?» містяни відповіли так: «Якщо Україна переможе, то наш Шевченко, якщо Денікін переможе, то наша Імператорська величність, а якщо большевики, то в нас є Ленін. Розумієте, кругом нас вороги, і ми не знаємо, що робити».

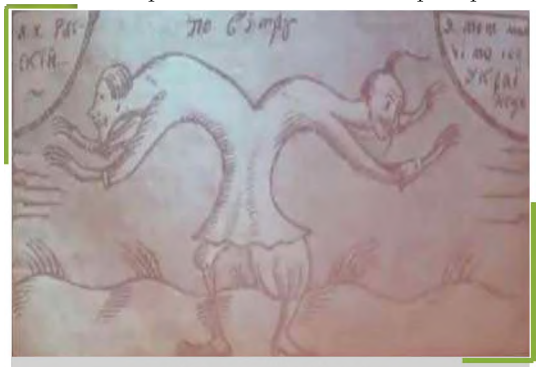

Плакат «По вітру»

Відбулися зміни у соціальному складі мешканців міст. Більшість підприємців залишили їх через неможливість продовжувати виробництво, невизначеність ситуації. Дестабілізацію спричиняли також націоналізація більшовиками промисловості, транспорту й фінансів та зворотні процеси денаціоналізації, які здійснювали Гетьманат і денікінський режим. Відтак порушувалися звичні умови для ведення бізнесу. Заможні верстви населення сповна відчули «класову ненависть» пролетарської держави, яка, втім, не привела до встановлення соціальної справедливості. За більшовицького режиму життя робітників та міських низів не поліпшилося порівняно з тим, що було за попередньої влади.

У більш складному становищі перебували жителі столиці і великих міст. Чергова зміна політичної влади відразу спричиняла продовольчі труднощі. Була встановлена карткова система на хліб та інші продовольчі товари, ринкові ціни на продукти постійно зростали. Не менш суттєво, ніж продовольча, на житті містян позначалась і паливна криза. Для опалення житлових будинків жодна влада не мала палива, його виділяли тільки для лікарень, міських установ та підприємств. Міське господарство і соціальна сфера були занедбані й, по суті, залишені напризволяще. У таких умовах містяни виживали хто як міг, сподіваючись, що прийдешній день буде кращим.

1. Що впливало на ослаблення українського національного руху?
2. Як змінився соціальний склад містян?
3. В якому становищі перебували жителі великих міст?

Мовою джерела. «Известия Киевской городской думы» про життя в Києві (серпень 1917 р.):

«На кожній вулиці хвости. Оскільки вводяться картки на все нові продукти, городяни мають спершу вистояти черги в районні попечительства, щоб отримати картки на м'ясо, жири, крупу та інше, а потім — чергу за продуктами, яких однаково не можуть отримати в достатній кількості. У багатьох обивателів немає документів. Термін дії карток обмежений, їх часто міняють, жителі міста повинні проводити значний час у чергах. А тим часом насувається осінь.»

1. Про яке явище свідчить інформація, вміщена в періодичному виданні?
2. Чи можна повністю довіряти даному джерелу? Якщо так, то чому, якщо ні, то чому?

Мовою джерела. Зі спогадів російської журналістки Н. А. Теффі про враження від України влітку 1918 р.:

«Чим ближче до Києва, тим жвавіше станції. На вокзалах буфети. По платформі ходять люди, що жують, з масляними губами і лиснючими щоками. Вираз облич здивований.»

1. Визначте, хто був при владі в Україні в описаний період.
2. Про що говорять спогади очевидиці подій?

Стихійний базар на залізничному вокзалі в Києві. 1918 р.

Мовою джерела. Зі спогадів киянки Н. Полонської-Василенко:

«...Я була цілком самітня і винаймала три кімнатки... Холод у помешканні був такий, що в кімнаті замерзла вода. ... влітку захворіла на черевний тиф... Слід сказати, що в клініці я була оточена увагою медичного персоналу, але утримання було жахливе: тифозні діставали гороховий суп і чорний глевкий хліб. Коли я повернулася додому, в мене було зреквізовано все, що я мала. Залишили мені по парі білизни. То було «изъятие излишков», яке виконували «робітничі бригади». ... Пригадую, як один літній робітник, який спромігся непомітно від товаришів дещо сховати для мене, сказав мені: «Забираємо у вас, товариш професор, а в цей час, можливо, забирають у моєї жінки...»

1. Пригадайте, хто був при владі в Україні в описаний період.
2. Про які умови повсякдення розповідає авторка?

Мовою джерела. Зі спогадів російського політичного діяча В. В. Шульгіна:

«...взимку 1920 р. був в Одесі. Свічки були у той час предметом розкоші. Розмова продовжувалася у сутінках масляного каганця — інструменту, що був в цю зиму у загальному вживанні в Одесі... Треба стояти у черзі за гасом декілька годин, потім бігти кудись за хлібом. Потім прибирання кімнати, миття посуду, прання, лагодження... У цьому будинку воду можна було отримати тільки у дворі. Я тягав відрами воду. Іноді я пиляв дрова.»

1. Яку соціальну верству представляв автор документа?
2. Чи були характерні для представника даної соціальної групи описані види діяльності?

3. Повсякдення мешканців села.

Етнічний склад сільського населення не зазнав суттєвих змін: українців у селах проживало понад 80%. Падіння існуючої владної системи, деморалізація і фактичний розвал армії, невиконання політичними режимами задекларованих зобов'язань спричинили поглиблення кризових явищ на селі. Повсякденне життя у сільській місцевості наповнилося боротьбою за власне майно і життя. Новими його реаліями стали захоплення земель та угідь, потрави полів і пасовиськ, погроми поміщицьких маєтків. До того ж понівечені війною й умовами казарменого життя селяни-солдати привносили в селянське життя велику руйнівну силу, вкладали у вирішення аграрного питання притаманну їм рішучість та нетерпіння, ініціювали аграрні хвилювання і здебільшого очолювали селянські виступи.

Селянству, яке не мислило державно-правовими категоріями, було незрозумілим зволікання державної влади з проведенням аграрної реформи. Тому вістря своєї боротьби за землю воно часто спрямовувало саме проти органів влади, вважаючи їх захисниками панського землеволодіння. Особливого розмаху вона набувала, коли селяни потрапляли під вплив більшовиків з їхніми популістськими гаслами й безперешкодно забирали поміщицькі землі, привласнювали чуже майно, влаштовували безпорядки і погроми. Поширилися злочини на побутовому рівні, навіть щодо близьких родичів, які вчиняли здебільшого через надмірне вживання спиртного, виробництво котрого набуло значних масштабів.

Водночас у сільському побуті з'явилися нові риси. Урізноманітнилися форми та методи дозвілля селян, які поєднували традиціоналізм українського селянства з відзначенням революційних свят і запровадженням нової символіки. Однак, за умов низького освітнього рівня населення, катаклізмів і протиріч, революційні мітинги, віча та свята з їхніми символами зазвичай поглиблювали соціальну напругу. Ядром національно-культурного відродження на селі стала «Просвіта», осередки якої відігравали важливу роль в організації дозвілля й мали у своїй структурі театральні гуртки, хорові колективи, оркестри, бібліотеки. Відкриття закладів культури, зокрема хат-читалень, товариств «Просвіта», ставали знаковими подіями у повсякденні селян. Незважаючи на суттєві зміни у житті сільського населення, його визначальною рисою стала боротьба за майно і життя.

1. Які явища стали притаманними для села?
2. Яке питання для селян залишалося невирішеним? Чому?
3. Чи урізноманітнилися форми і методи дозвілля селян?

Мовою джерела. Телеграма Я. Ціховича від 30 вересня 1917 р.:

«Озвірілі солдати, що втратили будь-які людські риси, у своїх розбоях не зупиняються ні перед чим. Вони розбивають не тільки сховища спирту, які коштують величезні гроші, але й знищують хліб, живність, грабують і спалюють будинки в той час, коли армія голодує, а коні дедалі більше втрачають силу від

недоїдання. Місцями пограбовані запаси такого дорогоцінного продукту, як цукор, що його... в Росії не можна дістати за жодні гроші.»

1. Про які події повідомив автор телеграми?
2. Висловіть припущення, яка політична сила мала стосунок до даних подій. Чому?

Мовою джерела. Зі спогадів очевидця:

«В місцях, захоплених більшовиками, негайно накладалися контрибуції, проводяться реквізиції. На села, які не хотять дати хліба, висилаються каральні експедиції і найбільше посилаються частини із китайців і латишів... Загальний настрій населення пригнічений. Всюди обурення й боязнь — здається, що це населення захопленого острова. ... робітничі кадри, але далеко не всі, поки йдуть за більшовиками. ...йдуть зовсім безземельні селяни, але ця частина невелика».

1. Визначте, коли могли відбуватись описані події.
2. На представників яких соціальних груп опиралися більшовики?

Мовою джерела. Газета «Нова рада» від 17 жовтня 1917 р.:

«Звідусіль йдуть до Генерального секретаріату розпачливі телеграми про те, що настала страшна анархія, грабунки, нищення громадського добра і різанина... погромні ексцеси, коли робляться замахи на добро й життя єврейської людності, як було за старих часів, а погроми приватного добра, окремих осіб і груп людності є звичайним явищем, при чому свідомість безкарності за лихі вчинки надає злодіям небувалої сміливості.»

1. Чи можна описані події віднести до явища антисемітизму? Чому?
2. Поміркуйте, про які старі часи йдеться в газеті.

Коли в Україні було проголошено автокефалію Української православної церкви, ... **у Білорусії** було встановлено радянську владу.

Тема практичної: Повсякдення українців у 1917–1921 рр. Опрацюйте матеріал параграфа та цитати з писемних джерел. Дайте письмові відповіді на завдання: 1) Як вплинули події 1917–1921 рр. на повсякдення українців? 2) Представники яких соціальних верств змінили свій звичний уклад? Чому? 3) Визначте спільне й відмінне у житті жителів міста і села.

internet

Стаття «Афтокефалія для Української церкви спроба №...?»: https://risu.org.ua/ua/index/monitoring/religious_digest/34937/.

Фільм «Сміх крізь сльози: повсякденне життя в революційній Україні (1917–22 рр.)»: https://www.youtube.com/watch?v=Vq0PFTcOaXg.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1 січня 1919 р.** — проголошено автокефалію Української православної церкви;
2. Поясніть значення понять: *автокефальна церква. єпархія.*
3. Напишіть есей на тему: «Відродження Української автокефальної церкви».
4. «Для більшості людей, які пережили ті події в Україні, національні інтереси та соціальні вимоги загубились у щоденній боротьбі за виживання». Спростуйте або підтвердіть тезу, навівши аргументи.

Узагальнення за розділом: **РОЗГОРТАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ. БОРОТЬБА ЗА ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ**

1. Розставте перелік подій у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.
Чортківська офензива; Варшавська угода; Перший Зимовий похід армії УНР; заснування Української Академії наук; проголошення Акта злуки УНР та ЗУНР; Хотинське повстання; Листопадовий зрив у Львові; скликання Трудового конгресу в Києві.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.
А) приватизація; воєнний комунізм; продовольча розкладка; реквізиція.
Б) боротьба з неписьменністю; робітничі факультети; «Просвіта»; трудова семирічна школа.
В) «Київська катастрофа»; денікінський режим; націонал-комунізм; російський шовінізм.
Г) лінія Керзона; Закарпаття; Паризька мирна конференція; українсько-польська війна.

3. Виконайте завдання за історичною картою:
а) визначте територію Української Держави періоду Гетьманату Павла Скоропадського;
б) окресліть декларовані Актом злуки межі УНР;
в) простежте напрямок Другого Зимового походу Армії УНР;
г) локалізуйте територію УНР згідно з Варшавським договором.

4. Пригадайте, з якими політичними режимами пов'язані «червоний» та «білий терор». Визначте їхні передумови, зміст і наслідки для України.

5. Порівняйте, які ознаки державності були притаманні УНР за доби Центральної Ради, Українській Державі за Гетьманату, УНР за періоду Директорії, ЗУНР, використовуючи такі критерії: територія, апарат публічної влади, фінансова система; нормативно-правова база; державна символіка.

6. Проаналізуйте, як на українську культуру та повсякденне життя українців впливали події 1914–1921 рр.

7. Поміркуйте, чому боротьба українців за відновлення національної державності завершилася поразкою. Чи був можливий інший сценарій розвитку подій? Відповідь обґрунтуйте.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих нижче та розміщених у § 12 (Павло Скоропадський), § 14 (Симон Петлюра), § 15 (Євген Петрушевич). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці історичні постаті, чим вони уславилися. Займіть позицію: чи спроможна одна людина змінити хід історії?

Марко Безручко (1883–1944)

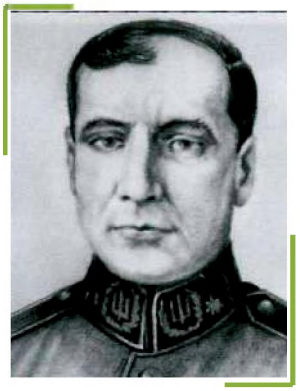

Народився у м. Великий Токмак на Херсонщині. Закінчив учительську семінарію, Одеське юнкерське училище, Миколаївську академію Генерального штабу в Петербурзі. Під час Першої світової війни був начальником штабу піхотної дивізії. В 1917 р. брав участь у створенні частин української армії. При гетьмані П. Скоропадському служив у Генеральному штабі. Не погоджувався з політикою гетьмана щодо засилля російських монархістів у армії. Тому під час протигетьманського повстання перейшов на бік Директорії. Служив начальником оперативного відділу Генерального штабу Армії УНР, займався розвідкою та контррозвідкою. З 1919 р. був начальником штабу і членом Стрілецької ради Корпусу січових стрільців. У 1920 р. очолив шосту стрілецьку дивізію січових стрільців, яка разом з поляками брала участь у визволенні Києва від більшовиків. Проявив військовий талант, розгромивши війська більшовиків під орудою С. Будьонного під Замостям (Польща), таким чином допоміг полякам врятуватися від більшовизму. До 1924 р. проживав у таборі для інтернованих. Після ліквідації таких таборів працював у Картографічному інституті Війська Польського у Варшаві, очолював Українське воєнно-історичне товариство і редагував альманах «За державність», який став цінним джерелом з історії національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. Описав події, свідками яких був, у книгах: «Від Проскурова до Чорторийї», «Українські Січові Стрільці на службі Батьківщині». Помер у 1944 р. у Варшаві.

Нестор Махно (1888–1934)

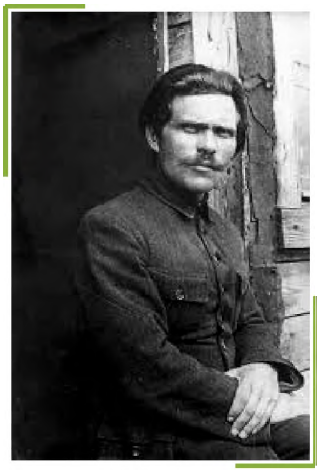

Народився у с. Гуляйполе на Катеринославщині. Навчався в Гуляйпільській початковій школі. У 1906 р. став членом анархістської організації «Спілка бідних хліборобів». 1910 р. був засуджений до смертної кари за розбійницькі акції. Помилуваний, і до 1917 р. перебував у Бутирській тюрмі в Москві. Після Лютневої революції повернувся на Катеринославщину. Створив Селянську спілку, члени якої займались організацією місцевих рад. Сприяв установленню робітничого контролю на підприємствах, проведенню виборів до земств. Впродовж 1917 р. займав посаду голови земства й голови з'їзду Рад. У 1918 р. організував загін, який виступив проти уряду П. Скоропадського та німецьких військ. Загалом Н. Махно виступав проти будь-якої влади: і проти Директорії, і проти більшовиків, хоча й допоміг Червоній армії розбити війська А. Денікіна та П. Врангеля. Від листопада 1920 р. до серпня 1921 р. загони під його керівництвом запекло воювали проти більшовиків. Наприкінці серпня 1921 р. разом із 77 бійцями перейшов кордон з Румунією. У квітні 1925 р. переїхав до Франції. Помер у 1934 р. у Парижі.

Михайло Омелянович-Павленко (1878–1952)

Народився в м. Тифліс, Грузія. Закінчив академію Генерального штабу. В роки Першої світової війни очолював штаб корпусу. Третього березня 1917 р. вивів юнкерів Одеської школи, яку очолював, під українськими прапорами на велелюдну міську маніфестацію. Активний учасник Української революції, займався українізацією армії, організацією Вільного козацтва, створенням українських військових установ. Перебував на командних посадах в Армії УНР та збройних силах Української Держави. В грудні 1918 р. на прохання уряду ЗУНР очолив війська УГА. Після проголошення Акта злуки служив у штабі Головного отамана С. Петлюри. Керував Армією УНР, коли вона з боями виривалася з «трикутника смерті». Очолив Перший Зимовий похід військ УНР по тилах Червоної і Білої армій. Перебуваючи в еміграції, заснував і очолив Музей визвольної боротьби у Празі, очолював Товариство колишніх вояків УНР, виконував обов'язки військового міністра УНР в екзилі, написав мемуари «На Україні». Помер 1952 р. в Парижі.

Олександр Удовиченко (1887–1975)

Народився у Черкаській волості на Орловщині. Закінчив Військово-топографічне училище, Миколаївську військову академію в Петрограді. Під час Першої світової війни служив у Бессарабському пішому полку, в штабі Південно-Західного фронту. Після революції 1917 р. брав участь в українізації 3-го Кавказького корпусу. Очолював Українську корпусну раду, штаб Гайдамацького коша Слобідської України, 3-й Гайдамацький полк Армії УНР. Від березня 1919 р. керував штабом Гуцульського коша Дієвої армії УНР, 16-м піхотним загоном Української Галицької армії, який складався з наддніпрянців і був перейменований на Третю окрему стрілецьку дивізію. В жовтні 1919 р. потрапив у полон до білогвардійців, зумів утекти. Був генеральним інспектором Армії УНР, членом Вищої військової Ради УНР. В еміграції очолював Товариство воїнів УНР, був міністром військових справ виконавчого органу Української національної ради, віце-президентом УНР в екзилі. Написав історичні праці «Україна у війні за державність», «Третя залізна дивізія». Помер 1975 р. у Франції.

РОЗДІЛ IV.

ВСТАНОВЛЕННЯ І УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ

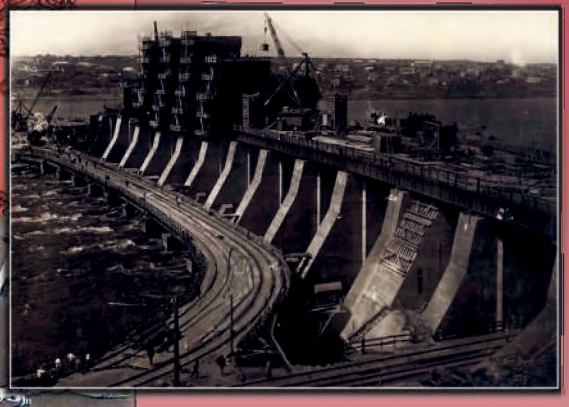

Орієнтовні теми для практичних занять:

– Голодомор мовою документів, свідчень, чисел... *(матеріали вміщено в § 29 с. 156-162)*

– Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя *(матеріали вміщено в § 31 с. 168-172)*

§24 Утворення СРСР: наслідки для України.

- ✓ В якому році була утворена УСРР?
- ✓ Яку посаду в РСФРР займав В. Ленін?
- ✓ Які повноваження мали органи влади ВУЦВК та Раднарком України?

1. Міжнародне становище УСРР у 1921–1922 рр.

Після завершення військових дій більшість українських земель стала основною територією УСРР — однієї з 13 держав, що виникли на руїнах колишньої Російської імперії. Якщо Польща, Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія насправді здобули незалежність, то Україна, окупована більшовицькою Росією, мала лише формальний статус незалежної держави, хоча Конституція УСРР 1919 р. його декларувала. Першого і практично вирішального удару по декларованому суверенітетові УСРР завдав ЦВК РСФРР, на сесії якого за участю представників більшовицьких республік — України, Латвії, Литви, Білорусії та Криму **1 червня 1919** р. було проголошено утворення **воєнного союзу цих республік,** причому не укладанням міжнародної угоди, а всього лише директивою (керівною вказівкою зверхньої установи підлеглій, обов'язковою до виконання) Росії. Об'єднувалися життєві сфери діяльності республік — оборона, фінанси, транспорт, телеграф тощо. Цей документ призвів до загострення внутрішнього становища в Україні, збільшив чисельність об'єднаних армій УНР та ЗУНР, різко активізував повстанський рух. Щоб надати директиві законності, у **грудні 1920 р. РСФРР нав'язала УСРР** нерівноправний колоніальний **Союзний робітничо-селянський договір**, який підписали з боку Росії В. Ленін та Г. Чичерін, з боку України — Х. Раковський. За ним, підтверджували попередню директиву і, водночас, об'єднували комісаріати військових і морських справ, зовнішньої торгівлі, контроль над якими зазвичай є ознакою незалежної держави. Назвавши ці відносини **договірною федерацією**, що по суті такими не були, Росія фактично встановила **колоніальний режим** в УСРР.

Незважаючи на обмеження своїх прав, УСРР з дозволу РНК РСФРР намагалася проводити, хоча б частково, самостійну зовнішню політику. Натомість Раднарком пішов на такі поступки, прагнучи легітимізувати уряд УСРР на міжнародній арені і протидіяти тим самим уряду УНР в еміграції (екзилі). Упродовж 1921 р. були встановлені дипломатичні відносини УСРР з Латвією та Естонією і підписаний договір з Литвою і Ризький договір, що усталив кордон між УСРР та Польською Республікою; схвалено угоду між УСРР і Німеччиною про обмін військовополоненими та інтернованими громадянами. На початку січня 1922 р. укладений договір про дружбу з Туреччиною. Торговельні угоди були підписані також із Польщею, Чехословаччиною, Румунією, балканськими країнами. Водночас на цьому етапі тривала розбудова дипломатичних структур. Таку роботу здійснював **наркомат закордонних справ УСРР**, яким керував голова Раднаркому України **Х. Раковський**.

Активність України у сфері зовнішньої політики стурбувала очільників РСФРР. Тому центром усе чіткіше окреслювалася тенденція до обмеження дипломатичних зусиль УСРР. Українських представників залучали до переговорів лише у тих

випадках, коли виникала потреба використати геополітичне становище України для розв'язання російських проблем. Спільні делегації формували так, щоб забезпечувати у їхньому особовому складі перевагу росіянам. Отже, керівництво РСФРР не бажало, аби Україна була рівноправним суб'єктом міжнародного права.

1. Який характер мав Союзний робітничо-селянський договір?
2. Визначте зовнішньополітичні пріоритети УСРР.
3. Яким чином РСФРР обмежувала дипломатичну діяльність УСРР?

2. Утворення СРСР. Позиція Х. Раковського.

Після директиви 1919 р. та договору 1920 р. немає жодних підстав говорити, що УСРР у 1922 р. готувала Союзну угоду як незалежна держава, бо усі функції, притаманні суверенній державі, забрала Росія. Та навіть уламки української державності — тепер суто зовнішні і формальні — непокоїли московський центр. Тож закономірно, що тиск на УСРР продовжився.

30 грудня 1922 р. І з'їзд Рад СРСР проголосив Декларацію про створення Союзу та Союзний договір. Згідно Декларації, **РСФРР, УСРР, БСРР (Білоруська Соціалістична Радянська Республіка), ЗСФРР (Закавказька Соціалістична Федеративна Радянська Республіка,** у складі **Азербайджанської, Вірменської, Грузинської соціалістичних радянських республік)** започатковували на засадах федерації нову державу — **СРСР**. Ці документи мали розглянути ЦВК республік, після чого найближча чергова сесія новоутвореного ЦВК СРСР повинна була затвердити текст Декларації та Союзного договору і ввести їх у дію. Нав'язавши своє бачення форми союзної держави, більшовики розпочали серед населення республік масову кампанію на її підтримку. Коли Голова РНК УСРР Х. Раковський запропонував перевести наркомати закордонних справ і зовнішньої торгівлі з категорії загальносоюзних у союзно-республіканські та чіткіше окреслити права союзних республік, це стало підставою для його звільнення з посади голови уряду УСРР. Його наступник **Влас Чубар** намагався не конфліктувати з центром.

Проте утворення СРСР не було оформлено згідно із нормами міжнародного права. Союзний договір так і не був підписаний. Замість цього документа, що повинен був мати характер міжнародної угоди, прийняли внутрідержавний акт — **Конституцію СРСР,** яку затвердив **II з'їзд Рад СРСР 31 січня 1924 р.** Вона декларувала право кожної союзної республіки на вільний вихід із Союзу; встановила, що території республік не можуть бути змінені без їхньої згоди. Проте реальна влада в республіках належала РКП(б), тому здійснення ними суверенних прав залишалося формальним. До того ж не був передбачений механізм можливого виходу з СРСР.

1. Коли було проголошено Декларацію про утворення СРСР та Союзний договір?
2. Визначте позицію Х. Раковського. Чим вона обумовлювалася?
3. Які рішення були прийняті на II з'їзді Рад СРСР?

3. Статус України в СРСР. Адміністративно-територіальний поділ УСРР.

У **травні 1925 р.** відбувся **IX Всеукраїнський з'їзд Рад**, який затвердив новий текст **Конституції УСРР.** У ньому юридично закріпили новий статус УСРР як союзної республіки у складі СРСР, визначили компетенцію і функції союзних та

республіканських владних структур. Вищим органом законодавчої влади був **Всеукраїнський з'їзд Рад**, однак початково всі рішення приймалися партійними структурами. У перервах між з'їздами діяв **Всеукраїнський центральний виконавчий комітет (ВУЦВК)**. Органом виконавчої влади став **Раднарком України**. Для безпосереднього керівництва окремими галузями державного управління створювали **народні комісаріати.** П'ять наркоматів, що визначали головні функції держави, — закордонних справ, військовий, морський, зовнішньої торгівлі, шляхів сполучення, пошти і телеграфу — були загальносоюзними, тобто керувалися центром; п'ять — народного господарства, продовольства, праці, фінансів, робітничо-селянської інспекції — союзно-республіканськими. Усі інші галузі державного управління, зокрема освіта, соціальне забезпечення населення, охорона здоров'я, належали до компетенції союзних республік.

УСРР була другою після Росії за чисельністю населення і територією республікою Радянського Союзу. У 1925 р. тут проживало 28 млн осіб. Столицею УСРР став **Харків,** управління здійснювали за триступеневою системою **центр–округа–район**. Було сформовано 41 округу та 706 районів, а у місцях компактного проживання неукраїнського населення створено 12 національних районів і 538 сільських рад — болгарських, грецьких, єврейських, німецьких, польських тощо. В **1924 р.** у складі УСРР утворили **Молдавську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку (Молдавську АСРР)**. До неї, окрім молдавського населення, котре проживало на Лівобережжі Дністра, були приєднані кілька районів Одещини та Поділля, де мешкали переважно українці. У Молдавській АСРР тоді проживало більше 545 тис. осіб. Її утворення було продиктоване насамперед мілітаристськими планами Москви, яка формувала правничі засади для приєднання усієї Молдови, що перебувала у складі Румунії. Натомість на Кримському півострові у жовтні 1921 р. було утворено **Кримську Автономну Соціалістичну Радянську Республіку (Кримську АСРР)** у складі Російської СФРР.

Входження УСРР до СРСР неоднозначно оцінювали сучасники тих подій і дослідники. З одного боку, структура СРСР не давала змоги різним народам на власний розсуд влаштовувати свої справи. Остаточні рішення, що стосувалися України, і надалі ухвалювалися у Москві, а не у Харкові. Проте українці мали **територію, державні та громадські структури** — основи для майбутнього відокремлення України. Право на національно-культурне життя отримало і неукраїнське населення, котре здавна компактно тут проживало. Проте без утворення в період української революції УНР більшовики навряд чи погодилися б на існування УСРР.

1. Які органи влади УСРР утворилися відповідно до Конституції?
2. Охарактеризуйте адміністративно-територіальний поділ УСРР.
3. Чим керувався московський центр, утворивши Молдавську АСРР?

Населення УСРР (1925 р.)

Населення Молдавської АСРР (1925 р.) 545 тис. осіб

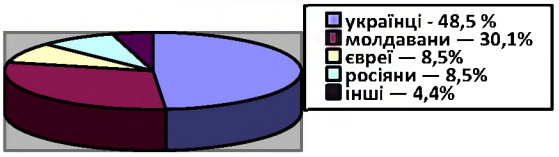

1. Проаналізуйте діаграми. Запропонуйте свої висновки.

Коли в Україні окуповані більшовицькою Росією землі були включені до складу СРСР, ... **з Ірландської Вільної держави** були виведені останні підрозділи британських військ.

internet **Союзний робітничо-селянський договір між УСРР і РСФРР (1920 р., грудня 28):** https://history.vn.ua/book/xrestomatia/495.html. **Фільм «День в історії. Створення СРСР та Конституції СРСР»:** https://www.youtube.com/watch?v=2p7PGaQycSo.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **30 грудня 1922 р.** — І з'їзд Рад проголосив Декларацію про створення СРСР;
   - **31 січня 1924 р.** — ІІ з'їзд Рад СРСР прийняв Конституцію СРСР;
   - **травень 1925 р.** — затверджено Конституцію УСРР.
2. Поясніть значення понять: *«договірна федерація», автономізація, конфедерація, федерація, Всеукраїнський з'їзд Рад.*
3. Складіть історичну довідку «Україна в складі СРСР».
4. «Договірна федерація — система рівноправних відносин чи пастка для українців». Займіть позицію. Свій вибір аргументуйте.

§ 25 Нова економічна політика більшовиків та її впровадження в УСРР.

- ✓ Проти кого був спрямований повстанський рух у 1919–1920 рр.?
- ✓ Які елементи «воєнного комунізму» запроваджували на селі?
- ✓ Хто очолював уряд УСРР у 1919–1923 рр.?

1. Антибільшовицький повстанський рух.

Наполегливі спроби більшовиків упродовж 1918–1920 рр. побудувати безтоварну централізовану економіку мали згубні наслідки, але їх маскували війною. В Україні, де воєнні дії тривали майже безперервно з 1914 р., економіка справді істотно постраждала. Але параліч виробництва, що невідворотно насувався, був пов'язаний насамперед зі спробами більшовиків зруйнувати ринковий механізм. Відтак, перемігши у воєнних діях, вони зіткнулись із ще більшою небезпекою для себе — масовим невдоволенням населення.

Стяг 1-го куреня Холодноярської республіки

Селян обурювала продрозкладка та пов'язана з нею заборона торгівлі. Селянський опір часто набував форм партизанського руху. Влада розглядала його як куркульський бандитизм, хоча більшість учасників повстанських загонів були вихідці з бідняцького чи середняцького середовища. Наприкінці 1920–початку 1921 рр. лише у великих повстанських загонах налічувалося понад 100 тис. осіб. Більшовики жорстоко розправлялись із повстанцями. За непокору запроваджували кругову поруку, коли карали усіх мешканців сіл, і навіть знищували цілі села. Проти бунтівних селян були кинуті найбоєздатніші військові частини. Армію використовували і для реквізиції хліба. Наприкінці **1921 р.** владі вдалося нейтралізувати **52 повстанських загони**, зокрема **Махна, Чорного, Богатиренка, Колесникова,** різними способами було виведено з боротьби більше чотирьох сотень отаманів.

Узятий обов'язок годувати працівників націоналізованої промисловості держава виконувала вкрай незадовільно. Робітничий пайок зменшився до 100 грамів хліба на день, котрий до того ж могли отримувати не щодня. Голодуючі робітники вдавалися до різних форм протесту, зокрема «італійських страйків», тобто уповільнення темпів праці на робочому місці. Вперше їх апробували італійські робітники як ефективну форму боротьби. Коли ж страйкарі полишали місце роботи, вимагаючи покращення умов життя і праці, їх позбавляли продуктових пайків. Містяни вимінювали на їжу залишки свого майна, помирали від голоду, епідемій, нещадної експлуатації. Отже, в

Україні перед більшовиками постало дві гострі проблеми: утихомирити непокірне селянство і залучити на свій бік містян.

1. Чим завершилися спроби більшовиків побудувати безтоварну централізовану економіку?
2. Як селяни реагували на економічну політику більшовиків?
3. В якому становищі перебували робітники?

2. Масовий голод 1921–1923 рр.

У **1921–1923 рр.** на території України був **масовий голод.** Виникнення цього лиха зумовила низка причин. Ними стали передусім наслідки Першої світової війни, які призвели до економічного послаблення селянських господарств, зменшення врожайності зернових, скорочення посівних площ. Не менш згубною для села була проведена більшовиками аграрна революція. Так, загальний рівень сільського господарства різко погіршився через ліквідацію господарств поміщиків, купців, верхівки заможних селян, котрі мали передову агротехніку і забезпечували основну масу товарних надлишків продовольства. У 1920 р. валовий збір зерна та іншої сільськогосподарської продукції складав лише 38,5% від рівня 1913 р. Поширенню голоду сприяли також несприятливі погодні умови, які спричинили засухи 1921–1922 рр., що охопили південні степові райони України, і неврожай. Однак головною його причиною стало пограбування більшовицькою владою селян у ході хлібозаготівель і вивезення хліба з України в промислові центри Росії, а з 1922 р. — й за кордон.

Катастрофічне становище склалося на **Катеринославщині, Донеччині, Запоріжжі, Одещині, Миколаївщині, Харківщині.** За даними істориків, навесні 1922 р. голодувало близько 10 млн осіб, з-поміж яких 40% — діти. Влада прагнула ізолювати райони, охоплені голодом, від іншої частини України; військові підрозділи перекривали шляхи сполучення між північними та південними губерніями, конфісковували продовольство у тих, хто прагнув провезти його на південь. Використовуючи масовий голод, більшовицьке керівництво намагалося придушити селянський повстанський рух, який був найсильнішим саме в охоплених засухою і голодом губерніях. Утрати від голоду збільшилися внаслідок епідемії холери, яка взимку 1921–1922 рр. поширилася з Поволжя на Україну. До нового врожаю не дожили сотні тисяч селян.

Вимоги про допомогу підрадянській Україні, які лунали від українських емігрантів, та свідчення представників іноземних допомогових місій, котрі працювали в РСФРР і мали інформацію про ситуацію в Україні, змусили владу зняти інформаційну блокаду, яка заперечувала голод. Навесні 1922 р. сюди були допущені міжнародні організації — Американська адміністрація допомоги, фонд Нансена, єврейська організація «Джойнт», відділення Червоного Хреста тощо. Їм дозволили годувати обідами у першу чергу жителів міст, адже ті були скупчені, організовані працею на заводах і могли піднятися проти влади. Іноземні організації годували також дітей у притулках. Населенню надавали посильну допомогу українські кооперативні, мистецькі та інші громадські організації. Завдяки цьому в 1922 р. вдалося зменшити смертність серед голодуючих. Проте внаслідок масового голоду 1921–1923 рр. в Україні померло, за різними даними, 500-550 тис. осіб. В умовах голоду почав спадати повстанський рух. За рахунок українського селянства

більшовики спромоглися розв'язати проблему постачання продовольства у промислові центри і тим самим втримати владу.

1. Якими були причини голоду 1921–1923 рр.?
2. Визначте області, охоплені голодом. Якою була реакція влади?
3. Які заходи були вжиті для подолання голоду?

Мовою джерела. Наказ Вознесенського повітового продовольчого комітету про покарання заручників на випадок нездачі продподатку від 15 листопада 1921 р.:

«Взяти в кожній волості від 15 до 25 чоловік заручників, коли село відмовляється дати підписку про кругову відповідальність, або ж, давши підписку про виконання продподатку в 48 годин, не виконає, такі села будуть оголошені ворогами влади. Половина заручників має бути засуджена аж до ... вищої міри покарання — розстрілу, після чого буде взято наступну групу. Все зерно, незалежно від продподатку, конфіскується».

1. Дайте як правову, так і моральну оцінку урядовій інструкції.

Мовою джерела. Газета «Селянська правда» (5 березня 1922 р.):

«В Харківській губернії сотні й тисячі селян лежать по холодних хатах і не мають сил піти пошукати їжі. Поруч них і трупи, які нема кому поховати. Від голоду виникають хвороби, з якими медичний персонал безпорадний в боротьбі».

Мовою джерела. Газета «Канадський фермер», стаття Івана Герасимовича «Хто є причиною голоду на Україні?» (22 червня 1922 р.):

«І як довго Україна буде зв'язана з російським (однаково комуністичним, білим чи чорним) царством, як довго московський молох буде смоктати з неї всі

живучі соки, так довго для населення сеї найбогатшої молоком і медом країни в Європі не мине постійна небезпека страшної голодової смерти. Тільки суверенна, независима Україна зможе в короткому часі власними силами вилікуватися зі страшних ран, завданих московськими імперіалістами, та бути в будуччині головною житницею Европи».

1. Проаналізуйте уривки зі статей у пресі. Чи є вміщена інформація достовірною?
2. В яких періодичних виданнях наведені дані інформативні, а в яких аналітичні? Чому?

Мовою джерела. Свідчення Островерха Миколи Миколайовича, 1918 р. н., уродженця хутора Замірці Дергачівського району Харківської області:

«Пам'ятаю, ще трирічним хлопчиком у 1921–1922 році, коли був великий неурожай, тоді був голод. Діти і вся сім'я їли те, що наросло, лободу, кропиву, все перемелювали чи перерізали і ліпили коржики, пекли, і дітям мати роздавала...»

1. Що ви уявляєте, читаючи ці спогади? Які емоції вони викликали у вас?

3. Особливості впровадження непу в УСРР.

Більшовики могли утримати владу, лише й надалі застосовуючи терор проти населення. Але репресії мали свої межі. Ситуація вимагала від них зміни економічного курсу. Керівництво партії запропонувало вимушений тимчасовий відступ, який надалі міг би забезпечити можливість для наступу. У **березні 1921 р.** відбувся **X з'їзд РКП(б)**, який прийняв **нову економічну політику (неп).** Таку назву запровадили з ініціативи В. Леніна, щоб відрізнити її від попередньої політики «воєнного комунізму».

Золотий червонець СРСР. 1923 р.

Неп передбачала часткове повернення до **ринкової економіки**. Основне її положення стосувалося селян, зокрема продрозкладку замінили **продподатком**, розмір якого був заздалегідь відомий. Після його здачі селяни могли розпоряджатися надлишками своєї продукції. **Дозволено оренду землі, вільнонайману працю, різні форми кооперації.** Скасовано загальну трудову повинність. Відновлено торгівлю, яка замінила притаманний «воєнному комунізмові» товарообмін. У 1922–1924 рр. проведено грошову реформу, яка запроваджувала у грошовий обіг конвертовану валюту — **червонець,** що дорівнював 10 золотим карбованцям. У промисловості передбачено продаж у приватну власність дрібних і середніх підприємств. Великі підприємства об'єднали у трести і перевели на **госпрозрахунок,** тобто вони отримали певну самостійність. Проте, відсутність конкуренції з боку підприємств інших форм власності, залежність від державного управлінського апарату, державної монополії на зовнішню торгівлю, яка фактично відрізала трести від світового торгово-економічного простору, перетворили трестівський госпрозрахунок у бліде відображення реальної ринкової

економіки. Легалізація приватної ініціативи і зміцнення фінансів привели до появи торговців-оптовиків, власників або орендаторів підприємств, брокерів тощо. Більшовики користувалися їхніми послугами, але досить презирливо називали їх непманами. В. Ленін вказував, що непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку між містом і селом. Будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — крапля в народному морі. Ця установка вимагала застосування насильства, про яке заявляв лідер більшовиків: «Величезна помилка думати, що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору і терору економічного». І вже із середини 1920-х рр. розпочався наступ на непманів. Для них був встановлений одноразовий податок. Згодом у приватних підприємців почали вилучати валюту і коштовності.

Реалізація непу в УСРР відбувалася суперечливо. **1921 р.** ВУЦВК прийняв **рішення про заміну продрозкладки продовольчим податком**. Проте в **Україні** вона була відмінена пізніше — у **1922 р.,** бо влада прагнула «викачати» з українського села якнайбільше продовольства суто силовими методами. Поряд з тим, розмір продподатку в Україні був більшим, ніж в інших республіках, а перехід до непу супроводжувався боротьбою із селянським повстанським рухом. Віддалив нормалізацію ситуації у сільському господарстві також голод 1921–1923 рр. Лише у **липні 1922 р.** ВУЦВК законодавчо **закріпив право приватної власності на майно підприємств.** Неп сприйняли не всі як у правлячій партії, так і серед простих громадян, котрі здійснили революцію під гаслами соціальної рівності; відтак майнове розшарування при непі викликало в одних обурення, а в інших — розчарування.

1. Визначте причини, які спонукали більшовиків відійти від курсу «воєнного комунізму».
2. Що передбачала нова економічна політика?
3. Які особливості впровадження непу в УСРР?

Коли в Україні південні губернії охопив голод, ...
у Німеччині Адольф Гітлер очолив Націонал-соціалістичну робітничу партію Німеччини.

internet

Фільм «Україна в 20-х — на поч. 30-х рр. Воєнний комунізм. НЕП» (укр.). ЗНО з історії України»: https://www.youtube.com/watch?v=qup6n3pA3VA

Фільм «Голодомор 1921–1922»: https://www.youtube.com/watch?v-=bfXQjdTfZeA

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1921–1923 рр.** — масовий голод на території України;
   – **березень 1921 р.** — X з'їздом РКП(б) прийнято нову економічну політику (неп);
   – **27 березня 1921 р.** — ВУЦВК утвердив рішення про заміну продрозкладки продподатком; вступило в силу восени 1922 р.
2. Поясніть значення понять: *неп, продподаток, червонець.*
3. Складіть історичну довідку: «Причини, масштаби, наслідки голоду 1921–1923 рр.».
4. «Нова економічна політика — це розв'язання проблеми економічними чи директивними методами?» Висловіть аргументовані судження.

§ 26 Політика коренізації в УСРР: ставлення влади і населення.

- ✓ Виникнення якої держави було задекларване у 1922 р.?
- ✓ Яку мету переслідували більшовики, змінюючи економічний курс?
- ✓ Як вплинула на життя людей нова економічна політика?

1. Причини впровадження коренізації.

Важливою складовою частиною культурно-політичних процесів 1920-х рр. в Україні стала **політика коренізації,** яку проголосив у **1923 р. XII з'їзд РКП(б).** Її впровадження зумовлювали низка **зовнішніх і внутрішніх причин**. Основний зовнішній фактор — формування серед міжнародної спільноти привабливого іміджу СРСР як держави, що забезпечила гармонійний розвиток більшовицьких республік. Суттєвішими виявилися внутрішні чинники. Насамперед необхідно було зміцнити позиції ВКП(б) у суспільстві. Комуністична партія і надалі залишалася нечисленною, переважно російською та міською організацією, що невпевнено почувалася серед селянства і неросійських народів, котрі хитались у своїх настроях, не знаючи, яку владу підтримувати. Тому нагальною стала потреба досягнення компромісу із селянством — переважаючою соціальною верствою у національних республіках, і національною інтелігенцією, лібералізувавши національні відносини.

Не останню роль відігравало намагання більшовицької влади очолити і контролювати процес національного відродження та прагнення розширити соціальну базу своєї системи, залучивши до партії і до управління республікою представників неросійських народів. Тогочасна статистика свідчила не на користь більшовиків. Зокрема, в 1920 р. у КП(б)У українців було 19%, тим часом вони становили 80% населення УСРР. Лише 11% комуністів вважали рідною мовою українську, а розмовляли нею тільки 2%. Влада прагнула також зміцнити СРСР, розширивши права республік. Таку поступку розглядали як тимчасову компенсацію їм за втрачений державний суверенітет.

Рішення з'їзду передбачали посилення уваги до підготовки, виховання і висування кадрів корінної національності насамперед у партійний апарат та державні органи; впровадження навчання, організацію культурно-освітніх закладів, видання книг, газет, журналів мовами корінних національностей; вивчення в управлінських структурах мови і культурних традицій місцевого населення. В Україні ця політика називалася **українізацією**.

1. Коли XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації?
2. Назвіть причини впровадження політики коренізації.
3. Що передбачала українізація?

2. Ставлення влади і населення до українізації

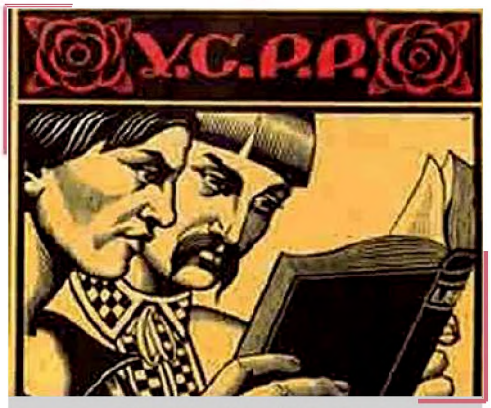

Плакат «Українізація»

Перш ніж братися за українізацію, належало провести зміну в партійному керівництві, яке складалося з присланих із Москви більшовицьких урядовців. Вони не виявляли великого розуміння необхідності українізації і ще менше були схильні її втілювати. До того ж багато з них стверджували свою зверхність над «місцевими». Так, один із найвищих чиновників КП(б)У росіянин Дмитро Лебідь навіть не намагався приховувати ворожість до української мови, обґрунтувавши тезу про «боротьбу двох культур» — передової російської, пов'язаної з робітниками і містом, і відсталої української селянської. За його логікою, в цьому протистоянні рано чи пізно переможе російська культура. Отже, завдання комуністів — підтримати такий «природний процес». Хоча ці ідеї мали багато прихильників у Москві, центр вважав їх передчасними. Тому Д. Лебедя і ще кількох чиновників неукраїнців відкликали з республіки. На їхні місця призначили лояльних і дисциплінованих представників московського центру, зокрема Лазаря Кагановича, котрий очолив ЦК КП(б)У і готовий був проводити лінію партії на українізацію. Водночас у керівництві різними партійними та державними структурами збільшилося представництво українців, які щиро зичили успіху українізації. До них належали такі діячі, як Олександр Шумський, Микола Скрипник, Григорій Гринько.

Перші заходи українізації мали на меті розширити вживання української мови, особливо серед партійців і урядовців. Відтак партійні та державні службовці у 1923 р. отримали вказівку пройти спеціально організовані курси з української мови. Тим, кому не вдалося їх успішно закінчити, загрожувало звільнення. У 1925 р. чиновникам наказали користуватися українською мовою у листуванні й публікаціях, а згодом українська мова була впроваджена у діловодство партійних структур. Українізація охопила усі сторони життя УСРР, її позитивно сприймало населення. Збереження в середовищі українців рідної мови пояснювалося тим, що українська мова краще, ніж будь-яка інша, давала змогу здобути освіту, брати корисну інформацію з газет і журналів, спілкуватись із чиновниками та виконувати професійні обов'язки. Завдяки політиці українізації українська мова перестала бути романтичною й малозрозумілою ідеєю нечисленної групи інтелігенції чи ознакою відсталого селянства. Натомість вона перетворилася на основний засіб спілкування і самовираження українців.

У 1920-ті рр. на світосприйняття більшості українців продовжувала впливати церква. Намагаючись послабити Російську Православну Церкву, держава терпимо ставилася до інших релігій і цим скористалася українська інтелігенція, яка мріяла про створення національної церкви. У **1921 р.** на Першому Всеукраїнському Соборі у Києві було ухвалено утворити **Українську Автокефальну Православну Церкву**

(УАПЦ). Митрополитом обрано **Василя Липківського.** Прийнятим рішенням завершився тривалий процес формування української незалежної православної церкви, розпочатий ще за доби Української Центральної Ради.

1. Які зміни відбулися в керівництві УСРР у зв'язку із впровадженням політики українізації?
2. Якого статусу набувала українська мова під час процесу коренізації?
3. Коли було ухвалено рішення про утворення УАПЦ? Хто став її митрополитом?

Василь Липківський (1864–1937)

Народився в с. Попудні на Київщині.
Освіта: Київська духовна академія.
Настоятель собору в м. Липовець Київської губернії та Покровської церкви Києва у передмісті Солом'янка, опікун церковних шкіл у тому ж повіті. Директор Київської церковно-вчительської школи. Виступав проти свавілля вищого духовенства та безправності церковних громад. Із 1917 р. — лідер церковно-визвольного руху за утворення УАПЦ. 22 травня 1919 р. відслужив першу літургію українською мовою у Військово-Микільському соборі. Ініціатор скликання першого Всеукраїнського Церковного Собору в Софії Київській. Митрополит УАПЦ у 1921–1927 рр. Провів церковні реформи: впровадження богослужінь українською мовою, розширення прав парафіян у церковних громадах, відродження національних традицій у церковному житті. В 1927 р. за результатами сфабрикованого «Другого собору УАПЦ» «звільнений від тягаря митрополичого служіння». Упродовж десяти років проживав у злиднях і забутті в передмісті Києва. Та, нескорений духом, продовжував працювати, писав «Історію української церкви», перекладав церковні книги українською мовою. 27 листопада 1937 р. розстріляний за вироком НКВС.

«Єдиний спосіб відновити в нашім народі силу свого рідного вільного життя, любов до своєї отчизни України — це згадати своїх предків, увійти з ними в духовне єднання, раз назавжди твердо і якісно зрозуміти, «чиї ми діти».

3. Результати українізації.

Політика українізації сприяла піднесенню української культури, розвитку національних мов і культури численних етнічних груп, які населяли Україну. У діловодстві, освіті, культурі національних районів можна було використовувати національну мову. До кінця 1920-х рр. помітним стало відродження єврейської культури мовою ідиш (в Україні на той час проживало 1,6 млн євреїв), а також культури кримських татар (але не забуваймо, що Крим тоді не належав до УСРР). Крім того, ця політика давала більшовицькому керівництву змогу контролювати процес національного відродження.

Українізація виявилася привабливою для націонал-комуністів, які прагнули поглиблювати національний рух під своїм контролем. Зросла чисельність українців у партійному і державному апараті — з 25% у 1923 р. до 52–54% у 1926–1927 рр. Серед рядових членів КП(б)У також переважали українці. Натомість у керівних структурах партії представництво корінного етносу не перевищувало чверті. Зі санкції московського центру КП(б)У очолювали неукраїнці: німець Еммануїл Квірінг, єврей

Лазар Каганович, поляк Станіслав Косіор. Українізація розглядалася ними як вимушений крок і тимчасова поступка заради зміцнення комуністичної влади на місцях. Досягнувши цього, партійне керівництво із другої половини 1920-х рр. розпочало зводити нанівець досягнення українізації, і на початку 1930-х рр. її припинили. Коренізація виявилася результатом не лише зусиль більшовицької партії, а була насамперед далеким відгомоном української національної революції 1917–1921 рр. Якщо націонал-комуністи виступали керівними кадрами політики «українізації», то велика армія виконавців складалася переважно з української інтелігенції, значна частина якої брала участь у національно-визвольних змаганнях.

1. Визначте результати українізації в містах.
2. Як політика українізації впливала на життя етнічних меншин?
3. Що мало на меті московське керівництво, впроваджуючи коренізацію?

1. Який процес відображає діаграма? Про що він свідчив?

Коли в Україні на Всеукраїнському православному церковному соборі було підтверджено автокефалію Української Православної Церкви, а митрополитом обрано Василя Липківського, ...

у Великій Британії вперше застосували дорожнє маркування — пішохідну зебру.

internet

Фільм «Українізація»:
https://www.youtube.com/watch?v=41j0Wcoeyv0

Фільм «Політика українізації та коренізації 1920–1930 років. Пишемо історію»:
https://www.youtube.com/watch?v=LjtDSc3tdp8

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1921 р.** — ухвалено рішення про утворення УАПЦ;
   – **1923 р.** — XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації.
2. Поясніть значення понять: *коренізація, українізація, УАПЦ.*
3. Напишіть есей «Василь Липківський — апостол релігійно-національного відродження».
4. Заповніть таблицю «Процес українізації в УСРР»:

Роки впровадження	Причини	Зміст	Наслідки

§ 27 Суспільно-політичне життя в Україні в роки непу.

- ✓ Назвіть націонал-комуністичні партії УСРР.
- ✓ Хто очолював КП(б)У в роки непу?
- ✓ В яких галузях суспільства були досягнуті успіхи у період українізації?

1. Ліквідація багатопартійності. Утвердження монопольного становища КП(б)У.

Лібералізація економічного життя не супроводжувалася перебудовою суспільно-політичних відносин. Політичні порядки за **доби непу**, яку історики окреслюють зазвичай **1921–1928 рр.**, у республіці мало змінилися. Диктатура пролетаріату, що проголосили більшовики, була фактично диктатурою партійно-державної верхівки більшовицької партії, яка реалізовувалася через відповідну систему. Вона включала державні і громадські організації. До державних відносилися ради, комітети незаможних селян, котрі діяли ще на селі. Як державна структура функціонувала і КП(б)У.

Під партійно-державним тиском почали розпадатись і прийняли рішення про саморозпуск більшість політичних партій. Проти їхніх членів були задіяні каральні органи, які піддавали їх не тільки гласному й негласному нагляду, а й реальним арештам, застосуванню фізичних і моральних катувань. Більшовики неодноразово заявляли, що не дадуть легально існувати тим, хто претендує на суперництво із ними. Так, ще у 1920 р. згорнула свою діяльність Українська комуністична партія (боротьбистів). Основна частина її членів тоді поповнила ряди КП(б)У. В 1925 р. оголосила про саморозпуск Українська комуністична партія (УКП), яка прагнула поєднати соціалістичні ідеї з українським національним рухом. Припинення діяльності інших партій сприяли тому, що ВКП(б) і КП(б)У як одна з її найбільших обласних організацій зміцнили і закріпили свої владні позиції.

В. Ленін і Й. Сталін. 1922 р.

В умовах однопартійної системи практично зникли можливості для альтернативності і змагання у формуванні засад раціональної політики. З утвердженням після смерті В. Леніна (1924 р.) на посаді Генерального секретаря ВКП(б) Й. Сталіна посилилася партійна номенклатура, розширилися привілеї, які надавались їй за рішенням партії.

1. Чи змінилися політичні порядки за часів непу? Чому?
2. Як відбувся процес формування однопартійності в УСРР?
3. Що змінилось у партійному керівництві після смерті В. Леніна?

Мовою джерела. Голова Петроградської ради робочих і селянських депутатів Г. Зінов'єв у звіті XI з'їзду РКП(б) в 1922 р.:

«Ми маємо монополію легальності, ми відмовили у політичній свободі нашим противникам. Ми не даємо можливості легально існувати тим, хто претендує на суперництво з нами».

1. Який зміст вклав у слова «монополія легальності» автор документа?

2. Діяльність громадських організацій.

У 1920-і рр. ради, як задекларовані більшовиками органи влади, не відігравали суттєвої ролі у житті суспільства. Про це свідчить і низька участь населення в їхньому обранні. Наприклад, у виборчій кампанії 1924 р. проголосувало у середньому по республіці 55% виборців. Основні функції влади фактично зосередили партійні структури.

Суспільну активність проявляли добровільні громадські організації, чисельність яких у 1920-х рр. залишалася порівняно значною. За характером своєї діяльності вони були різні: професійні, наукові, інженерно-технічні, молодіжні, жіночі, спортивні, Червоного Хреста, друзів дітей, колишніх політкаторжан тощо. В 1928 р. у республіці діяло близько 60 добровільних організацій. Однак поступово їхня чисельність зменшувалась, а на початку 1930-х рр. більшість із них припинила своє існування. Залишилися, за деяким винятком, лише ті, які контролювалися владою: профспілкові, комсомольські, кооперативні організації. Одночасно з утвердженням командно-адміністративної системи зменшувалася реальна їхня роль у державному управлінні та громадському житті.

Плакат «Батьківшина кличе комсомол вперед!»

Прикметною рисою суспільно-політичної дійсності того часу стало посилення державно-адміністративного апарату, котрий розширював не лише свої повноваження, а й матеріальні та моральні привілеї. У 1920-ті рр. були прийняті спеціальні постанови центральних органів партії про поліпшення добробуту відповідальних партійних, радянських і господарських працівників, підвищення їхніх ставок. До того ж ці категорії та прирівняні до них особи, члени їхніх сімей одержували спеціальні пайки, безплатне житло, персональний транспорт тощо.

1. Які процеси відбувались у радах?
2. Проаналізуйте суспільно-громадське життя в 1920–1930-х рр.
3. Визначте статус представників державно-адміністративного апарату.

3. Націонал-комунізм за доби непу.

Упродовж 1920-х рр. прихильники **націонал-комуністичних поглядів поширювали їх у республіці, прагнучи примирити комуністичні ідеї із завданням національного розвитку України.** Сплеск націонал-комуністичних настроїв спричинила й українізація, яку підтримувала національно свідома інтелігенція. Визнаючи ідею диктатури пролетаріату, українські націонал-комуністи хотіли більше влади залишити в Україні.

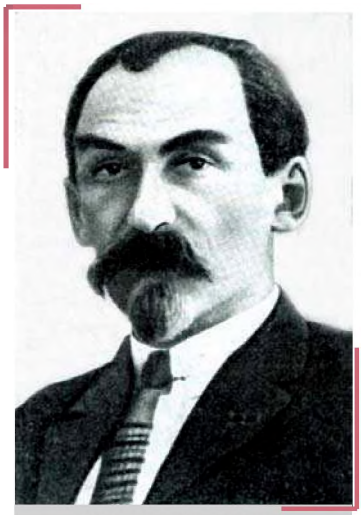

Микола Скрипник

Ідеологом національного комунізму та його неформальним лідером став український поет, прозаїк, публіцист **Микола Хвильовий.** Його гасла: «Геть від Москви» та «Орієнтація на духовну Європу» були популярні серед широкого загалу і закликали до зміни культурної орієнтації. **Микола Скрипник**, який займав високі посади в більшовицьких органах влади, вимагав рівноправного функціонування української і російської мов, служби в армії за місцем проживання, припинення русифікації українців через освітню й армійську системи; намагався вберегти від закриття українські заклади шкільної та спеціалізованої освіти на території Кубані, Курщини і Воронежчини, місцях компактного проживання українців. Він стверджував, що не місцеве населення повинно пристосовуватися до партійних ієрархів, переймаючи їхню мову і культуру, а навпаки, партійці мають доносити комуністичні істини у національній, легкій для сприйняття формі.

Олександр Шумський — нарком освіти України, у 1926 р. розкритикував кадрову політику більшовиків, спрямовану на призначення на вищі державні і партійні посади республіки неукраїнців, яким були байдужі прагнення населення до національного відродження. На одному з партійних засідань він заявив: «Російський комуніст править у партії з підозрою і недружелюбністю. ... Тепер він співає про фальшивий інтернаціоналізм, відкидає з байдужим виглядом усе українське і завжди готовий наплювати на нього, якщо це дасть йому можливість зайняти кращу посаду». Він звинуватив тогочасного генерального секретаря ЦК КП(б)У Лазаря Кагановича у хибній кадровій політиці й рекомендував відкликати його з України. О. Шумський також засуджував тих українців, котрі, декларуючи вірне служіння партії, потурали централізмові Москви.

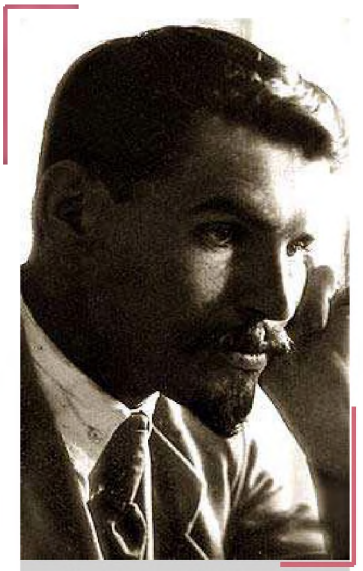

Олександр Шумський

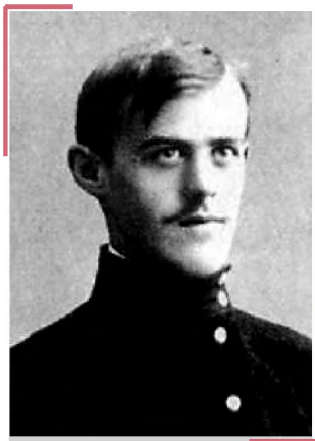

Михайло Волобуєв

Натомість **Михайло Волобуєв,** молодий комуніст, виступив із критикою економічної політики ВКП(б) в Україні. У 1928 р. в журналі «Більшовик України» була надрукована як дискусійна стаття «До проблеми української економіки», де автор порушив гострі економічні проблеми. Про них не наважувалися писати інші вчені. Зокрема, М. Волобуєв стверджував, що Україна як «історично оформлений народногосподарський організм» має власні шляхи економічного розвитку. Він критикував численні порушення центру при формуванні бюджету, розміщенні промисловості, нехтуванні економічними правами республік. Оперуючи конкретними фактами, вчений доводив, що за радянської влади, як і за умов імперії, Україна залишалася економічною колонією Росії. М. Волобуєв стверджував, що українська економіка може розвиватися за рахунок власних можливостей. Отже, доба непу стала періодом поширення націонал-комуністичних поглядів у довоєнній Україні. Більшовицький центр певний час терпимо ставився до подібних настроїв, позаяк українські націонал-комуністи підтримували боротьбу сталінського керівництва з українською некомуністичною інтелігенцією та ретельно і свідомо виконували сталінські настанови у політиці щодо села. Однак, зміцнивши свої позиції, більшовицька влада перейшла у наступ, репресувавши більшість прихильників українського націонал-комунізму.

1. Які погляди на національний розвиток УСРР мав М. Скрипник?
2. Як відстоював інтереси українського народу О. Шумський?
3. Чому М. Волобуєв виступив із критикою економічної політики ВКП(б)?

Коли в Україні молодий комуніст Михайло Волобуєв виступив із критикою економічної політики ВКП(б) в Україні на сторінках журналу «Більшовик України», ...
у Відні вийшли друком перші примірники журналу «Розбудова нації» Проводу Українських Націоналістів.

internet

Фільм «Прихід Й. Сталіна до влади (укр.). ЗНО з історії України»: https://www.youtube.com/watch?v=CWiaCHj6K4U

Фільм «Цей день 2.12.1890 — народився Олександр Шумський, один із «батьків українізації» 1920–1930-х рр.»:
https://www.youtube.com/watch?v=g2WlFPXHI-s

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – 1921–1928 рр. — тривала доба непу.
2. Що об'єднує політичних діячів: М. Скрипника, О. Шумського, М. Волобуєва? Стисло охарактеризуйте їхні політичні або економічні погляди.
3. Визначте етапи формування політичної монополії КП(б)У в УСРР. Оформіть це у вигляді плану.
4. За допомогою методу «Прес» доведіть, що суспільну активність громадян поглинула диктатура пролетаріату.

§ 28 Форсована індустріалізація.

- ✓ Назвіть хронологічні межі доби непу в УСРР.
- ✓ Які суперечливі тенденції розвитку українського суспільства породив неп?
- ✓ Коли в УСРР була сформована однопартійна система?

1. Відбудова промисловості. Курс на індустріалізацію.

До другої половини 1920-х рр. промисловість УСРР була загалом відбудована. Більшість галузей виробництва досягли довоєнного рівня, а деякі його перевершили. Першочергову увагу приділяли відновленню **важкої промисловості**. У 1925/26 господарському році в УСРР було виплавлено 89% союзного виробництва чавуну, 53% сталі і 57% прокату чорних металів. Інтенсивно розвивалося **машинобудування,** особливо **сільськогосподарське.** На 32 великих заводах цього профілю довоєнний обсяг виробництва зріс більш як у 1,5 рази. Позитивна динаміка розвитку була в енергетиці. До кінця 1925 р. в Україні відбудували усі перспективні електростанції і споруджували ще п'ятдесят. Вдалося відновити вугільне виробництво на Донбасі. У 1928/29 господарському році було видобуто 30,73 млн тонн вугілля, більше найвищого довоєнного показника (28 млн тонн у 1916 р.).

Перший український трактор, який випустив Харківський тракторний завод у 1931 році

Швидкими темпами відбудовували легку і харчову промисловість, позаяк вони потребували менше капіталовкладень, у них застосовувалися простіші технології, швидшою була віддача від вкладених коштів. Визначальну роль у розвитку цих сфер виробництва відігравав приватний сектор, який володів більшістю дрібних і середніх підприємств. У перші роки непу вони давали майже третину всієї промислової продукції республіки.

Однак відбудована економіка СРСР за багатьма показниками значно поступалася провідним країнам. Як і в довоєнний період, у ній переважав аграрний сектор. Більшовицьке керівництво СРСР прагнуло виправити ситуацію. **У грудні 1925 р. XIV з'їзд ВКП(б)** проголосив курс на **індустріалізацію.** Основні завдання соціалістичної індустріалізації передбачали ліквідацію техніко-економічної відсталості країни, розвиток промисловості групи «А» (виробництво засобів виробництва), тоді як галузям групи «Б» відводилася другорядна роль; створення військово-промислового комплексу за умов «ворожого оточення» та можливої ізоляції СРСР. Водночас влада прагнула змінити соціальну структуру населення у бік зростання чисельності робітничого класу як своєї соціальної опори.

1. Стисло охарактеризуйте стан промисловості УСРР на середину 1920-х рр.
2. Які форми власності сформувалися в добу непу?
3. Який курс у промисловості проголосив XIV з'їзд ВКП(б)?

2. Перехід до директивної економіки. Джерела індустріалізації.

Серед більшовицького керівництва не було єдиної думки щодо шляхів і методів індустріалізації. Одна його частина виступала за продовження непу, зважаючи на позитивну динаміку в економіці. А група на чолі із Й. Сталіним зробила вибір на користь прискореного розвитку важкої промисловості головно за рахунок інших сфер виробництва, насамперед сільського господарства. Дискусію завершили висновком, що неп — це короткий перехідний етап у розвитку радянського суспільства, отже, надалі визначальним напрямком розбудови економіки повинна стати **форсована індустріалізація.** В Україні Й. Сталіна підтримували більшість керівників партійних і державних органів, а можливі опоненти були усунуті від прийняття принципових рішень.

Влада намагалася мобілізувати усі наявні ресурси для реалізації наміченого магістрального господарського завдання. Головними джерелами накопичення засобів для індустріалізації стали: «перекачування» коштів із села в місто; з легкої і харчової у важку промисловість; збільшення прямих та непрямих податків; внутрішні позики; випуск паперових грошей, не забезпечених золотом; розширення продажу горілки; збільшення експорту за кордон зерна, лісу, хутра. У великих масштабах використовували фактично неоплачувану працю багатьох мільйонів в'язнів ГУЛАГу (ГУТАБу — Головного Управління Таборів). Комуністичне керівництво створювало у державі атмосферу напруженості, титанічної боротьби, економічної війни з капіталізмом, результат якої нібито залежав від зусиль кожного. Щоби збудити ентузіазм населення, використовували різні методи, зокрема так зване **соціалістичне змагання** як форму позаекономічного примусу. Одним із його різновидів став **стахановський рух** у вугільній промисловості, що за вказівкою партії започаткував шахтар Олексій Стаханов, котрий, використавши новий спосіб видобування вугілля, значно перевершив заплановані показники. Послідовники О. Стаханова були у багатьох виробництвах, діючи переважно з примусу або за невелике заохочення. Упродовж другої п'ятирічки соціалістичне змагання тривало під лозунгами «Техніка вирішує все», «Кадри вирішують усе» і було спрямоване на технічне переоснащення фабрик і заводів та підготовку висококваліфікованих кадрів. Тогочасна преса писала про господарську діяльність, вживаючи військову термінологію: «прорив на тракторобудівному фронті», «штурм нових висот», «перемоги ударних робітничих бригад».

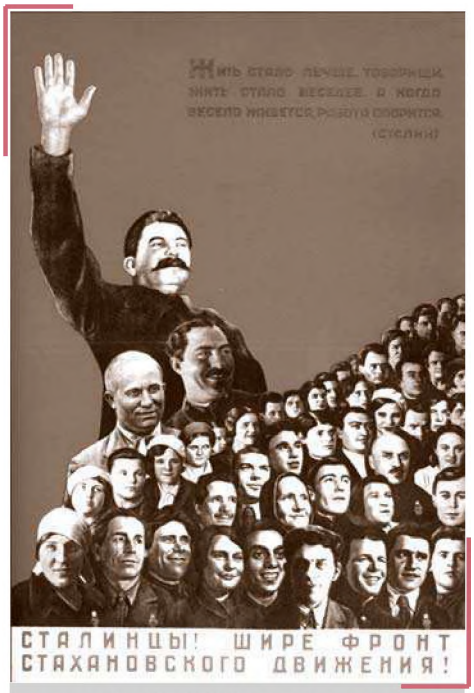

Сталінці! Ширше фронт стахановського руху!
Плакат Г. Футерфаса. 1936 р.

Україні, як і за часів Російської імперії, відводилася роль сировинного додатка до промисловості Росії. Керівництво економічними процесами поступово набуло командно-адміністративних форм, одним із проявів яких стали п'ятирічні плани. За першим п'ятирічним планом, розрахованим на **1928–1933 рр.**, Україна отримувала 20% капіталовкладень для будівництва промислових об'єктів головно у металургії, вугільній промисловості та машинобудуванні, пов'язаного із цими галузями. Із 1500 підприємств, що їх споруджували в СРСР, 460 будували в УСРР. У **другій (1933–1937 рр.) і третій (1938–1942 рр.) п'ятирічках** капіталовкладення в промисловість республіки зменшилися. Їхні обсяги визначав центр, який планував будівництво та реконструкцію промислових об'єктів. Прискорені темпи будівництва нерідко супроводжувалися разючим безладдям, невмілістю і марнотратством. У деяких випадках фабрики стояли через відсутність обладнання, неправильно сплановані корпуси часто перешкоджали монтажу механізмів. У той час, як на одному заводі погано навчені оператори псували машини, на іншому через нестачу потрібного устаткування просиджували досвідчені робітники. До того ж багато виробів було невисокої якості. Попри заплановані показники, жодну з п'ятирічок не виконали, позаяк плани були грандіозними, однак нереальними. Відтак партійне керівництво заборонило оприлюднювати їхні результати. Отже, ринкову економіку змінювала **директивна**, утримання якої потребувало громіздкого апарату. Всіх, хто виступав проти цього, вважали неблагонадійними і репресовували.

1. Який напрямок розбудови економіки став визначальним?
2. Визначте джерела індустріалізації.
3. Яка економіка змінювала ринкову? Охарактеризуйте її.

Мовою джерела. З постанови бюро Полтавського міськкому КП(б)У «Про організацію соціалістичного змагання — походу імені 20-річчя Жовтня» (9 травня 1937 р.):

«...Бюро МПК зобов'язує керівництво паровозоремонтного заводу на основі відозви наради стахановців при редакції газети «Комуніст» як важливого політичного документа по підготовці до великого свята 20-річчя Жовтня негайно розгорнути політично-масову і господарчо-організаційну роботу на заводі по мобілізації всіх робітників, ударників, стахановців, інженерно-технічного персоналу на включення в соціалістичне змагання — похід ім. 20-річчя Жовтня...»

1. Проаналізуйте документ. Про яке джерело індустріалізації в ньому йдеться?

Радянський агітаційний плакат. 1930 р.

3. Результати перших п'ятирічок.

Результати перших п'ятирічок не можна оцінити однозначно. Внаслідок надзвичайного напруження людських та матеріальних ресурсів владі вдалося частково реалізувати плани індустріалізації. Почали випускати промислову продукцію металургійні підприємства: «Азовсталь», «Запоріжсталь», «Криворіжсталь». Стали до ладу Харківський тракторний і Краматорський машинобудівний заводи. Будували нові шахти, дала перший струм найбільша в Європі Дніпровська гідроелектростанція (Дніпрельстан, Дніпрогес). Водночас реконструювали збудовані раніше підприємства. З-поміж них Луганський паровозобудівний, Макіївський, Дніпродзержинський та інші металургійні заводи.

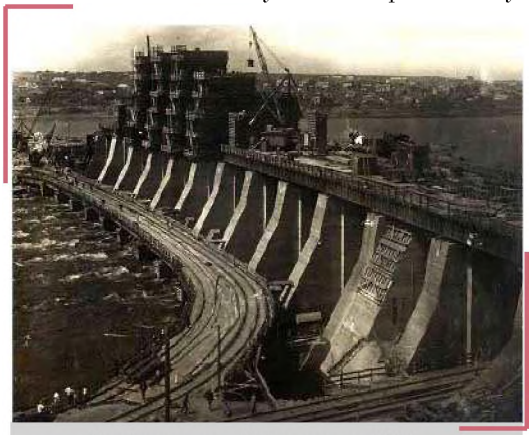

Будівництво Дніпрогесу. 1930 р.

Проте за блискучим економічним фасадом індустріалізації радянського типу приховали не зовсім втішні результати. Виникла диспропорція у формуванні промислового потенціалу республіки: посилилася промислова могутність Півдня і Сходу України. Донбас став «всесоюзною кочегаркою». У структурі економіки зросла частка військово-промислового комплексу. Бурхливий розвиток важкої промисловості не супроводжувався відповідним приростом у легкій і харчовій галузях та соціально-побутовій сфері. Створювалася неякісна техніка, яка швидко псувалася. Монополізм державної власності, відсутність конкуренції та матеріальної зацікавленості призвели до сповільнення темпів економічного розвитку. Сформована у 1930-х рр. модель управління виробництвом була командно-адміністративною. Керівництво держави використовувало ресурси цілком підпорядкованого йому суспільства так, як вважало за потрібне.

Індустріалізація спричинила збільшення кількості робітників. Проте чисельне зростання не завжди відповідало їхній кваліфікації. Частина із них була вчорашніми селянами, котрі втікали від репресій і голоду до міста. Владі, з одного боку, вдалося добитися екзальтованого ентузіазму мас, а з іншого — країну охопив тотальний страх бути репресованим. Метод «підхльостування» полягав не тільки у запровадженні завищених планів, але й у спробах змусити виконавців втілювати ці плани у життя за допомогою терористичних методів. У цей період політичні репресії досягли апогею. Українці гинули на будівництві Біломоро-Балтійського каналу, розкуркулені українці освоїли заплави річок Об, Іртиш, Єнісей, у величезних масштабах валили ліс на експорт у Північному краї, добували вугілля та руди на Уралі, за Полярним колом

Росії. Зазвичай позитивна динаміка економічного розвитку має сприяти підвищенню життєвого рівня населення. Однак у комуністичному варіанті індустріалізації цього майже не відбулось. Економічна могутність держави була спрямована не на задоволення насущних потреб людей, а на зміцнення тоталітарного режиму і затвердження у свідомості людей ідеологічних догм більшовизму. Індустріальна гонитва призвела до обмеження життєвого рівня населення. Економічні труднощі оголошувалися владою неминучими і цілком природними. У 1930-ті рр. знову з'явилися величезні черги, продовольчі картки, дефіцит найнеобхіднішого. Урбанізація спричинила ускладнення житлової та продовольчої проблем. Отже, не все було так добре, як писала преса за велінням влади.

1. Якими показниками визначали досягнення в економіці?
2. Як змінилася структура економіки за перші п'ятирічки?
3. Чи сприяла індустріалізація підвищенню життєвого рівня населення?

Коли в Україні Олексій Стаханов перевиконав норму видобутку вугілля у понад 14 разів, ...

у США Конгрес прийняв закон про нейтралітет, що фактично «розв'язало» руки нацистській Німеччині та фашистській Італії.

internet

Фільм «Сталінська індустріалізація (укр.). ЗНО з історії України»: https://www.youtube.com/watch?v=xiYfuBI_EtM

Фільм «Україна у складі СРСР. Індустріалізація і колективізація»: https://www.youtube.com/watch?v=VvRbtS9Vy2M

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – грудень 1925 р. — тривала доба непу; XIV з'їзд ВКП(б) проголосив курс на індустріалізацію;
   – 1928–1933 рр. — перша п'ятирічка;
   – 1933–1937 рр. — друга п'ятирічка;
   – 1938–1942 рр. — третя п'ятирічка.
2. Поясніть значення понять: *індустріалізація, стахановський рух, соціалістичні змагання, п'ятирічний план, директивна економіка.*
3. Складіть історичну довідку «Соціалістична індустріалізація».
4. Аргументовано доведіть або спростуйте думку: «Директивні методи керування є ефективними».

§ 29 Суцільна колективізація сільського господарства. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу.

- ✓ Які форми землекористування існували в добу непу?
- ✓ Що стало головними джерелами індустріалізації?
- ✓ Яка форма господарювання прийшла на зміну ринковій економіці?

1. Хлібозаготівельна криза 1927–1928 рр. Курс на суцільну колективізацію.

Більшовики завжди доводили, що без ліквідації приватної власності на землю і перетворення одноосібних селянських господарств на колективні побудова соціалізму неможлива. Саме тому вони й поширювали ідею утворення колективних господарств, бо з їхньою допомогою можна було примусити селян працювати безплатно. Ще в перші роки більшовицької влади утворювали комуни, товариства спільного обробітку землі, радгоспи. Натомість за доби непу на селі відновилися приватновласницький аграрний сектор та різні форми добровільної кооперації, а до нечисленних сільськогосподарських артілей та комун у 1927 р. належало тільки 3% селянських господарств.

Визнавши пріоритетом розвиток промисловості, держава здійснювала його головно за рахунок сільського господарства. **Виникли ножиці цін:** низькі ціни на сільськогосподарські товари і високі — на промислові. Наслідком такої політики стала відмова селян здавати зерно за надміру заниженими державними закупівельними цінами і купувати необхідні їм промислові товари за надто завищеними цінами. У промисловості почалася **криза збуту**, в аграрному секторі — **хлібозаготівельна криза**. Оскільки після скасування продрозверстки хлібний фонд формувався майже повністю закупівлями з ринку, в держави не вистачало хліба для забезпечення міст, новобудов, армії; різко зменшився експорт зерна, який давав валюту для оплати імпортованої техніки.

Із хлібозаготівельної кризи було два виходи: підвищити ціни на зерно і тим самим — попит селянства на товари широкого вжитку й засоби виробництва; або під загрозою штрафних санкцій аж до конфіскації майна примусити селян здавати хліб за невигідними цінами. Упродовж 1922–1927 рр. більшовицьке керівництво діяло першим шляхом. Однак така політика тривала недовго. На XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р. проголошено курс на колективізацію сільського господарства. В січні 1928 р. було прийнято рішення про вилучення у селян «зернових надлишків» і відновлення надзвичайних заходів у хлібозаготівлях. Під час особистої подорожі Й. Сталіна до Сибіру в січні 1928 р. відбулося опробування цих «надзвичайних заходів», а влітку й восени 1928 р. їх застосування і в Україні, коли республіка через вимерзання 60% озимих втратила понад половину очікуваного врожаю. Тоді ж в Україну повернулися репресії проти незгодних із новою продрозкладкою. При доведенні хлібозаготівельного плану «до двору» використовували протиставлення бідняків і заможних, наслідком чого стало різке зростання напруження на селі. У **листопаді 1929 р.** ухвалено рішення **про суцільну колективізацію,** яку в Україні планували завершити **навесні 1932 р.** Місцеве керівництво скоротило цей термін: у степових районах — весною 1930 р., на іншій території України — до осені того ж року. Такі

високі темпи міг забезпечити лише примус. Для управління новоутвореними колгоспами часто скеровували робітників-комуністів, більшість із яких не мали жодного уявлення про сільське господарство, а діяли за девізом: «Нема таких фортець, яких більшовики не могли б узяти».

1. Чому більшовики прагнули запровадити на селі колективну форму господарювання?
2. Визначте причини хлібозаготівельної кризи.
3. Який вихід із хлібозаготівельної кризи знайшло більшовицьке керівництво?

Темпи колективізації в Україні

1. Охарактеризуйте темпи колективізації в Україні. Поясніть, які чинники впливали на прискорення колективізації у листопаді 1931 р.

2. Насильницьке створення колгоспів. «Розкуркулення» селян.

Основними заходами колективізації стали: **насильницьке створення колгоспів; ліквідація заможного селянства** («куркулів» за термінологією більшовиків), **яких вважали ворогами комуністичної влади; обмеження процесу переселення селян до міст**. Насильством, неправдивими обіцянками у березні 1930 р. в Україні майже 63% селянських господарств було охоплено колгоспами, які створювали початково за зразком комун. До них забирали усе майно селян: усуспільнювалася уся худоба, часто уся птиця, увесь сільськогосподарський реманент. Такі дії влади породжували опір, котрий набув різних форм. Селяни відмовлялися йти в колгоспи, забирали з них своє зерно і худобу, навмисно псували інвентар, який підлягав колективізації, тощо. Найпоширеніша форма протесту зводилася до того, що селяни стали різати домашню худобу, не бажаючи віддавати її владцям. Селянські протести нерідко переростали у відкриті збройні повстання, які охоплювали цілі райони. В окремих місцевостях спротив проходив під гаслами: «Геть радянську владу! Хай живе самостійна Україна!». За підрахунками британського історика Роберта Конквеста, кількість учасників селянських повстань в Україні перевищувала 40 тис. осіб. У деяких районах проти повсталих була задіяна армія. 2 березня 1930 р. газета «Правда» видрукувала статтю Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він критикував «перегини» у колгоспному будівництві і всю провину за репресивні методи колективізації поклав на місцевих керівників. Селянам дозволили виходити з колгоспів. Але їхній відтік був настільки масовим, що наприкінці 1930 р. вирішили його призупинити.

У процесі колективізації постало питання про долю заможних селян. За пропозицією Й. Сталіна, влада визначила стратегічне завдання щодо цієї соціальної групи — **ліквідувати куркульство як клас.** У січні 1930 р. політбюро ЦК ВКП(б)

схвалило таємну постанову «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Згідно з нею, всі розкуркулювані поділялися на тих, хто підлягав: а) ізоляції в концтаборах або розстрілу; б) висилці у «віддалені місцевості СРСР»; в) переселенню на землі за межами створюваних колгоспів. Під «розкуркулювання» потрапили не тільки заможні селяни, а й ті, хто не бажав іти в колгосп. Їх оголошували «підкуркульниками». Отже, політика ліквідації «куркульства як класу» була формою репресій стосовно всього селянства. За період колективізації постраждало понад 1 млн осіб. Частина з них була виселена у Сибір і на Північ. Там цих людей називали **«спецпереселенцями»** і використовували на важких роботах: лісорозробках, рибних та інших промислах у віддалених районах, що потребували робочої сили. Право пересування спецпереселенців і їхніх сімей було обмежено. Вони могли залишати територію поселення тільки за спеціальним дозволом. Доля більшості цих людей склалася трагічно. Багато «розкуркулених» загинули.

У 1932 р. в Україні було усуспільнено майже 70% господарств з охопленням понад 80% посівних площ. Колективізацію тут вважали в основному завершеною. Її наслідки були невтішними. Встановлювався повний контроль комуністичного режиму над сільським господарством, в якому утверджувалася командно-адміністративна система управління; забезпечені дармові джерела для індустріалізації та розвитку військово-промислового комплексу; відбулася дезорганізація аграрного сектора. Селян перетворили в «заручників» держави, а найбільш кваліфікованих і працьовитих господарів фізично знищили. Селянство втрачало вироблені століттями риси: хазяйновитість, ініціативність, працелюбність. Реаліями життя стали зрівнялівка, безгосподарність, відсутність економічних стимулів розвитку, повна незацікавленість в ефективній, продуктивній праці. Створені у 1928–1929 рр. для технічної допомоги колгоспам машинно-тракторні станції (МТС) не покращили ситуації. Тракторів поставляли небагато, до того ж вони були низької якості й часто ламалися. Колективізація, яка стала економічною та соціальною катастрофою для українського села, спричинила ще більше лихо — Голодомор 1932–1933 рр.

1. Назвіть основні заходи колективізації.
2. Яка доля спіткала заможних селян під час колективізації?
3. Визначте соціально-економічні наслідки колективізації.

3. Голодомор 1932–1933 рр. — геноцид українського народу.

У Конвенції ООН про запобігання злочину геноциду та покарання за нього від 9 грудня 1948 р. поняття **«геноцид»** визначено як **«дії, вчинені з наміром знищити повністю або частково будь-яку національну, етнічну, расову або релігійну групу як таку»**. Голодомор 1932–1933 рр. був штучно організований сталінським керівництвом з одного боку, щоб покарати українців за протидію колективізації, з другого — залякати, зробити неможливим їхній спротив комуністичній владі у майбутньому. Однією із безпосередніх його причин стали надвисокі норми хлібозаготівель, які визначили без врахування можливостей сільського господарства України. До них долучилися кліматичні аномалії: вимерзання озимих і засуха. Проте, як свідчать джерела, хліба в Україні було достатньо, але його з України забрали. Видані владою

постанови та їхнє ретельне виконання засвідчують створення нею таких умов життя для сільського населення, які призвели до його відверто фізичного винищення. **7 серпня 1932 р.** ЦВК та РНК СРСР прийняли постанову **«Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»**, яку у народі назвали «законом про п'ять колосків». За крадіжку державної власності було передбачено розстріл із конфіскацією майна або позбавлення волі строком не менше як на 10 років з конфіскацією майна. Як крадіжку кваліфікували навіть спробу принести додому з колгоспного поля жменьку зерна, щоб нагодувати голодних дітей. Постанова ЦК КП(б)У про хлібозаготівлі від 18 листопада 1932 р. вимагала повне виконання плану хлібозаготівель до 1 січня 1933 р. До тих колгоспів, які не виконали плани, наказували «застосувати натуральні штрафи порядком додаткового завдання з м'ясозаготівель у розмірі 15-місячної норми здавання даним колгоспом м'яса як усуспільненої худоби, так і худоби колгоспників».

Для вилучення хліба у республіку прибула спеціальна комісія ЦК ВКП(б) на чолі з головою Раднаркому СРСР В'ячеславом Молотовим і Лазарем Кагановичем. Окремі села та цілі райони (88 із 358) як «найбільш злісні саботажники» заносили до **«чорних дощок».** Головним у цьому покаранні було блокування села чи цілого району озброєними загонами, встановлення загороджувальних постів, проведення повальних подвірних обшуків із вилученням усього їстівного, накладення натуральних штрафів м'ясом та картоплею. Коли людей позбавляють усієї їжі й одночасно можливості врятуватися самотужки, покинувши територію смерті, — це і є вбивство, знаряддям якого був голод. Населення у цих селах, якщо у нього не залишилося запасів їжі, вимирало поголовно. Директива політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР від 22 січня 1933 р. забороняла селянам виїздити з України. З метою реквізицій у села надсилали військові загони та міліцію. Їм допомагали і місцеві активісти. Озброєні довгими загостреними щупами, вони обшукували хати, садиби, щоб вилучити прихований хліб. Забирали не лише необхідну для виконання плану кількість зерна, а й запаси будь-якої їжі. На початку 1933 р. в Україні фактично не залишилося запасів продовольства. Дії партійного керівництва прирекли мільйони людей на повільну мученицьку смерть. Люди вмирали цілими селами; живі не мали сил ховати померлих. А в цей час на залізничних станціях під збройною охороною зберігали тисячі тонн зерна, призначеного для вивезення, зокрема і за кордон. Уражені голодом райони оточили внутрішні війська, які завертали тих, хто намагався потрапити до міста. Охоплені розпачем батьки, рятуючи дітей, везли їх у міста і залишали там — у лікарнях, крамницях або прямо на вулицях.

Чорна дошка

голів сільрад, що ганебно зривають виверщення хлібозаготівлі нашого р-ну

Ровінський, с. Дмитрівка хлібоздача вик. на . . . 52,3 відс.
Мандзолевський, Фастівець—63,7
Безпалаленко, с. Червона . . —68,8
Шимаєвський, с. Веприк . . —69,9
Гінтер, с. Дубарі . . . . . —78,5
Хаєвико, с. Кожанка . . . —76,7
Дубовий, с. Малинівці . . —72,6
Осачук, с. Ставки . . . . —65,5
Василенко, с. Томашівка . —71,1
Есмунд, с. Нівні . . . . . —61,7
Славошевський, Скрипалівка—64,5
Ковальський, с. Тралеи . . —71,5
Войзун, с. Варівчи . . . . —70,5

Фрагмент публікації в газеті «Більшовицька будова» 1932 р. з матеріалами про хлібозаготівлі із сумновідомими «чорними дошками»

Голодомор 1932–1933 рр. спричинив значні людські втрати. Останні дослідження істориків показують, що тільки в 1932-1933 рр. в Україні померло понад 7 млн. осіб, а за її межами, у місцях компактного проживання українців у РСФРР — ще близько 3 млн людей. Демографи називають цифру надсмертності за 1932–1934 рр. (тобто тільки тих, хто помер від голоду) 3 942 тис. осіб, обґрунтовуючи свої підрахунки матеріалами Всесоюзних переписів. Вдумайтесь, адже за кожною цифрою стояло людське життя. У спорожнілі українські села масово переселялися жителі з інших регіонів СРСР, зокрема з Росії і Білорусі. Крім цього та величезного морального удару, голод завдав непоправної шкоди українському національному життю. Він практично знищив старе українське село з його багатими традиціями. Замість нього стало реальністю так зване колгоспне село, яке вже ніколи не піднімалося проти більшовицької влади. **28 листопада 2006 р.** Верховна Рада України ухвалила Закон **«Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»**, яким це явище визнане **геноцидом українського народу. 13 січня 2010 р.** Апеляційний суд м. Києва прийняв постанову у кримінальній справі УСБУ № 475, у якій судово підтверджено, що **Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є злочином геноциду,** і доведено вину головних його організаторів.

1. Назвіть причини Голодомору 1932–1933 рр.
2. За які «провини» населені пункти заносили до «чорних дощок»?
3. Які наслідки Голодомору 1932–1933 рр. для українського народу?

Мовою джерела. З листа секретаря Троянівського райпарткому (Житомирщина) Михайлова Київському обкому КП(б)У:

«Троянівський район на 8 грудня по даним райфілії Заготзерно виконав річний план хлібозаготівлі 2197 т., або 87%; колгоспний сектор — на 80%. Фактично невиконання затримують 2–3 села: Велика Татарнівка, де по одноосібному сектору ще недовиконано до 64 т. хліба; Кодня — до 60 т. Репресивних заходів (суди, штрафи, безмірне стягнення) до них застосовувалось в достатній мірі, хліб в цих селах є, але вся біда в тому, що хліб закопаний в землю, перехований...». Через це згідно з директивою ЦК ВКП(б) РПК просить занести ці два села: на чорну дошку...».

1. Визначте наслідки виконання плану заготівлі за документом.

Михайло Михалевич. Листівка «Хліба!!!». 1933 р.

Мовою джерела. Американський дослідник Голодомору Джеймс Мейс:

«Примусова колективізація була трагедією для всього радянського селянства, та для українців то була особлива трагедія. Зважаючи на фактичне знищення міських еліт, вона означала ліквідацію їх як соціального організму й політичного фактора, приречення на становище, яке німці зазвичай називали naturvolk («первісний народ»)».

1. У чому дослідник вбачає трагедію українців?

Мовою джерела. Спогади уродженки села Нова Борова Володарськ-Волинського району (Житомирщина) Аделіни Свінціцької (1923 р. н.):

«Нас у сім'ї було 9 дітей. Ми були середняками, в господарстві мали корову, тільну телицю, поросят, птицю. Але прийшли комуністи і забрали все: худобу, нажите майно. Мати випросила в них тільну телицю, але за декілька днів забрали і її, зарізали, пили, гуляли цілу ніч. Після того вся наша сім'я вимерла, а мене від голоду врятували родичі, які виходили мене, і завдяки їм я залишилася жити».

Мовою джерела. Спогади жительки села Дубище Чуднівського району (Житомирщина):

«Люди пухли, вмирали, не було що їсти. У сім'ї Сколубів вимерли майже всі члени родини: мати, батько, троє маленьких діток, залишився тільки 17-літній син... Часто-густо траплялися випадки канібалізму. Жителі села, рятуючись від голоду, ловили і їли горобців, собак, котів, ховрахів».

1. Проаналізуйте спогади очевидців. Які почуття вони у вас викликають? Чому?

Мовою джерела. Помічник Сталіна в Україні Мендель Хатаєвич у 1933 р.:

«Між селянами і нашою владою точиться жорстока боротьба. Це боротьба на смерть. Цей рік став випробуванням нашої сили і їхньої витривалості. Голод довів їм, хто тут господар. Він вартував мільйони життів, але колгоспна система існуватиме завжди. Ми виграли війну!»

1. Про що йдеться в документі? Чи можна до нього застосувати тезу: «Мета виправдовує засоби»? Чому?

Тема практичної: «Голодомор мовою документів, свідчень, чисел...». Опрацюйте матеріал параграфа та цитати з писемних джерел. Дайте письмові відповіді на запитання: 1) Якими були причини Голодомору 1932–1933 рр.? 2) До яких наслідків призвів Голодомор 1932–1933 рр.? 3) Чому Голодомор 1932–1933 рр. є злочином геноциду українського народу?

Коли в Україні більшовицька влада цілеспрямовано розпочала геноцид українського народу, ...

у США Велика депресія досягла свого піку.

internet

Фільм «Голодомор 1932–1933 рр. Постгеноцидний синдром»: https://www.youtube.com/watch?v=bHFo_8cthSY

Фільм «Суцільна колективізація в СРСР (укр.). ЗНО з історії України»: https://www.youtube.com/watch?v=KlR1vUwF_Gg

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **листопад 1929 р.** — узято курс на суцільну колективізацію;
   - **січень 1930 р.** — прийнято постанову політбюро ЦК ВКП(б) «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації»;
   - **7 серпня 1932 р.** — прийнято постанову «Про охорону майна державних підприємств, колгоспів і кооперації та зміцнення суспільної (соціалістичної) власності»;
   - **18 листопада 1932 р.** — затверджено постанову політбюро ЦК КП(б)У «Про заходи по посиленню хлібозаготівель»;
   - **22 січня 1933 р.** — затверджено директиву політбюро ЦК ВКП(б) та РНК СРСР «Про запобігання масового виїзду селян, які голодують»;
   - **28 листопада 2006 р.** — Верховна Рада України ухвалила Закон «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні»;
   - **13 січня 2010 р.** — прийнято постанову Апеляційного суду м. Києва, у якій судово підтверджено, що Голодомор 1932–1933 рр. в Україні є злочином геноциду, і доведено вину головних його організаторів.
2. Поясніть значення понять: *ножиці цін, хлібозаготівельна криза, суцільна колективізація, куркуль, розкуркулення, «спецпереселенці», «чорні дошки».*
3. Напишіть есей «Голодомор 1932–1933 рр. — злочин геноциду проти української нації».
4. Заповніть таблицю «Суцільна колективізація в УСРР»:

Період здійснення	Причини	Заходи	Наслідки

§ 30 Великий терор 1930-х рр.

- ✓ Які зміни відбулися в суспільстві в ході українізації?
- ✓ Що вам відомо про М. Скрипника, О. Шумського?
- ✓ Поясніть значення терміна «тоталітаризм».

1. Формування культу особи Й. Сталіна

Наприкінці 1920-х — початку 1930-х рр. політична система СРСР перетворилася на різновид тоталітарної — **сталінізм.** В одному із чисел газети «Правда», що вийшла наприкінці 1929 р. напередодні 50-річчя від дня народження Генерального секретаря ВКП(б) Й. Сталіна, більша частина статей мала такі заголовки: «Сталін і партія», «Сталін і Червона Армія», «Сталін та індустріалізація країни», «Стальний солдат більшовицької гвардії». Це свідчило про початок утвердження режиму особистої влади Й. Сталіна, якому вдалось розправитися зі своїми політичними опонентами. Партійний і державний апарат формувався на принципах особистої відданості вождю та готовності реалізувати будь-який наказ згори. ЦК КП(б)У тоді очолювали люди, котрі сумлінно виконували волю Й. Сталіна, зокрема Л. Каганович (1925–1928 рр.) та С. Косіор (1928–1938 рр.). Тоталітарний режим базувався на своєрідній системі монополій: монополії на політичну владу, на ідеологію, на керівництво економікою.

Більшовики усунули з політичного життя УСРР усі політичні партії, окрім своєї автономної частини КП(б)У. Була заборонена діяльність лівих есерів, комуністів-боротьбистів, укапістів та інших політичних партій, які пропонували альтернативні шляхи розвитку. Вищий представницький орган України — з'їзд рад — став однопартійним, більшовицьким. Із 304 депутатів, обраних до Верховної Ради України у 1938 р., 222 були комуністами, 36 комсомольцями і 46 безпартійними. Відбулось об'єднання партійного і державного апаратів. Ключові посади в державному апараті могли належати лише членам КП(б)У. Серед директорів підприємств на початок другої п'ятирічки близько 70% становили комуністи. Більшовики забезпечили свій контроль над усіма громадськими об'єднаннями, а їхньою опорою були профспілкові та комсомольські організації. На одному з партійних більшовицьких форумів наголосили: «Наша партія керує усіма організаціями пролетаріату і всіма сторонами діяльності пролетарської диктатури, починаючи з придушення класових ворогів і закінчуючи питаннями коноплі, льону, свинарства...» У суспільстві утвердилася монополія комуністичної ідеології: право на істину визнавали тільки за марксизмом-ленінізмом. Головну роль у насадженні офіційної ідеології відігравала цензура, за допомогою якої більшовики контролювали всі засоби впливу на духовне життя — пресу, радіо, освіту, культуру. Для цього утворили спеціальну структуру — **Головполітосвіту**, яка співпрацювала з органами ГПУ (Державного політичного управління — ДПУ).

Монополія більшовиків на управління економікою спричинила одержавлення усіх форм власності, утвердження командно-адміністративних методів управління економічними процесами, які стали наслідками форсованої індустріалізації і насильницької суцільної колективізації.

1. Який різновид тоталітарної системи наприкінці 1920-х рр. сформувався в СРСР?
2. Які ознаки тоталітаризму проявились в УСРР?
3. До чого призвела монополія більшовиків у керівництві економікою?

2. Масові репресії та їхнє ідеологічне виправдання.

Невід'ємною частиною тоталітарної системи влади став репресивний апарат, який повинен був знищувати будь-яку опозицію сталінському режимові. Знаряддям здійснення масових репресій були каральні органи ГПУ (з 1934 р. — Головне управління державної безпеки), підпорядкованого наркомату внутрішніх справ (НКВС). Репресії торкнулись усіх прошарків населення. Вони стали своєрідною захисною реакцією та способом існування режиму, оскільки за наявності опозиції та відсутності страху в підлеглих він просто не зміг би функціонувати. Ідейним обґрунтуванням масового терору стала теза Й. Сталіна **про неминуче загострення з побудовою соціалізму класової боротьби.** Отже, за його переконанням, необхідно було посилювати пильність і боротися проти «ворогів народу». Каральні органи активізували пошук «ворогів народу», «контрреволюціонерів», «ворогів соціалізму», збільшували масштаби насильства. Репресії здійснювались із порушенням конституційних норм. Судовими органами були зазвичай «трійки»: перший секретар обкому партії, начальник обласного управління внутрішніх справ і прокурор області. Вироки виносили без свідків, без захисту і навіть без підсудного. Найбільшого розмаху репресії досягли у другій половині 1930-х рр., перетворившись на масовий терор. В Україні їх здійснювали в особливо великих масштабах: сталінський режим прагнув знищити рух за самоствердження української нації.

Судове засідання у «шахтинській справі»

У **1928 р.** був проведений судовий процес над спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, яких влада безпідставно звинуватила у шкідництві. Він отримав назву **«шахтинська справа».** П'ять осіб із 53 були засуджені до страти, інші — до різних термінів ув'язнення. **Навесні 1930 р.** республіканське керівництво влаштувало показовий процес над 45 членами вигаданої **Спілки визволення України (СВУ)** на чолі з віце-президентом Академії наук, відомим літературознавцем **Сергієм Єфремовим**. Судові засідання відбувались у Харківському оперному театрі. Їх транслювали по радіо. Так більшовицьке керівництво намагалося скомпрометувати стару інтелігенцію. Підсудних звинуватили у причетності до змови, яка нібито мала на меті відділити Україну від СРСР, а також у зриві колективізації і навіть підготовці замаху на Й. Сталіна. Люди, що постали перед судом, належали головно до покоління, котре під час революції та в 1920-ті рр. багато зробило для розвитку сучасної української культури. Після процесу над СВУ почалися сфабриковані владою суди над вигаданими організаціями, як-то: «Український національний центр», на лідера якого «призначали» М. Грушевського, звинувативши ученого в українському буржуазному націоналізмі; «Українська військова організація», за участь у якій було

Члени «Спілки визволення України» під час судового процесу. Харків, 1930 р.

заарештовано 148 осіб, зокрема О. Шумського. Упродовж 1930–1937 рр. в Україні влада «викрила» п'ятнадцять великих «підпільних терористичних та диверсійних організацій націоналістів». Репресії торкнулися і членів КП(б)У, яких звинуватили в «українському буржуазному націоналізмові», «відсутності пильності», «ворожій діяльності». Було знищено майже половину особового складу КП(б)У, переважну більшість членів ЦК КП(б)У, українського уряду. Загинули Х. Раковський, С. Косіор, В. Чубар. Серед репресованих були командувачі київського і харківського військових округів Йона Якір та Павло Дибенко. Репресії зачепили навіть робітників.

Як і в інших республіках, найгірший період **«великого терору»** в Україні припав на **1937–1938** рр.: тоді заарештували 267 579 осіб, із них 122 237 — розстріляли. Найбільшим місцем масових поховань жертв комуністично-політичних репресій в Україні став лісовий масив неподалік селища Биківня, нині — північно-східна околиця Києва. За різними даними, останній спочинок тут знайшли від 45 до 100 тис. осіб, закатованих під час допитів або ж розстріляних. Нині в Україні встановлено 18 місць захоронення жертв сталінських репресій. Усі їх, як правило, старанно приховувала влада: ці місця бетонували, відводили під будівництва або видавали за кладовища померлих від тифу чи інших інфекційних хвороб. Дослідники стверджують, що поховання є біля багатьох приміщень, де колись розташовувались органи НКВС.

Меморіальний комплекс «Биківнянські могили». Місце розстрілу жертв репресій «великого терору»

1. Які органи влади здійснювали репресивну політику? Проти кого вона була спрямована?
2. Коли в Україні відбулися перші сфабриковані судові процеси?
3. На які роки припав найгірший період «великого терору»?

3. Припинення українізації. Посилення русифікаторської політики.

Політика українізації, що охопила усе суспільно-політичне життя республіки, почала виходити за умовні рамки, дозволені владою. Збільшився прошарок української інтелігенції, якій режим Й. Сталіна не довіряв, оскільки вбачав у ній ідейного конкурента партії. Українізація сприяла зростанню національної свідомості українців, стимулювала націонал-комуністичні настрої, прихильники яких вважали, що український народ повинен іти до комунізму своїм шляхом, пристосовуючи його

до національних умов. З кінця 1920-х рр. українізацію почали поступово згортати. Її активні провідники М. Скрипник, О. Шумський, Г. Гринько були репресовані. Відбулося повернення до русифікації.

Зміни у національній політиці мали сумні наслідки для неукраїнського населення України: євреїв, поляків, німців, греків тощо. Причому їхня ситуація була ще гіршою, адже режим з великою недовірою ставився до народів, які проживали тут як у діаспорі, бо вони могли зберігати прихильність до своєї історичної батьківщини за межами СРСР. На початку 1930 р. уряд припинив політику коренізації і розпочав репресії проти національної інтелігенції. У 1934–1936 рр. поляків та німців депортували з прикордонних районів України до Середньої Азії. Серед заарештованих 1937 р. було 18,9% поляків та 10,2% німців, тим часом їхня частка в населенні України складала відповідно 1,5% і 1,4%. У 1938–1939 рр. уряд ліквідував усі національні райони та сільські ради. Наступу уникли лише росіяни, які становили 10% населення республіки. Утім від тотального терору 1934–1938 рр. постраждали і росіяни, й українці, й представники інших національностей.

Радянський плакат «Пильність — наша зброя! Будьте пильними!»

Соціально-психологічні наслідки терору були значними. В Україні знищене політичне покоління, котре брало участь у революції як на боці українських, так і більшовицьких урядів. Репресії усунули навіть теоретичну можливість організованого опору режиму і створили так звану радянську еліту — покоління чиновників-пристосуванців, більшість із яких своїм становищем були зобов'язані не революції і становленню нації, а тільки кремлівському начальству. Більшовики нагнітали істерію страху, підозрілості, виховували сліпе поклоніння владі, насаджували бездуховність. Репресії спричинили значні демографічні втрати, особливо серед молодших груп населення (до 50 років). Згідно зі статистикою, загинуло 15% чоловіків, 7% жінок. Підсумовуючи трагічний досвід 1930-х рр., не можна не погодитись зі словами відомого історика Богдана Кравченка: «Найбільшим досягненням українців у це десятиліття було те, що вони пережили його».

1. Коли відбулося згортання політики українізації? Чому?
2. Як зміни у національній політиці вплинули на життя неукраїнського населення УСРР?
3. За допомогою яких методів було створено так звану радянську еліту?

Мовою джерела. Начальник Київського обласного управління НКВС М. Шаров:

«...з серпня 1936 р. по травень 1937 р. заарештовано 900 троцькістів, 811 чол. звинувачених у націоналістичній контрреволюції, 412 — по польсько-німецькій контррозвідці, по терору і диверсії — 156, церковників і сектантів — близько 400...»

Мовою джерела. Нарком внутрішніх справ СРСР М. Єжов:

«Усі повинні підготуватися до масових арештів харбінців, поляків, німців, учасників куркульсько-білогвардійських угруповань і антирадянських угруповань всередині партії і в апараті рад...»

1. Проаналізуйте документи. Чи можна застосувати до них вислів: «Ліс рубають — тріски летять»? Обґрунтуйте відповідь.

Людмила Старицька-Черняхівська (1868–1941) належала до покоління українських дітей, «яких батьки виховували вперше серед ворожих обставин свідомими українцями із сповитку». Та й родинне середовище сприяло тому: батько Михайло Старицький був відомим прозаїком і драматургом, а дядько Микола Лисенко — знаний композитор. Будучи звинуваченою у справі СВУ, на допиті вона стверджувала: «Вже з восьми років, з моменту першого пробудження свідомості, в мене буяли два почуття — любов до своєї нації, оганьбленої й пригнобленої, і ненависть до тиранів. З того моменту скрізь на кожному кроці свого дитячого й юнацького життя я обстоювала свої національні і соціальні переконання». Її життя — прямє тому свідчення. Під час Великої війни була сестрою милосердя у шпиталі для поранених, дитячому притулку для сиріт, Київському комітеті для допомоги біженцям з Галичини й Холмщини. Активна учасниця Української революції, належала до членів УЦР. В часи Директорії ініціювала заснування Національної ради українських жінок. У 1920-х рр. працювала у ВУАН, зокрема долучилася до перекладу Біблії українською мовою. У 1930 р. була заарештована і звинувачена у приналежності до СВУ. Засуджена до 5 років позбавлення волі. Згодом її звільнили з-під варти, строк ув'язнення замінили на умовний і відправили у заслання до м. Сталіно (нині Донецьк). Написала низку драматичних творів історичної тематики, спогади про Лесю Українку, Миколу Лисенка. Важко сказати, ким вона була більше: прозаїком, драматургом, перекладачем чи громадською діячкою. Достеменно відомо: Людмила Старицька-Черняхівська — справжня українка.

Коли в Україні розпочався сфабрикований судовий процес «шахтинська справа», ... **в Амстердамі (Нідерланди)** стартували IX Олімпійські ігри.

internet

Фільм «Великий терор в Україні у 1937–1938 роках. Пишемо історію»: https://www.youtube.com/watch?v=YlTrSNC5DZU

Фільм «Культ особи Сталіна. Масові репресії (укр.). ЗНО з історії України»: https://www.youtube.com/watch?v=XkVfGxFZyj0

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1928 р.** — судовий процес «шахтинська справа»;
   – **1929–1930 рр.** — процес над СВУ;
   – **1937–1938 рр.** — роки «великого терору».
2. Поясніть значення понять: *сталінізм, «великий терор»*.
3. Складіть історичну довідку «Перехід від українізації до русифікації».
4. Визначте причини й наслідки «великого терору».

§31 Суспільство УСРР у 1930-х рр.

- ✓ Назвіть соціальні групи, які існували в суспільстві у 1920-х рр.
- ✓ Які молодіжні організації були створені в радянському суспільстві?
- ✓ В якому році прийнято першу Конституцію УСРР?

1. Зміни у соціальній структурі населення.

Громадсько-політичне життя УСРР наприкінці 1930-х рр. розвивалося під впливом суперечливих факторів. Кардинально змінився соціальний склад населення. Практично зникли економічно активні за доби непу соціальні групи **приватних торговців, власників, підприємців**, яких зазвичай називали **непманами.** Натомість значно зросла чисельність робітників, спричинена форсованою індустріалізацією. Уперше в історії України більше половини із них були українцями. Поповнювався робітничий клас насамперед за рахунок селян, котрі переселялися до міст, головно шукаючи кращого життя. Упродовж 1928–1940 рр. учетверо зросла чисельність **службовців і спеціалістів**. Із них понад 25% мали середню та вищу освіту. Зникло багатомільйонне селянство, яке досі господарювало самостійно. Тепер селяни стали підневільними, колгоспними.

Індустріалізація супроводжувалася бурхливим розвитком міст. У 1926–1939 рр. кількість міських жителів УСРР збільшилась із 5,4 до 11,2 млн осіб. Причому міста у цей період зростали переважно за рахунок українців. Якщо у 1920 р. вони становили третину міських жителів, то в 1939 р. — 58%. Водночас гостро відчувалися нестача житла, продовольства, кваліфікованого медичного обслуговування, побутова невлаштованість. У **1932 р.** уряд запровадив **внутрішні паспорти** і прописку в містах. Цим рішенням забезпечили адміністративне скорочення кількості містян, котрих централізовано постачали продуктами харчування. А запобігти міграції робітників і боротися з прогулами мали: закон, за яким робітника могли за найменшу провину звільнити з роботи, залишаючи без картки споживача із наступним виселенням його сім'ї із квартири, і закон про запровадження трудових книжок.

Разом з тим, роки індустріалізації і колективізації позначені інтенсивним соціальним рухом по «вертикалі». Партія сприяла висуванню робітників і селян на управлінські посади та їхньому навчанню у вишах. Відтак у господарський апарат, до керівництва колгоспами, підприємствами, в органи державного управління, офіцерський корпус Червоної армії, міліцію прийшли тисячі робітників і селян. В СРСР формувався новий правлячий клас — **номенклатурна верхівка партійно-державного, господарського апарату**, забезпечена всіма матеріальними благами та відгороджена від мільйонів співгромадян щільним муром різноманітних привілеїв. Отже, соціальна диференціація у суспільстві стала реальністю.

1. Проаналізуйте соціальний склад українського суспільства у 1930-х рр.
2. Коли було запроваджено внутрішні паспорти? З якою метою це зроблено?
3. Який новий правлячий клас сформувався в СРСР?

Мовою джерела. Зі спогадів американського журналіста Карла Кітчена:

«Хто ще добре живе в СРСР — це видатні комуністи. Сановники їздять у 8-циліндрових автомобілях, живуть у прекрасних квартирах, прикрашених

картинами, «взятими у борг» з музеїв і приватних квартир колишніх власників. Але їх меншість. Більшість комуністів живе скромно, і це можна сказати навіть про лідерів, які намагаються показати приклад скромності своїм підлеглим».

1. Про формування якого класу в радянському суспільстві йдеться в документі?

Мовою джерела. Зі спогадів Є. Горової, доньки начальника планового відділу «Заготзерна»:

«У 1934 році столицю України переносили з Харкова до Києва. Переїжджали і всі республіканські установи... Так ми опинились у Києві. Влітку ми жили в Пущі-Водиці... Наприкінці літа переїхали до міста у новий будинок. Ми опинились у трикімнатній квартирі. У дворі була їдальня з домашніми обідами, пральня...»

Мовою джерела. Зі спогадів члена делегації англійських шахтарів про відвідини Донбасу:

«Ряди нових жител, побудованих уже за радянської влади, не можуть загладити враження злиденності... Ми зайшли в один такий будиночок, у кожній з його трьох кімнат мешкали робітничі родини. Сплять, мабуть, покотом на підлозі, бо ніяких ліжок ми не помітили. У куті замість ікони — портрети вождів».

1. Проаналізуйте документи. До яких соціальних верств належали сім'ї, життя котрих описане в документах? Визначте, чи відповідала описана дійсність ідеалам комуністичного режиму. Чому?

2. Ідеал радянської людини.

Будуючи плани створення нового суспільства, більшовицьке керівництво активно взялося за формування **ідеалу радянської людини**. Поряд із репресіями влада вдосконалила систему контролю за суспільством, бо вихована у тоталітарному дусі людина легко мирилась із духом «надзвичайщини», погоджувалась із будь-якими культами, вороже зустрічала інакомислення, призвичаїлася до репресій. Жертовність, сподівання на «соціальні чудеса» уживалися в ній зі схиляннням перед владою, звичкою коритися будь-яким розпорядженням «згори». Сформувався цивілізаційний феномен «тоталітарної людини» з особливими ціннісними орієнтаціями, що базувалися на вірі у швидку побудову справедливого й забезпеченого суспільства. Його втіленням виступала держава. Тому будь-які дії людини розглядали під кутом зору лояльності до влади й були підставою для звинувачень у неблагонадійності з усіма наслідками, які з цього випливали.

Першочергову увагу приділяли молоді. Її через піонерську та комсомольську організації виховували в дусі ненависті до

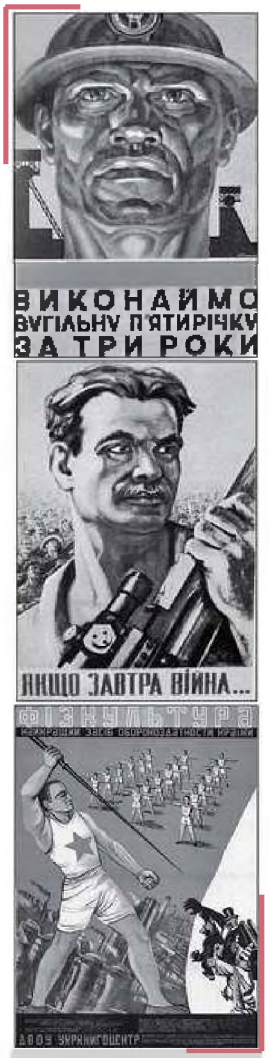

Плакати 1930-х рр.

«ворогів народу», необхідності непримиренної боротьби зі «шпигунами», «шкідниками» на виробництві, куркулями; заохочували навіть доноси на батьків. Молодь спрямовували на активну участь в індустріалізації країни і колективізації, на зміцнення дисципліни й підвищення якості навчання.

Більшовицький тоталітаризм постійно потребував підтвердження своєї «єдиноправильності», тому приділяв велику увагу «перекроюванню» минулого. Схему історичного процесу виробляли й затверджували на найвищих щаблях партійного керівництва. Українці та інші народи могли прославляти своїх великих предків і національні традиції, але тільки доти, доки їхні дії не становили небезпеки культу «вождя». Проте головним знаряддям підтримування стабільності системи був страх. Він служив не тільки інструментом залякування і розправ, а й засобом створення специфічної атмосфери «воєнного табору», в якій за найменше відхилення від загальноприйнятих догм карали як за злочин. Із 1930-х рр. розширювали мережу виправно-трудових таборів, об'єднаних у систему ГУЛАГу. Чисельність ув'язнених у таборах за десять років зросла до 4 млн осіб. Відсутність ефективної економіки змушувала до пошуку дармової сили, і нею ставали в'язні, арештовані для набору в трудові армії.

1. Як відбувався процес формування ідеалу радянської людини?
2. Чому першочергову увагу приділяли вихованню молоді?
3. Що пропагувала офіційна радянська ідеологія?

Діаграма «Зростання заробітної платні та цін на товари порівняно з 1928 р. (%)».

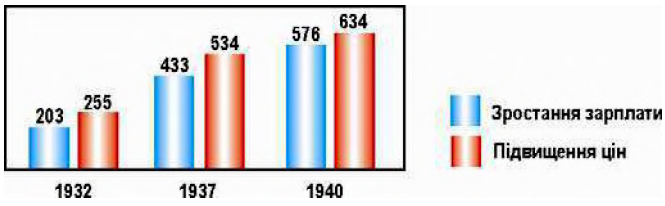

1. Проаналізуйте дані діаграми. Про що вони свідчать?

Фото. Радянські діти в 1930-х рр.

Комсомольський плакат 1933 р.

1. Проаналізуйте ілюстрації, підтвердіть або спростуйте думку: «В СРСР радянська людина формувалася з дитинства».

Мовою джерела. Зі спогадів про повсякденний одяг у 1930-х рр.:

«Більшість дівчат ходила у сатинових халатах, а під халатом була ситцева чи фланелева сукня. Мама нам шила сатинові халати з білим комірцем. Із взуття були гумові туфлі з голубою облямівкою і на ґудзичок, застібалися. Їх можна було мити зубним порошком і змащувати, так що вони були білі завжди. А взимку носили боти на ґудзичках, і в них можна було туфлі вставляти. Не було особливого одягу, тож усе було дуже просто. Моя приятелька Зоя — кравчиня, і вона завжди була в різних блузках, які шила зі шматочків, що залишалися. Дуже скромний був одяг».

1. Які риси радянської людини формувалися через її зовнішній вигляд?

3. Конституція 1937 р.

Прийняття нової Конституції України було зумовлене затвердженням 5 грудня 1936 р. Конституції СРСР. **30 січня 1937 р.** XIV Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив **Конституцію України**, яка майже повністю відтворила союзну Конституцію, її принципи, скопіювала основні положення.

Згідно із Конституцією, Україну перейменували з УСРР на **Українську Радянську Соціалістичну Республіку,** проголосивши її соціалістичною державою робітників і селян. Політичною основою УРСР були **ради депутатів трудящих**, економічною — **соціалістична система господарства та соціалістична власність.** На конституційному рівні зафіксували перемогу диктатури пролетаріату, торжество гасла «Вся влада Радам!», визнання принципів «Хто не працює, той не їсть» і «Від кожного — за здібностями, кожному — за працею». Декларували свободу слова, друку, зборів, мітингів, проведення виборів представницьких органів влади на основі загального, рівного, прямого виборчого права таємним голосуванням, що у тоталітарній державі було практично неможливим.

У Конституції проголосили добровільне об'єднання УРСР з іншими республіками у СРСР, її державний суверенітет, недоторканість кордонів і право виходу зі Союзу. Проте декларації про суверенні права різко обмежили обов'язковим дотриманням законів СРСР на території УРСР. Вищим **законодавчим органом** була **Верховна Рада УРСР,** яку обирали раз на чотири роки прямими таємними виборами. Вона утворювала **уряд — Раду Народних Комісарів (Раднарком)**. Правосуддя в УРСР мали чинити Найвищий Суд УРСР, Найвищий Суд Молдавської АРСР, обласні, окружні народні суди, а також спеціальні суди СРСР. Вищий нагляд за виконанням законів доручено прокуратурі. Затверджено **адміністративний поділ** України на сім областей: **Вінницьку, Дніпропетровську, Донецьку, Київську, Одеську, Харківську та Чернігівську** і автономну республіку — **Молдавську АРСР**. Більшість записаних у Конституції положень були декларативними. Вона не забезпечувала і не могла забезпечити їхнє втілення у життя.

1. Коли було прийнято Конституцію УРСР?
2. Проаналізуйте зміст Конституції УРСР.
3. Який новий адміністративний поділ України було затверджено в Конституції?

Радянський плакат. «Робітниці, колгоспниці, перебувайте в перших рядах бійців за другу п'ятирічку...»

Радянський плакат. «Жінки у колгоспах — велика сила»

1. Займіть позицію. Плакати створено з метою боротьби за гендерну рівність чи для більш ефективного використання жінок у господарстві країни?

Р

Тема практичної: «Пропагандистський ідеал радянської людини та її повсякденне життя». Опрацюйте матеріал параграфа та цитати з писемних джерел. Напишіть есей за темою практичної роботи, оперуючи відомими фактами про збіги і розбіжності між пропагандистським ідеалом радянської людини та її повсякденним життям.

Коли в Україні на XIV Всеукраїнському з'їзді Рад було прийнято Конституцію УРСР, ... **у США** Франклін Делано Рузвельт вступив на другий президентський термін.

internet

Конституція (Основний Закон) Української Радянської Соціалістичної Республіки:
http://gska2.rada.gov.ua/site/const/istoriya/1937.html

Фільм «Історія українського конституціоналізму»:
https://www.youtube.com/watch?v=8hai60I3Lw8

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1932 р.** — запроваджено видачу внутрішніх паспортів;
   – **1937 р.** — XIV Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив Конституцію УРСР.
2. Поясніть значення понять: *номенклатура, внутрішній паспорт, радянська людина.*
3. Складіть схему «Соціальна структура населення УРСР».
4. Конституція УРСР затвердила демократизм чи тоталітаризм у державі? Займіть позицію. Аргументуйте свій вибір.

§32 Ідеологізація культури. Освіта, наука у 1920–1930-х рр.

- ✓ Якої ідеології дотримувалися більшовики, будуючи нове суспільство?
- ✓ В якому році згорнули процес коренізації в УСРР?
- ✓ Коли було створено ВУАН? Хто її очолив?

1. Ідеологізація національно-культурного життя.

Перемігши у громадянській війні, незважаючи на розруху і злиденне становище населення, більшовики не залишали поза увагою питання культури. Однією зі складових частин проголошеної утопічної мети – побудувати комуністичне суспільство була **«культурна революція»**. Комуністичну ідеологію влада прагнула насаджувати, використовуючи усі засоби. Означений період у розвитку культури, як і суспільства загалом, був суперечливим. Історики виокремлюють два етапи: 1920-ті рр. – доба українізації, та 1930-ті рр. — період утвердження тотального контролю за культурними процесами, масових репресій проти наукової та культурної еліти України. У роки непу влада не обмежувала свободи художньої творчості, принаймні поки та не закликала до відкритого конфлікту з режимом. Це був час культурного новаторства й один із найяскравіших і найпродуктивніших періодів у історії української культури.

Київ, вул. В. Городецького
(за більшовиків вул. К. Маркса)

Натомість із 1930-х рр. у розвитку культури посилилися консервативні тенденції, причому на першому плані завжди були свято й оптимізм. «Жити стало краще, товариші. Жити стало веселіше», — заявив Й. Сталін 1935 року, і за ним рефреном це повторювала уся радянська культура. Того ж таки року повернули заборонену раніше новорічну ялинку, що започаткувало нову традицію радянської новорічної ялинки. Як і усі громадяни СРСР, українці раділи подвигам пілотів, ходили на паради фізкультурників та співали пісні з нових звукових (раніше були німі) фільмів. Сталінський режим дедалі більше ототожнював себе з російською мовою і російською традицією, а українську культуру почали відсувати на задній план.

Газети 1930-х рр. вихваляли індустріалізацію, колективізацію та боротьбу з неписьменністю, завдяки яким Україна «вийшла з пітьми відсталості і вступила у світлу епоху соціалізму». В офіційній пропаганді не було місця темним сторонам сталінізму — неефективній командній економіці, де переважала важка промисловість, зруйнованому сільському господарству, яке мусили тягнути на собі безправні колгоспники, а також політичній догідливості — наслідку терору. Неможливо було відкрито говорити про голод. Сталінський режим знищив дві соціальні групи, які традиційно слугували опорою національного руху, — селянство та інтелігенцію. По

селянах ударили колективізація і Голодомор, інтелігенція стала жертвою сталінських репресій. У **1934 р.** столицю України перенесли із **Харкова до Києва.** Як зазначало партійне керівництво, переїзд був обумовлений необхідністю «наближення уряду України, центрального партійного й радянського апаратів до найважливіших сільськогосподарських районів, розташованих на Правобережжі, а також для подальшого швидкого розвитку національно-культурного будівництва на базі індустріалізації і колективізації».

1. Охарактеризуйте умови розвитку культури в 1920-х рр.
2. Назвіть особливості культурного процесу в 1930-х рр.
3. Які соціальні групи перестали бути опорою національного руху? Чому?

2. Освіта.

Із-поміж основних пріоритетів у царині культури була **освіта.** Першочерговим завданням освітньої політики стала **ліквідація неписьменності**, позаяк на початку 1920-х рр. більш як половина населення України не вміли читати і писати. Щоб подолати неписьменність, утворювали мережу **шкіл ліквідації неписьменності (лікнепи)**, в яких вчитися грамоти зобов'язували всіх осіб віком від 8 до 50 років. Громадяни, котрі мали певний освітній рівень, були учителями. Одночасно з навчанням органи влади цілеспрямовано поширювали комуністичні ідеї. Усі навчальні посібники, преса, художня література були пройняті політичним змістом. Боротьба із неписьменністю виявилася результативною. Уже наприкінці 1920-х рр. основи грамоти опанувала більша частина населення, а на 1939 р. лише 15% жителів віком до 50 років були неписьменними. Однак освітній рівень населення залишався низьким. У лікнепах навчали лише азам грамоти. Більшовики ліквідували елітарну гімназійну освіту, і фактично відбувся перехід до примітивної трудової школи.

Неписьменна дитина — ганьба для матері. Плакат І. Громницького. 1930 р.

Водночас влада реформувала систему освіти. У **1930 р.** було запроваджене **обов'язкове початкове навчання**. З 1934 р. діяла єдина структура загальноосвітньої школи трьох типів: початкова (чотирирічне навчання), неповна середня (семирічне) і середня (десятирічне). Вже у 1932/1933 навчальному році 98% дітей шкільного віку навчалися. Розпочалося будівництво шкіл. За доби українізації 80% учнів в УСРР ходили в українські школи. Представники інших народів, які населяли Україну, мали свої школи: російські, єврейські, польські, німецькі, болгарські, молдавські, татарські тощо. У цей час в Україні діяли 566 шкіл з німецькою мовою навчання, 342 — єврейською, 31 — татарською. Однак зі згортанням коренізації, наприкінці 1930-х рр., більшість із них перевели на українську або російську

В. Седляр. «У школі лікнепу». Межа 1920–1930-х рр.

мову навчання. Водночас запровадили обов'язкове вивчення російської мови. Посилився політичний вплив на учнівську молодь через діяльність піонерських та комсомольських організацій, які були створені у кожній школі.

Вищу освіту в УСРР надавали технікуми, інститути. У технікумах готували фахівців із вузьких спеціальностей. Уже у процесі роботи, маючи стаж, випускник міг стати економістом, інженером, агрономом тощо. В інститутах надавали кваліфікацію адміністраторів, менеджерів. Вчителів для професійних шкіл та старших класів готували інститути народної освіти, створені більшовиками на базі історико-філологічних та фізико-математичних факультетів університетів, які були закриті владою. Загальна тенденція у розвитку вищої школи виразилась у зростанні чисельності вишів із 19 у 1914 р. до 129 — у 1939-му. Відбір студентів здійснювався на основі класового принципу. Постійно перевірявся склад студентів, неблагонадійних відраховували. Упродовж **1933 р. були відновлені університети в Києві, Одесі, Харкові**. З 1935 р. скасували обмеження, пов'язані із соціальним походженням абітурієнтів. Однак, поряд з успіхами, формування нової генерації інтелігенції супроводжувалося й значними втратами. Її загальний кваліфікаційно-професійний рівень знизився. Була остаточно порушена інтелектуальна й моральна спадковість нової і старої інтелігенції. Притаманні демократичній більшості інтелігенції дореволюційної доби творче начало, гуманізм, милосердя, благородство, критичний дух не мали підґрунтя для розвитку в нових умовах, позаяк адміністративно-командна система не була зацікавлена у формуванні творчих особистостей. Вона потребувала бездумного виконавця, «гвинтика», який не допускав і тіні сумніву в мудрості вождів, був глибоко переконаний, що створений у СРСР соціально-економічний і політичний лад — найкращий із усіх можливих. Відтак серед інтелігенції поширювалися безпринципність, фабрикування доносів, наклепницьких заяв тощо. Ті, хто прагнув зберегти свої переконання і моральні принципи, викликали підозру, часто ставали жертвами репресій, втрачали свободу й життя.

1. Яке першочергове завдання вирішувала влада у сфері освіти?
2. Коли було запроваджене обов'язкове початкове навчання?
3. В яких навчальних закладах можна було здобути вищу освіту?

3. Наука.

Наукові дослідження у різних галузях координувала **Всеукраїнська академія наук (ВУАН, а з 1936 р. — Академія наук УРСР).** Від початку 1920-х рр. ВУАН дедалі більше ставала державною установою. Її діяльність жорстко регламентували партійні органи. Всі інші наукові установи, зокрема Українське наукове товариство, були ліквідовані або підпорядковані їй. Визначальною тенденцією стало одержавлення науки та її ідеологізація. У першій половині 1930-х рр. ВУАН реорганізували: ліквідували відділи, секції, кафедри, комісії, і Академія перетворилася на асоціацію науково-дослідних інститутів. Характер ідейних, кадрових та організаційних змін у науці, особливо в гуманітарній, визначало державно-партійне керівництво. Головним критерієм оцінки науковця була насамперед відданість партії і владі, а не його наукові здібності. Попри це, у

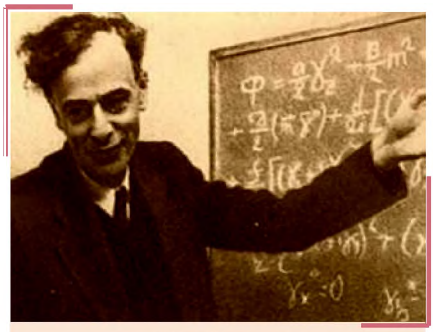

Лев Ландау

науковому середовищі збереглася усталена академічна традиція, яка уособлювала безперервність наукового пошуку: учні продовжували дослідження своїх учителів, важливу роль відігравали визнані наукові авторитети, відбувалася природна зміна поколінь.

Дослідницьку діяльність проводили відомі в СРСР і за кордоном наукові колективи. У сфері гуманітарних студій визначальна роль належала ученим історико-філологічного відділу: **Михайлу Грушевському, Агатангелу Кримському, Сергію Єфремову, Дмитру Багалію, Володимиру Перетцу** та соціально-економічної секції, очолюваної істориком **Миколою Василенком** та економістом **Костянтином Воблим.** Інститутом демографії і статистики — першою у світі науково-дослідною установою з проблем демографії — керував **Михайло Птуха.** В Україні працював талановитий математик — **Дмитро Граве,** новий напрямок — **нелінійну математику — започаткували Микола Крилов та Микола Боголюбов.** На 1920–1930-ті рр. припала наукова творчість талановитого **вченого, винахідника Юрія Кондратюка.** Його розробки з **теорії космічних польотів** вже у 1920-ті рр. використовували спеціалісти радянського ракетобудування, а теоретичні гіпотези — згодом у США при підготовці польотів на Місяць. Плідно працювали науковці створеного у **1932 р. Інституту електрозварювання ВУАН** під керівництвом **Євгена Патона.** Вони розробили ефективний спосіб автоматичного електрозварювання під флюсом, який уперше у світовій практиці був застосований на Дніпробуді. Важливе значення для розвитку галузей науки мали праці **ученого-садівника Левка Симиренка, біохіміка Олександра Палладіна, патофізіолога Олександра Богомольця, епідеміолога Данила Заболотного, медиків Володимира Філатова, Миколи Стражеска, генетиків та селекціонерів Миколи Холодного, Андрія Сапєгіна і Василя Юр'єва.** Визнаним центром теоретичної і практичної фізики став **Український фізико-технічний інститут (УФТІ),** створений у Харкові **1928 р.** В 1931–1932 рр. тут працював організатор і керівник робіт у галузі атомної науки **Ігор Курчатов,** розпочинав діяльність відомий фізик-теоретик, лауреат Нобелівської премії (1962 р.) **Лев Ландау**, автор класичної роботи з кінетичної теорії плазми. У **1932 р.** науковці інституту вперше в СРСР **штучно розщепили атом літію**.

Левко Симиренко

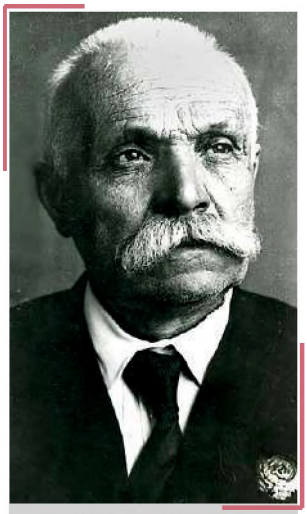

Євген Патон

Проте вчені України, як й інші категорії інтелігенції, зазнали жорстоких переслідувань. Процесом проти СВУ влада нанесла удар по академічній гуманістиці, позаяк репресованими були мовознавці, літературознавці, історики — ті, хто творив сучасну українську літературну мову і правопис, — отже, виявилися першорядними ворогами. Внаслідок наклепу були репресовані й загинули академіки ВУАН геолог **Микола Світальський**, генетик **Ізраель Агол**. У 1937 р. заарештували корифея

української математики **Михайла Кравчука**. Влада не забула його відмову виступити в 1930 р. у ролі громадського обвинувачувача на процесі СВУ. Переслідувань зазнав **Ю. Кондратюк**, який і в засланні продовжував наукову роботу. Важко доводилося представникам суспільних наук. Тут насаджували догматизм, жорстоко переслідували найменше відхилення від марксизму. Був репресований один із відомих істориків-марксистів, академік ВУАН **Матвій Яворський**, погляди якого проголошені «націоналістичними». Як «немарксистські буржуазно-націоналістичні» були оцінені твори **Михайла Грушевського**, котрий у 1924 р. повернувся з еміграції в Україну, щоби своїми знаннями та досвідом сприяти становленню молодої української історичної науки. Його примусили переїхати до Москви. По суті, це було заслання. Зазнали переслідувань і були репресовані філософ **Семен Семковський**, знавець давньоукраїнського письменства, академік **Володимир Перетц**, літературознавець, член-кореспондент ВУАН **Євген Шабліовський**, сотні менш відомих суспільствознавців України. Поступово старі кадри української науки, за винятком поодиноких особистостей, були в основному знищені. Жертвами сталінських репресій у 1930-ті рр. стали тисячі працівників наукових закладів і вишівських учених. Отже, два десятиріччя вмістили у собі водночас і масштабні досягнення українських учених, і драматичні випробування, що випали на долю багатьох науковців, котрі невинно постраждали, ставши жертвами сталінських репресій.

1. Коли було реорганізовано ВУАН? Як це відобразилося на роботі Академії наук?
2. Який науковий заклад займався теоретичною і практичною фізикою?
3. Хто з відомих науковців зазнав репресій?

Коли в Україні співробітники Українського фізико-технічного інституту вперше штучно розщепили атом літію, ...
у Великобританії фізик Джеймс Чедвік відкрив нейтрон — елементарну частинку, яка не має електричного заряду.

Фільм «Лев Ландау. Наукові праці і внесок уфізику»: https://www.youtube.com/watch?v=MjDB6oHlxIE
Фільм «Михайло Кравчук: «Світ знає, що Він — українець...»: https://www.youtube.com/watch?v=ocFXSq1flME

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **1928 р.** — початок роботи Українського фізико-технічного інституту (УФТІ);
   – **1930 р.** — запроваджено обов'язкове початкове навчання;
   – **1932 р.** — вперше здійснено розщеплення атома літію;
   – **1932 р.** — створено Інститут електрозварювання;
   – **1934 р.** — перенесено столицю з Харкова до Києва.
2. Поясніть значення понять: *«культурна революція», лікнеп.*
3. Порівняйте національно-культурне життя в Україні у 1920–1930-х рр., знайдіть спільні та відмінні риси.
4. Заповніть таблицю «Українська наука в 20–30-х рр. XX ст.»:

Галузь науки	Визначні представники	Здобутки

§ 33 Література. Музика. Театр. Кінематограф. Архітектура. Образотворче мистецтво.

- ✓ Назвіть імена художників періоду українізації.
- ✓ Які релігійні конфесії існували в добу непу?
- ✓ Коли виникла УАПЦ?

1. Література у 1920–1930-х рр. Мистецькі спілки.

Революційний ентузіазм і політика українізації викликали у 1920-х рр. бурхливе мистецьке життя. Почала творити плеяда молодих і талановитих українських митців, сприяючи цим **відродженню української культури**. Виникла низка літературно-художніх об'єднань: **«Плуг», «Гарт», «Молодняк», «Авангард», «Вільна академія пролетарської літератури» (ВАПЛІТЕ).** Літературна організація «Плуг» мала на меті поширювати пролетарську літературу й організовувала курси для селянських письменників. Інші літературні групи прагнули створити нову соціалістичну культуру, яка відповідала б найвищим естетичним стандартам. ВАПЛІТЕ, яку заснував у **1926 р.** Микола Хвильовий, виступала за високу якість художніх творів і закликала розвиватися, використовуючи європейський досвід і досягнення. М. Хвильовий започаткував дискусію щодо шляхів розвитку української літератури, до якої долучились інші письменники.

Українських читачів ставало дедалі більше, разом з тим, набувала популярності чудова когорта молодих поетів, прозаїків і драматургів, серед яких **Павло Тичина, Максим Рильський, Володимир Сосюра, Микола Куліш, Микола Хвильовий, Микола Зеров**. Основними складниками світогляду новітньої літературної еліти стали **бунт, самостійність мислення та щира віра у власні ідеали**. Це були переважно інтелектуали, які робили ставку на особистість, а не на масу. Зрозуміло, що не всі літератори 1920-х рр. досягли високого рівня творчої майстерності. Десятки «пролетарських» письменників створювали тільки ідеологічно вивірені тексти, які не мали художньої цінності. А найвитонченіші твори українських символістів, романтиків, неокласиків найчастіше друкували із пропагандистськими одноденками низької літературної якості.

Із утвердженням сталінізму діяльність різноманітних літературних угруповань була заборонена. У **1932 р. утворено Спілку письменників СРСР**, яка мала своє відділення в Україні. Вона окреслила новий офіційний стиль у літературі — так званий **соціалістичний реалізм**. Діячі української літератури мусили зображати радянських людей патріотами, які завдяки участі у революційній боротьбі й самовідданій праці проймаються соціалістичною свідомістю і так здобувають своє щастя. Всі, хто не вписувався у канони, що встановила влада, не мали права на творчість. Перед письменниками стояв вибір: самогубство (Микола Хвильовий), репресії і концтабори (Остап Вишня), еміграція (Володимир Винниченко, Євген Маланюк) або написання програмових творів на прославу партії (Павло Тичина, Микола Бажан). Доля українських поетів і прозаїків, які не змогли прийняти новий літературний метод, склалася трагічно. Репресували Валер'яна Підмогильного, Марка Вороного, Миколу

Зерова, Михайла Семенка та інших, які були страчені або померли в концтаборах чи вчинили самогубство перед загрозою арешту. Творчість тих, кого влада не зачепила, або чітко відповідала компартійним нормам, або ж у період сталінських репресій зазнала значних змін. Страх за свою безпеку в умовах масового терору змушував пристосовуватися, перетворюватися на пропагандистів від мистецтва. Твори М. Рильського, П. Тичини, В. Сосюри, І. Кочерги й багатьох інших письменників, створені в цей час, стали типовими зразками соцреалістичного пропагандистського мистецтва.

1. Які літературно-художні об'єднання виникли у 1920-х рр.?
2. Хто з молодих прозаїків та поетів набув популярності у 1920-х рр.?
3. Чи змінилося життя літераторів з утвердженням сталінізму в країні? Як саме?

2. Музика. Театр. Кінематограф.

У республіці розвивалися різні жанри музичного мистецтва: симфонічний, оперний, пісенний, хоровий. Чимало талановитих творів композиторів цього часу поповнило скарбницю як національної, так і світової музичної культури. Знаною в Україні й за її межами була, зокрема, творчість **Левка Ревуцького, Бориса Лятошинського, Григорія Верьовки**. Вдосконалювали майстерність виконавчі колективи, серед яких найвідоміші публіці стали **київські: симфонічний оркестр, хорова капела «Думка», капела бандуристів**.

Київська капела бандуристів. 1924 р.

Значну роль у розвитку української культури відіграло **театральне мистецтво.** Незважаючи на різні творчі методи й художні смаки, його представники прагнули задовольнити запити суспільства. Створювали як професійні, так і аматорські колективи. Серед видатних майстрів, які у 1920–1930 рр. зробили значний внесок у розвиток театру, особливо виділялися такі корифеї сцени, як **Панас Саксаганський, Марія Заньковецька, Микола Садовський.** Їм на зміну прийшла плеяда середніх за віком та молодих талановитих режисерів і акторів: **Гнат Юра, Іван Мар'яненко, Ганна Борисоглібська, Мар'ян Крушельницький, Амвросій Бучма, Іван Паторжинський, Наталія Ужвій**. Яскравою сторінкою в історії вітчизняного театру стала творчість енциклопедично освіченого й геніально обдарованого режисера-новатора **Леся Курбаса,** який у **1922 р.** організував унікальний театральний колектив під назвою **«Березіль».** Він став своєрідним експериментальним центром з оновлення національного театру. Однак внаслідок сталінських гонінь на українську інтелігенцію Л. Курбаса було несправедливо виключено з цього театру, згодом митця заарештували і відправили до концтаборів, де він загинув.

Перші кроки зробило українське кіномистецтво. Відновили роботу реконструйовані Одеська та Ялтинська кінофабрики, у **1928 р.** введено у дію Київську кінофабрику (згодом — Київська кіностудія імені О. Довженка) — одну з найбільших

і найсучасніших на той час у світі. Українське ігрове кіно намагалося поєднати революційну тематику з традиційною для попереднього періоду мелодрамою та пригодницькими жанрами. Глядачам запропонували також екранізації класичних творів національної літератури — «Тарас Трясило», «Микола Джеря», «Борислав сміється» і художній фільм «Тарас Шевченко». Переломний етап у розвитку українського кіномистецтва пов'язаний із творчістю **Олександра Довженка**. Його кінострічки **«Звенигора» (1928), «Арсенал» (1929), «Земля» (1930)** увійшли до числа кращих творів світової кінокласики.

1. Назвіть імена відомих композиторів та мистецькі колективи.
2. Хто в 1920–1930-х рр. були корифеями сцени?
3. Які кінофільми О. Довженка побачили світ на зламі 1920–1930-х рр.?

3. Архітектура і образотворче мистецтво. Релігійна політика влади.

У 1920–1930-х рр. в українському образотворчому мистецтві відбувалися процеси, що об'єднували його з європейськими тенденціями. Наприклад, українські художники впродовж 1924–1934 рр. брали участь у всіх Венеційських бієнале (популярних і престижних виставках мистецтва), що доводило їхній високий професіоналізм, майстерність і обізнаність із тогочасною європейською культурою. Утворювалися численні художні організації, в яких точилася ідейно-мистецька боротьба між представниками різних напрямків. Плідно працювали художники старшого покоління: **Михайло Бойчук, Іван Їжакевич, Федір Кричевський, Микола Самокиш**. Водночас у художньому житті вже проявили себе митці молодшого

Розпис Харківського Червонозаводського театру — Свято врожаю 1935 р. М. Бойчук

Літографія «Гуцул з квіткою» та естамп «Карпатська мати». 1923 р. В. Касіян

покоління — **Михайло Дерегус, Володимир Костецький; скульптори Борис Іванов, Михайло Лисенко; графік Василь Касьян**. Традиційне українське фаянсово-фарфорове виробництво відродив Межигірський керамічний технікум. Але незалежна діяльність мистецьких груп була перервана Постановою ЦК ВКП(б) 1932 р. «Про перебудову літературно-художніх організацій», у котрій ішлося про об'єднання всіх митців, які «підтримують платформу радянської влади і прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві». Українське образотворче мистецтво 1930-х рр. опинилося під пильним наглядом сталінського режиму. Таке яскраве національне

явище, як творчість «бойчукістів», що поєднувала традиції візантійського живопису і давнього українського іконопису, для влади, котра сповідувала атеїзм, було неприйнятним. А головне — «бойчукізм» різко відхилявся від соцреалізму, що стало підставою для репресій. М. Бойчук, його школа і твори були фізично знищені, про них згадували спочатку лише в негативному ракурсі, а потім вони надовго зникли зі сторінок мистецтвознавчої літератури. До середини 1930-х рр. встановилася повна залежність художників від тоталітарного керівництва держави та його ідеології.

Картина «Життя». Триптих (Любов, Сім'я, Повернення). 1925–1927 рр. Ф. Кричевський

Означений період в історії вітчизняного зодчества сповнений суперечностей, сміливих пошуків, прикрих прорахунків і значних мистецьких здобутків. Продовжував працювати Василь Кричевський (будинок письменників РОЛІТ), забудовою Києва керував Володимир Заболотний, автор проекту **будівлі Верховної Ради**, за проектом Сергія Григор'єва споруджено будівлю, де нині розташована Адміністрація Президента України. Визначальною тенденцією у розвитку архітектури стало масове комплексне будівництво, яке мало задовольнити нові вимоги життя. Розроблялися типові проекти житлових будинків для забудови робітничих селищ, виникали нові за соціальним призначенням типи громадських споруд. З-поміж архітектурних стилів провідне місце зайняв **український конструктивізм**, ідеї якого пропагувала творча молодь, що об'єдналася в **Товариство сучасних архітекторів України (ТСАУ).** Йому були притаманні пошуки раціональних конструктивних і планувальних рішень з використанням найновіших для того часу будівельних матеріалів, а взірцем стала **будівля Держпрому** у тодішній столиці України Харкові. У цьому стилі було збудовано більшість споруд того часу.

Неоднозначною виявилася релігійна ситуація в Україні. Дотримуючись атеїстичного світогляду, більшовики виступали проти будь-якої релігії. Однак за доби непу в Україні існувало кілька релігійних конфесій. Була утворена УАПЦ, швидкий успіх якої занепокоїв більшовицьке керівництво. До того ж УАПЦ критично ставилася до комуністичної влади і залишалась найвпливовішою українською церквою. В 1928 р. прийняли Адміністративний кодекс УСРР, що містив розділ «Правила про культи». Цей документ фактично скасував право на свободу совісті й віросповідань. Керівництво СРСР розгорнуло широку пропаганду, яка зводилася до висміювання релігії та знущань із вірян. «Релігія — опіум для народу!» — стало гаслом цієї кампанії. Багато храмів влада закрила або зруйнувала. Священики зазнавали переслідувань. Так, було розігнано ченців Києво-Печерської лаври, а ці храми перетворили на музей атеїзму. У 1927 р. під тиском ДПУ усунули з посади і заарештували митрополита УАПЦ В. Липківського. Його звинуватили в українському націоналізмі, а УАПЦ, у зв'язку із процесом над СВУ, — в антирадянській діяльності. На початку 1930 р. Синод УАПЦ прийняв рішення про саморозпуск, однак це

Будівля Держпрому у Харкові. Архітектори С. Серафімов, М. Фельгер, С. Кравець

Будівля Верховної Ради у Києві 1936–1939 рр. В. Заболотний

не врятувало колишніх священиків УАПЦ від переслідування. За станом на 1941 р. в живих залишились один єпископ і 270 священиків, а решта були репресовані. Другу п'ятирічку оголосили «п'ятирічкою знищення релігії». Як наслідок, в Україні на середину 1930-х рр. порівняно з 1913 р. залишилося тільки 9% церков. Решту закрили або зруйнували. Загалом 1930-ті рр. мали сумні наслідки для української культури. **«Розстріляним відродженням»** назвали згодом літературно-мистецьке покоління 1920-х–початку 1930-х рр. в Україні, яке дало високохудожні твори у галузі літератури, живопису, музики, театру і яке знищив тоталітарний сталінський режим.

1. Назвіть імена художників старшого й молодшого поколінь.
2. Як постанова ЦК ВКП(б) від 1932 р. вплинула на життя художників?
3. Яку релігійну політику здійснювали більшовики в період сталінізму?

Коли в Україні на сцені театру-студії «Березіль» була зіграна перша вистава, ...
у Долині фараонів в Єгипті британський археолог Говард Картер знайшов вхід до гробниці Тутанхамона.

internet

Фільм «Шляхами історії. Курбас, «Березіль»:
https://www.youtube.com/watch?v=UFcVz-gnbMU
Фільм «Розстріляне відродження». Микола Куліш»:
https://www.youtube.com/watch?v=2k5IBjktzM8
Фільм «Стан культури України в 30-і рр. XX ст. (укр.). ЗНО з історії України»:
https://www.youtube.com/watch?v=8RHlh4Iy6kg

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **1922 р.** — організовано театральний колектив «Березіль»;
   - **1926 р.** — засновано ВАПЛІТЕ;
   - **1928 р.** — введено у дію Київську кінофабрику.
2. Поясніть значення понять: *соціалістичний реалізм, «розстріляне відродження»*.
3. Порівняйте літературне життя в Україні у 1920–1930-х рр., знайдіть спільні та відмінні риси.
4. Напишіть есей на тему «Розстріляне відродження».

Узагальнення за розділом: **ВСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ КОМУНІСТИЧНОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ В УКРАЇНІ**

1. Розставте події у хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю: *судовий процес «шахтинській справа»; судовий процес над членами «Спілки визволення України»; приєднання УСРР до СРСР; проголошення курсу на індустріалізацію; перенесення столиці УСРР з Харкова до Києва; початок насильницької колективізації; утворення УАПЦ; Голодомор в Україні.*
2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) «великий терор», репресії, націонал-комунізм, «розстріляне відродження».

Б) індустріалізація, соціалістичне змагання, директивна економіка, соціалістичний реалізм.

В) «закон про п'ять колосків», «чорна дошка», штурмівщина, суцільна колективізація.

Г) русифікація, коренізація, УАПЦ, українізація.

3. Виконайте завдання за історичною картою:

а) покажіть регіони масового голоду 1921–1923 рр.;

б) віднайдіть території, охоплені Голодомором;

в) локалізуйте місця антибільшовицьких повстань;

г) визначте розташування індустріальних новобудов УРСР.

4. Пригадайте причини, етапи та особливості «культурної революції» в УРСР. Визначте її здобутки й прорахунки.
5. Порівняйте нову економічну політику з політикою форсованої індустріалізації і масової колективізації за критеріями: *суть, засоби впровадження і наслідки.*
6. Проаналізуйте (на вибір), чому виникло протиріччя між: *а) комуністичним вченням і новою економічною політикою; б) доктриною інтернаціоналізму та політикою коренізації; в) розвитком індустрії та плановою індустріалізацією; г) кооперацією і колективізацією; д) між дійсним та визначеним конституцією 1937 р. державно-політичним статусом УРСР; е) пропагандистським ідеалом і реальним образом радянської людини.*
7. Поміркуйте, чому Голодомор 1932–1933 рр. вважають геноцидом. Які ще злочини здійснила радянська влада у 1920–1930-х рр.?
8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей на стор. 184-185. Хто з цих діячів культури належить до «розстріляного відродження»? Чому літературно-мистецьке покоління 1920-х–початку 1930-х рр. в Україні, яке знищив тоталітарний сталінський режим, називають «розстріляним відродженням»? Відповідь обґрунтуйте.

Олександр Довженко (1894–1956)

Український письменник і кінорежисер

Народився в м. Сосниця на Чернігівщині. Навчався в Глухівському учительському інституті, Київському комерційному інституті, Київській академії мистецтв. Служив у Червоній армії, працював у Києві завідувачем відділу мистецтв у губернському управлінні народної освіти, в консульствах у Варшаві та Берліні, де вивчав модерне європейське мистецтво; карикатуристом та художником-ілюстратором у редакції харківської газети «Вісті». На тридцять третьому році життя переїхав до Одеси, де почав працювати режисером на кіностудії. У 1920-ті роки зняв такі фільми: «Ягідка кохання», «Сумка дипкур'єра», «Звенигора», «Арсенал», «Земля». Картина «Земля» визнана однією з десяти кращих стрічок усіх часів і народів, але режисер отримав від радянської влади за неї тавро «українського буржуазного націоналіста». В 1934 р., рятуючись від репресій, переїхав до Москви, де вимушено звернувся до Й. Сталіна з проханням «захистити мене й допомогти мені творчо розвиватися».

Лесь Курбас (1887–1937)

Актор, режисер, теоретик театру

Народився у м. Самборі на Львівщині. Навчався у Тернопільській гімназії, Віденському та Львівському університетах. Від 1916 року — актор Київського театру М. Садовського. Очолив студію молодих акторів і став її режисером. Так утворився «Молодий театр», який працював три роки — до 1920-го. Організував Київський драматичний театр («Кийдрамте»), який улітку 1920 р. гастролював містами Київщини. Створив філософсько-новаторський театр «Березіль», який діяв з 1922 р. Співпрацював із драматургом Миколою Кулішем: були поставлені п'єси «Комуна в степах», «Народний Малахій», «Мина Мазайло». Дві останні зазнали критики, проти Л. Курбаса й М. Куліша були висунуті звинувачення у викривленні «оптимістичної радянської дійсності». Не зрозуміли критики й філософську драму М. Куліша «Маклена Ґраса». 5 жовтня 1933 р. у спеціальній постанові уряду театр «Березіль» названо «шкідницькою організацією», Л. Курбаса — «націоналістом, який скотився до фашизму». Його звільнили з посади головного режисера, а театр розформували. Митця спочатку вислали на будівництво Біломорсько-Балтійського каналу, згодом відправили на Соловки, де в 1937 р. розстріляли в урочищі «Сандормо».

Микола Хвильовий (1893–1933)

Український письменник, поет

Народився у с. Тростянець на Харківщині (нині Сумської області). Навчався в Богодухівській гімназії. Брав участь у Першій світовій та громадянській війнах, був дописувачем у фронтові українські газети. Перші поезії та фейлетони публікував під псевдо «Дядько Микола». 1919 р. вступив до КП(б)У. В 1920-х рр. переїхав до Харкова, де продовжив творити. Став членом-засновником літературних організацій «Гарт», «Урбіно», ВАПЛІТЕ, Пролітфронт. Розгорнув літературну дискусію про масовість або професіоналізм у культурі. Підтримував і впроваджував у життя політику українізації, виступав проти русифікаторського напрямку розвитку української радянської культури під гаслами: «Геть від Москви!», «Україна або Малоросія?». За це підданий критиці, змушений публічно засудити свої погляди та відмовитися від них. У 1930-х рр. були закриті редаговані Хвильовим журнали «Літературний ярмарок» та «Пролітфронт», а він сам — ізольований від літературного життя. На знак протесту проти голоду 1932–1933 рр. і арешту свого приятеля М. Ялового покінчив життя самогубством.

Михайло Бойчук (1881–1937)

Український художник

Народився в с. Романівка на Тернопільщині. Навчався у Віденській та Краківській художніх академіях. Працював у Парижі, де заснував власну школу-майстерню неовізантійського мистецтва. Прийшов до монументалізму та орієнтації на мистецтво Візантії і Київської Русі. З 1917 р. жив у Києві. Співзасновник і ректор Української Академії Мистецтв. Брав участь у монументальній пропаганді, очолив перші державні майстерні. Працював над реставрацією ікон, пробував себе у графічному мистецтві, виконав театральні декорації для постановок «Молодого театру» у Києві. Він та його учні — «бойчукісти» – зробили розписи санаторію на Хаджибейському лимані в Одесі, художньо оформили приміщення Харківського театру тощо. За його сприяння продовжував роботу Межигірський керамічний технікум, який відродив українське традиційне фарфорофаянсове мистецтво. Там йому допомагали Василь Седляр та Іван Падалка. У 1926–1927 рр. здійснив творчу подорож Європою, що стало підставою для арешту й звинувачення його у шпигунстві. В 1936 р. М. Бойчука заарештували й згодом розстріляли, а більшість робіт знищили.

РОЗДІЛ V.

ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Орієнтовна тема для практичних занять:

– Срібна земля. Третя спроба утвердити незалежність України в XX столітті *(матеріали вміщено в § 37 с. 200-203)*

§34 Українські землі у складі Польщі.

- ✓ Унаслідок яких подій українські землі приєднали до Польщі?
- ✓ Яку позицію щодо ЗУНР зайняли країни Антанти?
- ✓ Назвіть українські землі, які потрапили під владу Польщі.

1. Правовий статус українських земель.

Після завершення Першої світової війни й українських національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. під владою Польщі опинилася частина етнічних українських земель: Східна Галичина і Західна Волинь. Їхня належність до Другої Речі Посполитої була закріплена міжнародними угодами. Західна Волинь відійшла до Польщі за умовами Ризького договору 1921 р. Питання щодо статусу Східної Галичини врегулювала Рада послів Антанти у 1923 р. Західні держави, насамперед Велика Британія і Франція, погодилися на те, щоб цей край залишився у складі Польщі за умови надання йому автономії і поважання національних прав українського населення. Українці стали найчисельнішою національною групою в країні після поляків: близько 5 млн мешканців (15%) від усього населення.

Українське населення в Польщі складалось із двох окремих громад, і уряд робив усе можливе, щоб підкреслити відмінність між ними. Влада встановила адміністративну межу між Галичиною та українськими північно-західними землями — Волинню і Холмщиною, умовно названу **«сокальським кордоном»** (від міста Сокаль на Львівщині). Більшість українців проживало на території Східної Галичини, що у довоєнний період належала до Австро-Угорщини. У 1920 р. тут утворили три воєводства: **Львівське, Тернопільське, Станіславське.** Понад три мільйони галицьких українців, головно греко-католиків, були добре організованими, національно свідомими, мали досвід відстоювання своїх прав.

Решта українців населяли Західну Волинь, Полісся і Холмщину, землі, що до Першої світової війни належали до Російської імперії. Тут проживали приблизно 2 млн осіб, переважно православного віросповідання. На цих територіях польський уряд утворив два воєводства: **Волинське** і **Поліське.** Місцеве населення не вирізнялося високим рівнем політичної активності, адже у Російській імперії, на відміну від Австро-Угорщини, практично неможливо було набути досвід громадсько-політичної діяльності.

1. Назвіть міжнародні угоди, що юридично закріпили приєднання українських земель до Польщі.
2. Який адміністративно-територіальний поділ встановили поляки на українських територіях?
3. У чому була різниця між українцями Галичини й українцями Волині й Холмщини?

2. Національна політика польського уряду.

Польський уряд неодноразово обіцяв забезпечити належним чином права українського населення і надати автономію українським землям. Українські політичні сили пропагували ідею відновлення колишньої Галицько-Волинської держави, вважаючи її основою, від якої почнеться розбудова соборної України. Але в правлячих колах Другої Речі Посполитої переважали унітаристські настрої, і свої зусилля вони спрямовували на посилення контролю над українськими територіями. Дискримінаційна політика проявилася вже при комплектуванні органів місцевого самоврядування, на керівні посади в яких призначали головно поляків. Влада створювала такі умови, що українці майже не могли займати їх у державних установах, а також не могли стати вищими офіцерськими чинами в армії, поліції, таємних службах.

Одержимий ідеєю створення національно однорідної держави, польський уряд прагнув **асимілювати українців**. У 1920 р. для Східної Галичини офіційно запропонували назву «Східна Малопольща». Українські імена та прізвища замінювали на польські. Польська мова витіснила українську з усіх державних і муніципальних установ. Головним засобом ополячення влада визначила освітню політику, що була відверто дискримінаційною. Крім закриття українських шкіл, **31 липня 1924 р.** польський уряд затвердив **«кресовий» закон** про освіту, за яким основним типом школи ставала **утраквістична, тобто двомовна.** Такі навчальні заклади фактично перетворювалися на польські, бо в них запроваджували обов'язкове вивчення польської мови, нею викладали польську історію та інші навчальні дисципліни. До того ж серед учителів утраквістичних шкіл переважали поляки, які не знали української мови. До західноукраїнських земель часто відряджали вчительство із центральної Польщі, а вчителям-українцям рекомендували роботу в центральних воєводствах країни. Наслідки такої політики були невтішними для української школи. Якщо напередодні Першої світової війни у Східній Галичині працювало 2420 українських початкових шкіл, то в 1930-х рр. — лише кілька сотень. Докорінно була реорганізована система освіти у Волинському та Поліському воєводствах, де українські школи заснували усуси в роки Першої світової війни. Рівень освіченості населення цих регіонів був одним із найнижчих у державі. Згідно із переписом 1921 р., 75% місцевих жителів не мали навіть початкової освіти. У селах частка неписьменних була удвічі більшою, ніж у містах. І хоча за міжвоєнний період чисельність початкових шкіл у цьому регіоні зросла, у них зберігалася велика диспропорція не на користь українців. Якщо серед дітей поляків початковою освітою було охоплено 95,5%, то цей показник серед українців становив близько 70%. Не кращою була ситуація з національним складом учителів початкових шкіл, серед яких майже 80% становили поляки, і лише трохи більше 10% — українці.

У ще гіршому становищі була середня і фахова освіта. Із 138 загальноосвітніх середніх шкіл Галичини у 1939 р. працювали тільки п'ять українських державних шкіл, у яких навчалося 2050 учнів, та 18 приватних з 3571 учнем. У 1928/29 навчальному році серед 22 середніх навчальних закладів Волині не функціонувало жодного державного з українською мовою навчання. Українці могли здобувати середню освіту лише в трьох приватних закладах такого типу. Їх утримували коштом батьків і благодійних установ. Загалом 16,2% учнівства української національності, котрі навчалися в середніх школах, представляли майже 70% населення Волині. Ще меншим був відсоток учителів-українців, які працювали в системі середнього шкільництва. Вищу освіту можна було здобути в чотирьох вищих навчальних закладах: Львівському університеті, Політехніці, Академії ветеринарної медицини та Вищій школі закордонної торгівлі. Для українців можливість навчатись у середніх і вищих навчальних закладах залишалася недосяжною через високу плату. Крім того, діяла відсоткова норма прийому до вишів молоді української національності, яка становила, наприклад, у Львівському університеті 5%. Отже, шкільництво виявилося суттєвим питанням у польсько-українському протистоянні з огляду на те, що українці бажали, аби школи, крім надання знань, забезпечували підвищення національної свідомості та культури населення. Натомість поляки сподівалися, що система шкільництва виховуватиме з неполяків відданих громадян Польської держави.

1. Чи забезпечував польський уряд права українців?
2. Навіщо польський уряд прагнув асимілювати українців? Які заходи для цього здійснював?
3. Стисло охарактеризуйте стан української середньої і фахової освіти в Польській державі.

3. Економічне і соціальне становище населення. Українська кооперація.

На початку 1920-х рр. Польщі майже вдалося ліквідувати наслідки Першої світової війни в економічній сфері. На відбудову та пожвавлення економічного життя позитивно вплинуло приєднання нових територій. Влада перетворила їх на аграрно-сировинні придатки, ринки збуту й джерела сировини та дешевої робочої сили. Основою економіки західноукраїнських земель і надалі залишалося сільське господарство. Аграрні реформи, що здійснив уряд, практично зберігали велике землеволодіння. У власності держави, церкви та великих землевласників перебували близько половини орної землі, майже всі ліси, значна кількість луків. Лише частину їх розподілили між селянами. Відтак і надалі зберігалося малоземелля та безземелля. Водночас заохочувалася **колонізація українських земель, тобто переселення сюди вихідців з корінних польських територій.** У колонізаційний фонд Східної Галичини, Волині та Західного Полісся було виділено 445 тис. га землі. Тих поляків, які переселялися до Східної Галичини, і особливо до Волині й Західного Полісся, де густота населення була значно меншою, називали **осадниками.** Держава всіляко сприяла осадникам, особливо військовим. Право на безплатне отримання землі мали солдати, які відзначились у боях. Решта колишніх вояків і цивільних отримували землю в кредит на тридцять років, який могли почати погашати через п'ять років після набуття права власності. Крім того, осадникам на пільгових умовах надавали кредити як готівкою, так і сільгоспінвентарем, і збіжжям. Максимальний розмір земельних ділянок осадників мав не перевищувати 45 гектарів. Ті, хто вирішив не обробляти землі, займали привілейовані посади сільських поліцаїв, поштових, залізничних працівників та дрібних чиновників. Стосунки між місцевим українським населенням і осадниками складалися по-різному: від приязних до конфронтаційних. Улітку 1930 р. Галичиною прокотилася хвиля нападів на польські маєтки, що зводилася до підпалів. У відповідь на це уряд вдався до масових та жорстоких дій. У **вересні 1930 р.** на українські села налетіли великі підрозділи поліції і кавалерії, розпочавши кампанію **пацифікації (умиротворення).** Озброєні загони руйнували осередки українських громад, церкви, закривали «Просвіти» з читальнями і бібліотеками, народні доми, українські кооперативи, конфісковували майно і продукти, фізично карали тих, хто протестував. Було заарештовано близько 2 тис. осіб, кожного третього із яких ув'язнили. Українських депутатів польського сейму посадили під домашній арешт, щоби не допустити їхньої участі у виборах, а виборців змушували голосувати за польських кандидатів. За даними українських істориків, пацифікації було піддано близько 750 сіл, 250 із яких зазнали важких матеріальних втрат і руйнувань. Офіційні польські джерела підтверджували пацифікацію лише щодо 450 сіл (10% усіх сіл Галичини). Кампанія «умиротворення» викликала міжнародний резонанс, і її засудили європейці. Вона ще більше посилила незадоволення населення краю діями влади.

Пацифікація українців. 1930 р.

Промислова політика була дискримінаційною щодо жителів українських земель. Уряд поділив країну на дві території — Польщу «А» і Польщу «Б». До першої належали корінні польські землі, до другої — переважно західноукраїнські та західнобілоруські. **Сприяючи розвиткові промисловості у Польщі «А», уряд свідомо гальмував промислове будівництво в Польщі «Б».** Так, у Польщі «Б» утруднювали видачу дозволів на підприємницьку діяльність, а високі залізничні тарифи, що встановив уряд, обмежували її зв'язки з ринками Польщі «А». Внаслідок такої політики в Польщі «А» сконцентрували понад 80% металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної і паперової галузей, виробництво цегли, вапна та цукру. Умови життя і праці робітників також бажали бути кращими. Реальна заробітна плата збільшувалася повільно і не забезпечувала потреб сім'ї, а із сільськогосподарськими робітниками нерідко розраховувалися продуктами. Тривалість робочого дня на українських землях Польщі становила до десяти і навіть більше годин. Широко використовували жіночу та дитячу працю. Значним був також відсоток безробітних.

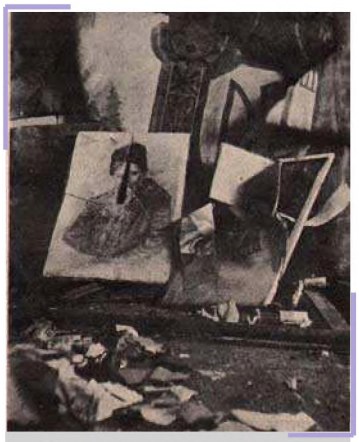

Читальня «Просвіти» у с. Княгиничі Рогатинського повіту після пацифікації

Українське населення намагалося протистояти польському економічному впливу. **«Спираймося на власні сили»,** або ж **«Свій до свого по своє»** — такими були їхні гасла. Розуміючи, що українцям у їхніх починах польський уряд не допоможе, вони закликали допомогти самим собі, вбачаючи один із кращих способів у досягненні такої мети в **кооперативах.** За добу міжвоєння була сформована розгалужена **мережа кооперативів, яка охоплювала кредитні спілки, об'єднані в асоціацію «Центробанк», сільські споживчі й торгові спілки, діяльність яких координував «Центросоюз», молочні кооперативи, об'єднані спілкою «Маслосоюз».** Зокрема, вплив «Маслосоюзу» поширювався далеко за межі Польщі. Об'єднання експортувало продукцію до Австрії, Чехо-Словаччини, Швеції. **Міську торгівлю представляла мережа кооперативів «Народна торгівля».** Загалом чисельність українських кооперативів у Східній Галичині зросла з 580 у 1921 р. до 4000 напередодні Другої світової війни. Вони об'єднували до 700 тис. осіб. Польська влада намагалася стримати розвиток української кооперації, надаючи пільги польським кооперативам, обмежуючи діяльність українців другорядними господарськими формами. Шукаючи кращої долі, українці виїздили в інші країни, головно до США, Канади, країн Латинської Америки. У міжвоєнний період зі Східної Галичини емігрувало 190 тис. осіб, Західної Волині й Західного Полісся — приблизно 50 тис. мешканців. Еміграція західноукраїнського населення супроводжувалась інтенсивним заселенням краю іноземцями. Упродовж міжвоєнного періоду на українських територіях Польщі оселилося близько 300 тис. поляків, із яких 200 тис. у селах, 100 тис. у містах. Отже, становище населення у міжвоєнній Польщі не відповідало очікуванням українців. Політика влади щодо них була відверто дискримінаційною.

1. Поясніть мету і суть політики осадництва і пацифікації.
2. Яку промислову політику на українських землях провадили поляки?
3. Як українці протистояли польському економічному впливу?

Коли в Україні польський уряд почав впроваджувати «кресовий» закон про освіту, спрямований на асиміляцію українців, ...
у Греції уряд прийняв рішення про депортацію з країни 50 тис. вірмен.

Фільм «Польські осадники»:
https://www.youtube.com/watch?v=0HfkTlsmU0g
Фільм «Пацифікація Галичини»:
https://www.youtube.com/watch?v=etUSTl1LIGY

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **31 липня 1924 р.** — польський уряд затвердив «кресовий» закон про освіту;
   – **вересень 1930 р.** — розпочато кампанію пацифікації.
2. Поясніть значення понять: *«сокальський кордон», утраквістична школа, осадництво, пацифікація.*
3. Напишіть есей «Українці в умовах польської окупації».
4. «Завдання польського уряду — це створення національно однорідної держави».
Спростуйте або підтвердіть цю тезу, навівши аргументи.

§35 Політичне життя: українські землі у складі Польщі.

- ✓ Які правові акти закріпили за Польщею українські землі?
- ✓ З якою метою польський уряд проводив політику пацифікації?
- ✓ Які політичні партії діяли в Галичині на початку XX ст.?

1. Українське національно-демократичне об'єднання.

Польська політична система ґрунтувалася на конституційних засадах, відтак українці, попри постійну дискримінацію, все ж таки могли обстоювати свої інтереси в інститутах державної влади, використовуючи легальні форми боротьби. Політична палітра на західноукраїнських землях була різноманітною. У 1925 р. українці мали тут дванадцять політичних партій, багато організацій і груп, які ідеологічно охоплювали прихильників різних поглядів — від крайніх лівих до крайніх правих.

Наймасовішою легальною українською політичною силою стало **Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО)**, засноване у **Львові 1925 р.** Воно було спадкоємницею довоєнної Української національно-демократичної партії. Головою об'єднання обрали **Дмитра Левицького**, а з 1935 р. — **Василя Мудрого.** До лідерів партії належали також **Стефан Баран, Остап Луцький, Мілена Рудницька.** Основне завдання УНДО бачило у створенні умов для розвитку українського національного капіталу, освоєння ринків збуту продукції українськими товаровиробниками на всій території Польщі, досягнення для українців рівних прав у суспільно-політичному житті. Метою діяльності було здобуття **незалежності України**. УНДО підтримувало кооперативний рух, який забезпечував зайнятість населення. Зокрема її члени контролювали українські кооперативні організації «Центросоюз», «Маслосоюз», «Народну торгівлю». Його підтримували фінансові кола, великі і середні землевласники, інтелігенція. Партія мала вплив на товариства «Просвіта», «Рідна школа». На виборах до польського сейму УНДО завойовувала більшість українських мандатів. Партія видавала **газету «Діло»** із найбільшим тиражем на

західноукраїнських землях. У 1933 р. УНДО ініціювало кампанію зі збору допомоги для жителів Наддніпрянської України, які потерпали від голоду.

Задля врегулювання польсько-українських відносин УНДО упродовж 1935–1938 рр. провадило політику порозуміння з польським урядом, названу **нормалізація.** Вона передбачала відмову УНДО від антиурядової боротьби. Натомість польська влада зобов'язувалася припинити переслідування українських демократичних організацій, православного духовенства, примусову асиміляцію українців, розширити навчання української мови в освітніх закладах, збільшити представництво українців у польському сеймі. У 1935 р. його віце-маршалком був обраний **Василь Мудрий**. Проте більшість вимог УНДО польський уряд не виконав, що призупинило політику нормалізації. Попри це партія і надалі залишалася впливовою політичною силою.

1. Якими легальними методами українці відстоювали свої права?
2. Яка українська політична партія була найвпливовішою? Чому?
3. Визначте причину й сутність політики нормалізації.

Мовою джерела. З виступу Д. Левицького, лідера УНДО, у польському сеймі:

«... найвищим, святим і непорушним ідеалом нашим є: Незалежна, Суверенна і Соборна Українська Національна Держава на всій українській території. ...всі міжнародні акти, якими споконвічні частини української землі — Східної Галичини з Лемківщиною, землі Холмщини, Волині, Підляшшя та Полісся, — признано Польщі, а саме: мирний договір у Ризі з 18 березня 1921 р. і рішення Конференції Амбасадорів у Парижі з 14 березня 1923 р., які то акти насилують право українського народу на самовизначення, уважаємо де-юре неправосильними.»

1. Чим обґрунтовував свою позицію Д. Левицький?

2. Українська військова організація. Організація українських націоналістів.

На початку 1920-х рр. в українській політиці заявило про себе радикальне крило. Молодь, особливо колишні вояки УГА, виступивши проти репресій польського уряду, вирішили продовжити боротьбу насильницькими методами. В **1920 р.** вони заснували у **Празі Українську військову організацію (УВО)** на чолі з **Євгеном Коновальцем,** яка діяла підпільно. Основною територією впливу УВО була Галичина, а переважна форма боротьби — **терор** як засіб підриву влади поляків над українцями. Зокрема, УВО влаштувала кілька замахів на польських чиновників у Західній Україні. У друкованому органі газеті «Сурма» вона зазначила, що «УВО є організацією, для якої інтерес української нації буде рішальний у її діяльності».

1929 року на з'їзді у Відні УВО об'єдналася з іншими студентськими та емігрантськими групами в **Організацію українських націоналістів (ОУН).** Її лідером став **Є. Коновалець,** а ідеологом **Д. Донцов,** який проповідував **інтегральний націоналізм.** Ця доктрина звеличувала **етнічну націю як вищу форму людської організації, що має право на власну державу**. ОУН була підпільною організацією, дотримувалася військових засад керівництва і проводила кампанію політичного терору проти Польської держави та її представників. Проте вона також прагнула очолити широкий рух задля створення незалежної України. Особливих зусиль ОУН докладала для популяризації своїх поглядів, насамперед серед молоді. І це їй вдалося, позаяк схильність до радикальних дій імпонувала молодим людям, доведеним до відчаю безробіттям і розчарованим поразками батьків. Майже скрізь у Польщі й за

кордоном, де вчилась українська молодь, були осередки ОУН. Найбільшим з-поміж них став Академічний дім українських студентів Львівського університету. Загалом чисельність членів ОУН напередодні Другої світової війни становила 20 тис. осіб.

ОУН практикувала різні форми боротьби: влаштовувала демонстрації, студентські протести, бойкот польських товарів, видавала численні газети, брошури, поширюючи тим самим свої ідеї серед жителів Галичини та Волині. У цій діяльності їй допомагали молоді обдаровані письменники **Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга, Богдан Кравців**. На початку 1930-х рр. члени ОУН організували близько 60 замахів та вбивств представників польської влади і українських діячів, котрі співпрацювали з нею. Найрезонанснішим стало убивство в 1934 р. міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Пєрацького, якого організація вважала відповідальним за пацифікацію. Але політика насильства дорого коштувала ОУН. Після загибелі Б. Пєрацького польська поліція розпочала каральну акцію, внаслідок якої заарештували весь крайовий провід ОУН у Галичині, зокрема Степана Бандеру та Миколу Лебедя, котрі організували замах. Їх засудили на тривалі терміни ув'язнення в концтаборі **Береза Картузька**, утворений владою для політв'язнів. До них приєднали сотні рядових членів ОУН, схоплених у той час. Загалом тактика ОУН викликала неоднозначну реакцію як серед українського політикуму, так і її членів, частина із яких засуджувала теракти. До терору негативно ставилися УНДО і митрополит А. Шептицький. Радикалів звинуватили в тому, що своїми діями вони шкодили легальній роботі та провокували польський уряд до каральних актів. Закордонний провід ОУН на чолі з Є. Коновальцем також відстоював цивілізовані методи боротьби і прагнув заручитися підтримкою іноземних країн, головно Німеччини, задля створення незалежної Української держави. Разом з тим, у нього вистачило авторитету, щоб погасити конфлікт у самій організації. Його вбивство агентом НКВС у 1938 р. стало дошкульним ударом по ОУН. Відтак напередодні Другої світової війни організація опинилася без авторитетного керівника. Її новим лідером обрали **Андрія Мельника.** Все ж таки, незалежно від уподобань, ОУН сприймалася багатьма як провідна сила у національному русі.

1. Коли та з якою метою було засновано Українську військову організацію (УВО)?
2. Коли створена ОУН? Хто став її лідером?
3. Які форми боротьби застосовували члени ОУН?

Євген Коновалець (1891–1938)

Народився в с. Зашків поблизу Львова. Навчався у Львівській академічній гімназії та Львівському університеті. Воював у австрійській армії. Під час боїв на горі Маківці потрапив у російський полон, з якого звільнився в результаті Лютневої революції 1917 р. Організував і очолив Галицько-Буковинський курінь Січових стрільців. Був комендантом військової залоги Києва. Підтримав Директорію УНР в боротьбі проти П. Скоропадського. Воював проти більшовиків та білогвардійців. У 1921 р. повернувся до Львова й очолив Начальну Команду УВО. Із грудня 1922 р. вимушено емігрував до Чехословаччини, звідти — до Німеччини, Швейцарії, Італії. В 1929 р. у Відні створив ОУН, якою керував до своєї смерті. Був убитий агентом НКВС.

«Волі українського народу до самостійного життя не знищать ні ворожі тюрми, ні заслання, бо Україна є нездобутнім бастіоном героїв і борців».

Василь Мудрий (1909–1966)

Народився в с. Вікно на Тернопільщині. Навчався на філологічному факультеті Львівського університету. В 1917–1920 рр. жив у Наддніпрянщині. Вів курси української мови та історії в м. Проскурові та був міським комісаром освіти. У 1920 р. повернувся до Галичини. Став співорганізатором Українського таємного університету (м. Львів). Один з ініціаторів утворення УНДО, редагував щотижневик «Діло». У 1930-х рр. підтримав політику нормалізації. 1935 р. обраний депутатом польського сейму й головою Української парламентської репрезентації. Від 1945 р. проживав у Німеччині, США, був головою Об'єднання українців у Америці «Самопоміч» і редактором його друкованого органу «Новий Світ». Писав нариси з історії українського національного руху XIX–XX ст. Помер у Нью-Йорку.

«Ми свідомі того, що перед лицем небезпек, які грозять усім поневоленим народам Сходу від німецького і московського імперіялізмів, тільки спільний фронт ... і ліквідація внутрішніх спорів є ... правильною відповіддю поневолених воюючим імперіялізмам».

Ольга Басараб (1889–1924)

Народилася в с. Підгороддя на Рогатинщині. О. Басараб, яка у 15 років залишилася сиротою, довелося усього в житті добиватися наполегливою працею. У 1914 р. разом із О. Степанів стала ініціатором творення жіночої чоти у складі УСС-ІІ. Через обмеження австрійською владою чисельності легіону УСС, присвятила себе громадській роботі. Допомагала пораненим українським воїнам, постраждалому цивільному населенню, за що нагороджена срібним орденом Червоного Хреста. У 1918–1923 рр. перебувала на державній службі УНР, працювала у посольствах УНР у Фінляндії та Австрії. В інтересах Української держави займалася розвідувальною діяльністю. Після ліквідації дипломатичних представництв УНР у 1923 р. переїхала до Львова, де була членом Союзу українок та УВО. Проте її ім'я стало відомим широкому загалу в дуже трагічний спосіб. 9 лютого 1924 р. в результаті обшуку на квартирі О. Басараб поліція виявила пакет із розвідувальними матеріалами про розташування польських військових частин та розквартирування їхніх командирів. Через кілька днів її було знайдено повішеною у камері львівської в'язниці. Версія про самогубство й досі залишається сумнівною. На в'язничній стіні зберігся запис: «Вмираю замучена. Помстіть!»

3. Ліві політичні партії.

Серед легальних українських партій важливе місце займала **Українська соціалістично-радикальна партія (УСРП)** — лівоцентристська політична організація, утворена ще у 1890 р. під назвою РУРП. Після Першої світової війни партія заявила про себе як організацію працюючих мас, котра перебуває на соціалістичних позиціях. Її програма передбачала боротьбу за незалежну соборну Україну, проведення соціальних реформ, розвиток національно-культурного життя. УСРП брала участь у роботі численних просвітницьких, жіночих, молодіжних організацій. У 1930-х рр. радикалів було понад 20 тис. осіб, головно селян, сільськогосподарських робітників і

подекуди інтелігенції. Їхніми лідерами стали ветерани національного руху **Лев Бачинський та Іван Макух**. Партія мала свої осередки в Галичині, на Волині, Поліссі.

У 1919 р. група галичан, переважно колишні військовополонені Росії, заснували **Комуністичну партію Західної України (КПЗУ)**, яка у 1923 р. була перетворена в автономну частину Польської комуністичної партії. Її програма передбачала приєднання західноукраїнських земель до УСРР, вирішення соціальних питань в інтересах робітників і селян. У 1930-х рр. партія налічувала близько 4 тис. членів, майже половину з яких становили українці, решту — поляки та євреї. Діючи нелегально, КПЗУ, з метою поширення впливу серед населення, утворила легальну організацію під назвою Робітничо-селянське соціалістичне об'єднання (Сельроб). Партія підтримувала політику українізації, дії О. Шумського та український націонал-комунізм у міжнародному робітничому русі. Водночас неодноразово засуджувала культ особи Й. Сталіна, Голодомор, масові репресії. Через таку позицію частина членів партії була викликана до Москви і репресована. А у 1938 р. за наказом Й. Сталіна КПЗУ розпустили.

Інші політичні партії на західноукраїнських землях були нечисленними і співпрацювали з владою. Отже, природу польсько-українських взаємин у міжвоєнну добу формував здебільшого польський уряд. Тому діяльність українських політичних сил у цей час була переважно відповіддю на польські ініціативи. Більшість із політичних партій були опозиційно налаштовані до політики влади. Свою опозиційність вони висловлювали як легальними методами, які не становили загрози для влади, й таких було найбільше, так і радикальними, без огляду на наслідки.

1. Проаналізуйте програмні цілі УСРП й способи їх досягнення.
2. Які завдання ставила КПЗУ? Як їх реалізовувала?
3. Хто формував природу польсько-українських відносин у міжвоєнний період?

Коли українці створили у Відні Організацію українських націоналістів, ...
в Італії у результаті переговорів між Беніто Муссоліні та Папою Римським Пієм XI було укладено Латеранські угоди та утворено державу Ватикан.

internet

Фільм «ОУН. Євген Коновалець — життя, віддане за Націю»: https://www.youtube.com/watch?v=_jhipKc3iiQ

Фільм «Хто такий Степан Бандера? Част. 1»: https://www.youtube.com/watch?v=EasJwjzwTJI

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **1920 р.** — у Празі засновано Українську військову організацію (УВО);
   - **1925 р.** — створено Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО);
   - **1929 р.** — у Відні створено Організацію українських націоналістів (ОУН).
2. Поясніть значення понять: *нормалізація, УВО, УНДО, ОУН, УСРП, КПЗУ.*
3. «ОУН — це терористична організація чи об'єднання українських націоналістів?». Займіть позицію. Наведіть аргументи.
4. Складіть таблицю «Українські політичні партії Західної України»:

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмні цілі та діяльність

§36 Українці під владою Румунії за міжвоєнної доби.

- ✓ Які українські землі приєднали до Румунії після Першої світової війни?
- ✓ У чому сутність понять «анексія», «уніфікація»?
- ✓ Що передбачали Сен-Жерменський договір та Бессарабський протокол?

1. Правове становище українських земель.

Іншою країною, яка у хаосі 1918–1919 рр. захопила більшу частину українських земель, була Румунія. За румунською статистикою, у 1920 р. в її межах проживало близько 700 тис. українців. Вони мешкали на трьох етнографічно-географічних територіях, що потрапили під румунську окупацію. Близько 450 тис. осіб проживало у південно-східній частині країни, в колишній провінції Російської імперії — **Бессарабії**, що мала вихід до Чорного моря. Після того, як румуни придушили Хотинське повстання, населення цього регіону не проявляло політичної активності. Інша, порівняно невелика, група українців проживала в колишній угорській території **Марамарош** і була також політично малоактивною. Третю і найдіяльнішу українську громаду становили близько 310 тис. українців **Північної Буковини**. Під владою Австро-Угорщини Буковина була автономною провінцією, а українці, її найчисельніша група, мали порівняно значне представництво у віденському парламенті. Унаслідок румунської анексії краю все це було втрачене. Північну Буковину перетворили фактично у звичайну румунську провінцію, в якій до 1928 р. діяв воєнний стан.

Прилучення українських земель до Румунії закріпили міжнародними угодами. Зокрема, Північна Буковина стала частиною держави згідно з умовами **Сен-Жерменського договору 1919 р.** між Австрією і країнами-переможцями у Першій світовій війні. А приєднання Бессарабії до Румунії узаконив **Бессарабський протокол,** який держави Антанти та Королівство Румунія підписали **у 1920 р.**

Румунія була однією з найвідсталіших країн у Центрально-Східній Європі. До того ж політичний режим виявився нестабільним і жорстким, за якого періоди відносної лібералізації змінювались авторитарним правлінням. Згідно із конституцією країни 1923 р., засадничою тезою у внутрішній політиці стала **уніфікація,** тобто румунізація усіх численних груп країни нерумунів, які опинилися тут після Першої світової війни. Відтак влада вважала українське населення румунами, слов'янізованими під впливом історичних обставин. Уряд закрив усі українські школи. Замість українських учителів призначали румунських. У Чернівецькому університеті перестала функціонувати кафедра української мови, було заборонено друкувати українською мовою наукові праці. На румунський взірець змінювали українські прізвища. Географічні назви були також перейменовані румунською мовою. В освітніх заходах 1924 р., скерованих на румунізацію шкіл, українців називали громадянами румунського походження, котрі забули власну мову. Отже, влада здійснювала курс на асиміляцію представників інших національностей жорсткими методами. За будь-який супротив цій політиці карали.

HauptStrasse (Головна вулиця) у Чернівцях. Фото 1930-х рр.

1. На яких територіях, що потрапили під владу Румунії, проживали українці?
2. Які міжнародні угоди закріплювали приєднання українських земель до Румунії?
3. Як румуни здійснювали уніфікацію українських земель?

Мовою джерела. Із Закону «Про рідну мову» від 24 липня 1924 р.:

«Громадяни румунського походження, що забули свою матірну мову, зобов'язані давати своїм дітям освіту тільки в державних або приватних школах з румунською мовою викладання».

1. З якою метою був прийнятий закон? Як він вплинув на життя українців?

Мовою джерела. Український тижневик у Парижі «Українське слово» від 22 травня 1938 р.:

«Наступ румунщини на все, що українське, досягнув нині свого вершка. В усіх школах Буковини, Бессарабії й Мармарощини заборонено навіть вивчення релігії українською мовою. Православні священики не мають права відправляти похорони або вінчати по-українськи. В урядових установах висять вивіски: українець, якщо скаже українською, буде негайно видалений зі служби... Не можна носити вишиваних сорочок».

1. Аргументовано підтвердіть або спростуйте тезу: «Політика Румунії стосовно українців була колоніальною».

2. Соціально-економічне становище. Татарбунарське повстання.

Основою економіки Бессарабії та Північної Буковини залишалося **сільське господарство**, яке й у довоєнний період не вирізнялося високим рівнем розвитку. Провівши у 1921 р. аграрну реформу, уряд не зміг розв'язати проблему малоземелля і безземелля, позаяк великим землевласникам і надалі належало більше половини загальних земельних площ. Розподілені в ході реформи землі отримували насамперед щойно прибулі румунські колоністи. Їм виділяли на садибу половину гектара, гектар пасовищ і 4/5 га ріллі. Українські селяни отримували земельні наділи, зазвичай малопридатні для обробітку. Середній розмір їх земельної ділянки не перевищував 2/3 га. Така політика негативно позначилася на загальному становищі у сільському господарстві, спричинила руйнування частини господарств місцевих селян, зниження врожайності, різке зменшення поголів'я худоби, зубожіння сіл. Негативні тенденції посилила світова економічна криза 1929–1933 рр. Високі податки і несприятлива економічна кон'юнктура спричинили розорення більшості селянських господарств.

Промислові підприємства Північної Буковини та Бессарабії залишалися кустарними і напівкустарними. Поширеними були **миловаріння**, **виробництво тканини, олії** тощо. Розвивалися сировинні галузі: **лісова й деревообробна** на **Буковині, рибне господарство у Бессарабії**. Зазнаючи економічних ускладнень, румуни прагнули розв'язати їх за рахунок загарбаних територій, перетворивши їх у ринки збуту товарів румунської промисловості та джерело сировини. Важливі для Чернівців підприємства закривали, а їхнє обладнання вивозили до Бухареста або у центральні регіони Румунії. Упродовж 1922–1929 рр. на Буковині перестали працювати 85 підприємств, а в умовах світової економічної кризи їхня кількість у краї

зменшилася майже удвічі. Робітники, яким вдалося зберегти роботу, одержували зарплату в половинному розмірі. Ще гіршим було становище безробітних.

Важке економічне становище, асиміляторська політика румунського уряду спонукали населення до різних форм соціального протесту. Його кульмінацією стало **Татарбунарське повстання 1924 р.** В селі Татарбунари, що у Бессарабії, мешканці захопили владу й утримували її кілька днів. До повстанців приєдналися селяни **Аккерманського, Ізмаїльського й частково Бендерського і Кагульського повітів.** Загалом у повстанні взяли участь близько 6 тис. осіб. Однак протистояти регулярним частинам румунської армії вони не змогли. Після тижневих боїв повстання придушили. Частина його учасників загинула, близько 500 осіб віддали під суд. Над заарештованими було організовано «процес 500», який набув широкого міжнародного розголосу. Напередодні суду і під час судового процесу в Королівстві Румунія та за його межами розгорнулася широка кампанія підтримки учасників повстання. На їхній захист виступили відомі західноєвропейські діячі культури і науки — Анрі Барбюс, Альберт Ейнштейн, Томас Манн, Бернард Шоу, Луї Арагон тощо. Тому заарештованим винесли порівняно ліберальні вироки. Зокрема, 85 осіб покарали різними термінами тюремного ув'язнення і каторжними роботами, решту відпустили.

1. Які особливості проведення аграрної реформи 1921 р. в Румунії?
2. Стисло охарактеризуйте розвиток промисловості Північної Буковини й Бессарабії.
3. Коли відбулося Татарбунарське повстання? Які були його причини й наслідки?

3. Суспільно-політичне життя. Українська національна партія.

Політичне життя Північної Буковини та Бессарабії було ускладнене дією воєнного стану впродовж 1918–1928 рр. Воно дещо пожвавилося наприкінці 1920-х рр., коли у Румунії встановився порівняно ліберальний політичний режим. У Північній Буковині розпочала легальну діяльність **Українська національна партія (УНП)** на чолі з **Володимиром Сергієм Залозецьким-Сасом,** утворена в **1927 р.** Вона орієнтувалася на відстоювання національних інтересів українців, виступала проти політики румунізації, за впровадження української мови у школах, церкві, а також домагалася перегляду аграрної реформи. Партія орієнтувалася на компроміс із владою і намагалася парламентськими формами боротьби домогтися поліпшення становища українців. УНП активно діяла серед українського населення і зуміла здобути кілька місць у румунському парламенті.

Із **1929 р.** на Буковині легально діяла прокомуністична організація **«Визволення»,** що пропагувала ідеї одержавлення економіки, аграрних перетворень і приєднання до УСРР. Проте широкої підтримки ця організація, як й інші групи подібного спрямування, серед населення не мала.

У середині 1930-х рр. активізувався **націоналістичний рух,** головно на Буковині. Його учасниками була переважно студентська молодь, члени академічних і спортивних товариств «Запорожець», «Мазепа», «Залізняк» тощо, а його лідерами — **Орест Зибачинський, Іван та Петро Григоровичі, Денис Квітковський.** Члени націоналістичних груп видавали місячник **«Самостійна думка»,** із яким співпрацював

Олег Ольжич, і тижневик **«Самостійність».** За ідеологічними основами і частково методами боротьби цей рух уподібнився до діяльності ОУН. Однак наприкінці 1930-х рр. у політичному житті країни посилюються авторитарні тенденції. Король Румунії Кароль II установив військову диктатуру, внаслідок чого була заборонена діяльність усіх політичних партій і об'єднань.

1. Як лібералізація політичного режиму Румунії вплинула на український національний рух?
2. Яка прокомуністична організація розпочала діяти в 1929 р. у Румунії?
3. Хто представляв націоналістичний рух у Буковині?

Мовою джерела. Зі статті Івана Одовічука «Чи зрозуміємо ми колись» у тижневику «Самостійність» (8 квітня 1934 р.):

«Чи зрозуміємо ми колись то, що всі вільні народи давно зрозуміли: що без згоди нема свободи!? Та хвиля, коли ми це зрозуміємо, буде найбільшою подією в нашій історії, бо відтоді «не плакати будуть діти, не ридати буде мати».

Мовою джерела. Звернення Ольги Кобилянської «До українського громадянства!» у часописі «Самостійна думка» (січень 1931 р.):

«Нехай кожний сам себе спитає, що його праця варта, що він, хоч у найменшій мірі, дав позитивного для свойого народу... Кожний мусить сам себе виховати, сам себе побороти...»

1. Опрацюйте документи. Складіть формулу успіху українського народу.

Коли в Україні у Татарбунарах тривало повстання проти румунської влади, ...
Італія відмовилася визнавати умови Рапалльського договору.

internet **Із підготовленої для Консульського з'їзду довідки про об'єднання Буковини з Румунією та його економічні наслідки (1934 р.):** https://history.vn.ua/book/xrestomatia/.

Резолюція з'їзду «Стоваришення Український робітничий дім» у Канаді проти національного поневолення українського населення Західної України та Північної Буковини (1924 р., березень): https://history.vn.ua/book/xrestomatia/

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **1924 р.** — відбулося Татарбунарське повстання;
   - **1927 р.** — утворена Українська національна партія (УНП);
   - **1929 р.** — розпочала діяльність прокомуністична організація «Визволення».
2. Поясніть значення понять: *УНП, Татарбунарське повстання.*
3. Порівняйте соціально-економічне становище українців під владою Румунії та Польщі. Визначте спільні й відмінні риси.
4. Складіть таблицю «Українські політичні партії Північної Буковини»:

Назва партії	Рік створення	Лідери	Програмні цілі та діяльність

§37 Українські землі у складі Чехословаччини.

- ✓ До якої держави належало Закарпаття на початку XX ст.?
- ✓ За яким договором Закарпаття ввійшло до Чехословаччини?
- ✓ Які суспільно-політичні течії діяли на Закарпатті на початку XX ст.?

1. Політика Чехословаччини щодо Закарпаття.

Закарпаття під офіційною назвою **Підкарпатська Русь** у міжвоєнний період перебувало у складі **Чехословаччини (ЧСР),** однієї з найбільш економічно розвинених і політично стабільних держав Центрально-Східної Європи. Тут мешкало близько півмільйона українців, що становило 3,8% населення ЧСР. Близько 80 тисяч населяли **м. Пряшів та його околиці у Східній Словаччині, а переважна більшість — Закарпаття.** Держава мала міцні демократичні традиції, і кожен, хто поважав конституцію, користувався проголошеними в ній свободами. Чехословаччина, яку очолював відомий європейський інтелектуал, професор філософії Томаш Масарик, вважала себе слов'янською державою, відтак доброзичливо ставилася до українців на Закарпатті, а також до українських емігрантів з Галичини та Наддніпрянської України, котрі оселилися тут чи деінде в країні. Чехословацька столиця Прага у міжвоєнний період стала провідним інтелектуальним центром української еміграції в Європі. Отже, українці Закарпаття опинились у сприятливому політичному середовищі. Проте влада країни не виконала зобов'язання перед міжнародною спільнотою — надати Закарпаттю автономію.

Більшість жителів регіону, близько 82% на 1930 р., була зайнята у сільському господарстві. В інтересах селян у **1920-х рр.** провели **земельну реформу**. Уряд викупив із великими збитками для себе землю в угорських землевласників, поділив її на дрібні ділянки (парцели) і продав через банк селянам. Понад 32 тис. селянських господарств додатково отримали 29 тис. га землі. Влада заохочувала нові методи культивації, впровадження нових сільськогосподарських культур, надавала освітню допомогу селянам, які займалися землеробством і тваринництвом. Проте через перенаселеність, дефіцит ріллі у гірському краї та примітивну агрокультуру більшість селян усе ж таки бідували.

У структурі економіки Закарпаття промисловість становила тільки 2%. За переписом 1930 р., частка зайнятих у промисловості не перевищувала 16 тис. осіб. **Розвивалися головно лісова та деревообробна галузі.** Жодного нового великого підприємства за двадцять років у краї не побудували, хоча уряд здійснював незначні інвестиції в економіку регіону. Натомість підприємців цікавила лише сировина, яку можна було вивезти, а витрачати кошти на будівництво фабрик і заводів на місцевості, де не було кваліфікованих робітників, вони не хотіли. Всю торгівлю та дрібну індустрію зосередили у своїх руках місцеві угорці, євреї і чехи, котрі становили відповідно 15,4%, 12,8%, 2,9% населення краю. Самі ж робітники одержували значно меншу платню, ніж у економічно розвинених провінціях ЧСР. Водночас уряд розгорнув програму

будівництва сучасних доріг, мостів, електрифікації регіону. Загалом в економіку Закарпаття вкладали коштів більше, ніж отримували від нього прибутків.

1. Яку офіційну назву мало Закарпаття, перебуваючи у складі Чехословаччини?
2. В якому становищі перебували селяни Закарпаття?
3. Які галузі промисловості розвивались у Закарпатті? Чому?

Структура населення Підкарпатської Русі за національним складом станом на кінець 1938 р.

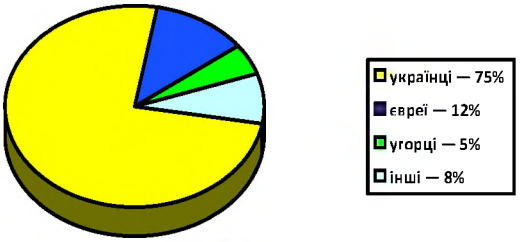

2. Суспільно-політичне життя.

Незважаючи на економічну відсталість, політичне життя у Закарпатті було різноманітним і активним. Влада ЧСР не забороняла діяльності політичних партій та рухів, яких тут налічувалося понад тридцять. У регіоні діяли філії майже усіх політичних структур Чехословаччини. Серед політичних напрямків виділялись **український, москвофільський (русофільський), русинський.** Певний вплив мали і **комуністи.**

Августин Волошин

Найдинамічнішою була **українська течія**, підтримувана новою світською інтелігенцією, вчителями і студентами. Вона починалась як народовський рух інтелігенції, котра прагнула зміцнити зв'язок із селянами. Головною метою руху вважали **пробудження національної свідомості населення**. Його визнаним лідером став греко-католицький священик **Августин Волошин**, який очолив **Християнську народну партію (ХНП)**, що активно діяла серед громадськості. ХНП ініціювала утворення товариства «Просвіта», контролювала діяльність «Пласту», під її впливом перебувала Асоціація українських учителів, до якої у 1934 р. входило дві третини усіх педагогів Закарпаття.

Із-поміж інших течій виділялося **русинство.** Його прибічники абсолютизували місцеві особливості, вважали, що слов'янське населення Закарпаття є окремою нацією **русинів**, відмінною від українців. Одним із центрів русинського руху було м. Пряшів (тепер Словаччина). У 1920-х рр. впливовим напрямком був **комуністичний,** представники якого популяризували ідеї соціальної рівності. Вони організовували протести під лозунгами покращення становища простих людей, що давало їм змогу провести своїх депутатів до парламенту. Однак згодом серед українських мешканців краю ставлення до комуністичного руху змінилося з огляду на сталінські репресії щодо українців. Зберігала позиції в українському суспільному русі **москвофільська течія,** котра продовжувала відстоювати ідею національно-культурної і державної

єдності з російським народом. Її прихильники гуртувалися навколо культурно-освітнього товариства імені О. Духновича, створеного у 1923 р.

1. Які політичні напрямки існували в Чехословаччині?
2. Назвіть мету лідера закарпатських українофілів.
3. У чому відмінність між русинською і русофільською течіями?

3. Карпатська Україна. Карпатська Січ.

У 1938 р. характер політичних процесів у Закарпатті зазнав суттєвих змін, зумовлених головно зовнішньополітичними реаліями. У зв'язку з агресивною політикою Німеччини, яка претендувала на частину земель Чехословаччини, де мешкали німці, чехословацька проблема стала домінуючою в європейській політиці наприкінці 1930-х рр. 29–30 вересня 1938 р. на Мюнхенській конференції за участю Великої Британії, Франції, Німеччини та Італії було прийнято рішення про передачу Німеччині Судетської області Чехословаччини. Від неї вимагали також задовольнити територіальні претензії зі сторони Польщі та Угорщини.

Плакат із серії «Карпатська Україна»

У цих умовах **10 жовтня 1938 р.** Чехословаччина була проголошена федерацією трьох народів: **чехів, словаків та українців. 11 жовтня 1938 р. Закарпаття одержало автономію.** Автономну адміністрацію краю очолив початково **Андрій Бродій**, згодом новий крайовий уряд сформував **Августин Волошин**. У листопаді 1938 р. внаслідок Віденського арбітражного рішення адміністративний центр краю Ужгород та інші райони на південному заході Закарпаття, де проживали угорці, окупувала Угорщина. Крайовий уряд переїхав до Хуста. З ініціативи А. Волошина у **січні 1939 р.** було засновано **Українське національне об'єднання (УНО)** — політичну організацію, яка стояла на платформі творення суверенної держави. У **лютому 1939 р.** відбулися вибори до парламенту — **Сейму Карпатської України**. Вони завершилися перемогою прихильників суверенітету Закарпаття. Водночас розпочалося формування власних збройних сил — **Карпатської Січі,** котрою командували **Дмитро Климпуш, Іван Рогач, Степан Росоха.**

Прапор та герб Карпатської України

6 березня 1939 р. Німеччина захопила чехословацькі території — Богемію і Моравію, давши дозвіл Угорщині на окупцію Карпатської України. Вночі з 13 на 14 березня угорська армія розпочала бойові дії в районі Мукачевого. **15 березня 1939 р.** на засіданні Сейму було проголошено **незалежність Карпатської України**. Сейм ухвалив закон, за яким **Карпатська Україна є республікою з вибраним Сеймом. Державною мовою визначено українську. Президентом країни** став **Августин Волошин**. Того ж дня угорське військо досягло Хуста, і за кілька днів, після впертого опору з боку Карпатської Січі, йому вдалося зайняти всю Карпатську Україну. А. Волошин разом з урядом емігрували. Незважаючи на

окупацію Закарпаття, проголошення незалежності Карпатської України мало непересічне значення, засвідчивши прагнення українського народу до створення власної держави.

1. Чому у 1938 р. змінився характер політичних процесів у Закарпатті?
2. Що стало приводом для проголошення автономії Закарпаття? В якому році це відбулося?
3. Коли було проголошено незалежність Карпатської України? Хто її очолив?

Мовою джерела. Зі звернення Української Народної Ради «До всіх українців по цілому світі!» у газеті «Нова свобода» від 27 жовтня 1938 р.:

«Ми віримо, що великий 50-мільйоновий український народ підійме своє велике слово і не допустить, щоб наші віковічні вороги знов садили нас в тюрми».

Мовою джерела. Із «Проголошення Всеукраїнської Народної Ради до всього українського народу» від 10 лютого 1939 р.:

«Народе Український ... кріпко віримо, що у новім бою нація Українська героїчно переможе і стане твердою стопою на тисячолітніх горах Золотоверхого, сонцем свободи осяяного, святого Києва!».

Мовою джерела. З Меморандуму делегації Карпатської України до канцлера Німеччини від 24 жовтня 1938 р.:

«Карпатська Україна — складова частина території українського народу. Тому її населення усвідомлює свої обов'язки, що постають перед ним у даний момент не лише стосовно своєї країни, але також стосовно всього українства...».

1. Висловіть судження. Чи можна вважати, що закарпатці прагнули соборної України?

Мовою джерела. З мобілізаційного заклику до населення краю, опублікованого у газеті «Нова свобода» (16 березня 1939 р.):

«При міністерстві війська в Хусті утворився генеральний штаб під проводом полковника Єфремова. Формується армія Карпатської України. Всі бувші військові голосіться до головної команди армії, і нехай не буде ні одного вояка, який би не заоферував свої прислуги державі. Служили ми цісарям, чужим президентам, то послужім своєму народові. Вояки, вас кличе рідна держава!».

1. Чому уряд Карпатської України вважав за потрібне створення війська?

Мовою джерела. З галицького журналу «Жіноча воля» (березень 1939 р.)

«Тоді, коли вісім мільйонів чехів віддало себе під панування німецької держави без найменшого спротиву, в той час тисячі українців збройно виступили проти мадярської кількатисячної армії».

1. Про яку рису закарпатців йдеться в документі?

Тема практичної: Срібна земля. Третя спроба утвердити незалежність України в XX ст. Опрацюйте матеріал параграфа та цитати з писемних джерел. Дайте письмові відповіді на завдання: 1) Що стало передумовою проголошення незалежності Карпатської України? 2) Чи вважали себе карпатці невід'ємною частиною українського народу? 3) Використовуючи такі слова, як: президент, військо, українська мова, державна символіка, складіть есей на тему: «Третя спроба утвердження незалежності України».

Коли в Україні Сейм Карпатської України проголосив її незалежність та обрав Августина Волошина президентом, ...
на територію Чехословаччини увійшли німецькі війська.

Срібна Земля. Хроніка Карпатської України 1919–1939 рр.: https://www.youtube.com/watch?v=5fN4EyWmlZs. **З тексту Конституційного закону про державну незалежність Карпатської України (1939 р., березня 15):** https://history.vn.ua/book/xrestomatia/.

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   – **жовтень 1938 р.** — Закарпаття одержало автономію;
   – **січень 1939 р.** — засновано Українське національне об'єднання (УНО);
   – **лютий 1939 р.** — відбулися вибори до парламенту — Сейму Карпатської України;
   – **15 березня 1939 р.** — проголошено незалежність Карпатської України.
2. Поясніть значення понять: *українофіли, русофіли, русини, Карпатська Січ.*
3. Створіть ланцюжок подій: шлях Закарпаття від автономії до незалежності.
4. Займіть позицію. «Підкарпатська Україна — це сировинний придаток Чехословаччини чи самоврядна частина демократичної держави?». Аргументуйте її.

§ 38 Культурне й релігійне життя на західноукраїнських теренах у 1919–1939 рр.

- ✓ До яких держав належали західноукраїнські землі після Першої світової війни?
- ✓ Поясніть сутність понять «утраквістична школа», «еміграція».
- ✓ Коли були створені НТШ й ВУАН?

1. Освіта. Наука. Культурно-освітні товариства.

Провідну роль у культурному житті західноукраїнських земель відігравала **українська інтелігенція.** У своїй діяльності вона прагнула розвивати «органічний сектор» українського суспільного життя — **кооперацію, культурно-освітні товариства, українську школу**, а також брати активну участь у національному русі. Особливо плідною була її робота з організації українського шкільництва, позаяк освітня політика держав, до яких належали українські землі, стала одним із засобів асиміляції українців. У Румунії українське шкільництво тривалий час було зовсім заборонене. Польща прийняла закон про утраквістичні школи. Політика Чехословаччини виявилася сприятливішою, проте з 1925 р. діяв закон, за яким українську мову вважали чужою, що спонукало населення до вивчення чеської мови як державної. Задовольнити потребу українців у середніх освітніх закладах спробувало товариство «Рідна школа», що до 1938 р. заснувало близько 40 гімназій, ліцеїв та професійно-технічних шкіл. Велику частину витрат на ці заходи покривали внески його членів, чисельність яких у тому ж 1938 р. перевершила 100 тис., та внески української діаспори у США й Канаді.

Загальнокультурні потреби залишалися цариною діяльності «матері» всіх західноукраїнських організацій — шанованого на всіх рівнях товариства «Просвіта», осередки якого діяли у Галичині, Волині, Закарпатті. Воно видавало книги, журнали і

газети, утримувало мережу читалень, публікувало навчальні матеріали, відкривало дитсадки, вело низку спеціалізованих курсів. У 1920–1930 рр. у Західній Україні функціонували молодіжні організації «Сокіл», «Пласт» та ін. Жіночий рух представляв, зокрема, «Союз українок», який упродовж тривалого часу очолювала докторка філософії, депутатка польського сейму **Мілена Рудницька.**

Різновиди печаток Українського таємного університету

Певних утисків зазнавали вища школа і наука. Відразу після окупації Галичини були ліквідовані українські кафедри Львівського університету, полонізовані й інші вищі навчальні заклади — Львівська політехніка, Академія ветеринарної медицини, Вища школа закордонної торгівлі, а обіцянка уряду заснувати окремий Український університет ніколи не була виконана. Румунська влада закрила кафедру української мови у Чернівецькому університеті. Проте українці відкрили у Львові **Український таємний університет**, який діяв упродовж **1921–1925 рр.** Першим його ректором став літературознавець і поет **Василь Щурат**. Навчання було конспіративним, у приміщеннях різних українських установ, іноді у помешканнях викладачів. Закордонні університети визнали Український університет у Львові рівноправним із західними вишами й зараховували студентам роки навчання у ньому. Водночас функціонувала таємна українська політехніка. Проте внаслідок поліційних переслідувань університет і політехніка припинили своє існування. Головним осередком української науки і культури залишалося **Наукове товариство імені Шевченка (НТШ)** у Львові. Його членами у 1920–1930-х рр. були понад 200 науковців. Серед них — літературознавці **Михайло Возняк, Володимир Гнатюк, Кирило Студинський, Василь Щурат, історики Іван Крип'якевич, Степан Томашівський, Мирон Кордуба, археолог Ярослав Пастернак, фольклорист та музикознавець Філарет Колесса, філолог і мистецтвознавець Іларіон Свенціцький, математик та фізик Володимир Левицький, антрополог і зоолог Іван Раковський.** Значними були здобутки учених НТШ у розвитку історії, етнографії, археології, літературознавства. Скромнішим виявився доробок представників природничих наук, головно через відсутність відповідної матеріальної бази. НТШ підтримувало зв'язки з ВУАН у Києві. Членами Товариства стали Агатангел Кримський, Дмитро Яворницький та інші вчені з УРСР. Натомість М. Возняк, В. Гнатюк, Ф. Колесса, К. Студинський і В. Щурат були обрані академіками ВУАН. Однак трагічні події 1933 р. перервали ці зв'язки, а західноукраїнські вчені на знак протесту проти більшовицького терору і Голодомору відмовилися від своїх академічних зарплат. У відповідь президія ВУАН виключила їх із Академії.

1. Проаналізуйте освітню політику Румунії, Польщі, Чехословаччини щодо українців.

2. Які культурно-освітні й молодіжні організації діяли на західноукраїнських землях?
3. В яких закладах українці могли здобути освіту й займатися науковою діяльністю?

2. Література. Мистецтво. Релігійне життя.

Плідно розвивалась у цю добу західноукраїнська література, яка збагатилася новими іменами, зокрема творчістю **Романа Купчинського, Богдана-Юрія Кравціва, Богдана-Ігоря Антонича.** До найпомітніших явищ у прозі належали трилогія **Уласа Самчука** «Волинь», історичні повісті **Богдана Лепкого**, проза Ірини Вільде, **Наталени Королевої**. Тогочасному літературному процесові була властива значна політизація. У письменницькому середовищі виділилося кілька груп. Прихильники націоналістичного напрямку — Євген Маланюк, Олег Ольжич, Олена Теліга — групувалися навколо часопису «Вісник», який редагував Дмитро Донцов. До «пролетарських» письменників, котрі орієнтувалися на СРСР, належали Олександр Гаврилюк, Ярослав Галан, Степан Тудор, об'єднані в літературно-мистецьку групу «Гроно». Вони видавали у Львові журнал «Вікна». Найбільшим був табір письменників ліберальної орієнтації, до якого можна віднести Уласа Самчука, Юрія Клена, Василя Стефаника, Марка Черемшину, Ірину Вільде, Богдана Лепкого, Наталену Королеву.

Греко-католицька Богословська академія

Плідно працювали українські художники та скульптори, які навчались у мистецьких закладах Польщі, Австрії, Німеччини, Франції. Вони сприйняли нову систему відображення навколишнього світу, зумовлену тенденціями модернізму. Нові художні явища продовжували культивувати **Іван Труш, Олекса Новаківський, Олена Кульчицька** та чимало інших західноукраїнських митців. Виникали творчі осередки «Гурток діячів українського мистецтва», «Асоціація незалежних українських митців», «Товариство діячів образотворчого мистецтва Підкарпатської Русі», які презентували різні жанри. Мистецьку палітру Львова збагатили емігранти із Наддніпрянщини: художник Петро Холодний, котрий розписував львівські храми вітражними картинами, **графік Павло Коржун**. З містом пов'язана діяльність талановитих **скульпторів Сергія Литвиненка, Антіна Павлося**. Театральне життя Західної України продовжував представляти **театр** товариства «Українська бесіда» під керівництвом **Олександра Загарова**. Нетривалий час цей колектив працював у Чернівцях. Розвитку музичного мистецтва сприяла творчість **композиторів Станіслава Людкевича**, автора симфонічних поем «Каменярі», «Веснянка»; основоположника українського етнографічного музикознавства **Філарета Колесси**, автора дитячих п'єс, фортепіанних збірок колядок і щедрівок **Василя Барвінського**.

Населення західноукраїнських земель залишалося здебільшого релігійним: у Галичині, на Закарпатті переважали греко-католики; на Волині, Поліссі, Буковині, у Бессарабії — православні. Збереження віри своїх батьків було основою їхнього самозбереження як українців. Церква займалася значною благочинною діяльністю, створювала навчальні заклади різних типів, видавала газети і часописи. **Найбільших переслідувань зазнавали православні українці**. У 1924 р. православна церква в

Польщі проголосила автокефалію. Однак у 1930-х рр. польська влада розгорнула масове навернення православних у католицизм, що супроводжувалося нищенням православних храмів, частину їх передали римо-католикам. Не допомогло заступництво митрополита Андрея Шептицького, котрий звертався до Ватикану з вимогою припинити окатоличення краю. У Бессарабії та Буковині православна церква потерпала від румунізації. Священиків змушували відправляти службу румунською мовою, а за порушення цього розпорядження могли позбавити сану. Позиції Української греко-католицької церкви були значно міцнішими. Її очолював митрополит Андрей Шептицький, один з найвизначніших духовних вождів українців. У **1929 р.** греко-католики заснували **Богословську академію**, якою керував **Йосиф Сліпий.** Права греко-католиків захищав конкордат (особлива угода) між Польщею і Апостольським престолом, укладений 1925 р. Але цей договір не гарантував від переслідувань священиків та вірян УГКЦ. Підставою для репресій могли бути спілкування українською мовою чи відмова від уживання в полонізованій формі прізвищ своїх парафіян-українців.

1. Навколо яких течій об'єдналися західноукраїнські письменники?
2. Назвіть імена відомих художників та скульпторів.
3. В якому становищі перебували православна й греко-католицька церкви?

3. Політичне та культурне життя української політичної еміграції.

Із початком Першої світової війни тисячі українців опинилися в еміграції на території Австрії і майбутньої Чехословаччини. Для західноукраїнського населення, яке намагалося насамперед врятуватися в умовах воєнного лихоліття, основним фактом стала географічна близькість. Відень був першим центром української політичної еміграції. До австрійської столиці виїхали М. Грушевський, який заснував тут Український Соціологічний інститут, П. Христюк, М. Шраг. Тут розгорнули політичну і видавничу діяльність В. Винниченко, В. Липинський, А. Макаренко, Д. Донцов. Із припиненням існування ЗУНР в Австрії опинилася численна українська еміграція на чолі з урядом Є. Петрушевича. Водночас після поразки визвольних змагань близько 22 тис. української інтелігенції, політичних та громадських діячів знайшли притулок у Чехословаччині. У цей період Прага стала найпотужнішим осередком культурно-національного життя українських емігрантів. Серед основних наукових і навчальних інституцій, які успішно діяли на цих теренах, вирізнялись **Український Вільний Університет,** (заснований у Відні), **Українська Господарська Академія в місті Подєбради, Українська Студія пластичного мистецтва, Український Академічний Комітет, Українське Історико-Філологічне Товариство.** Відомий учений **Іван Горбачевський** започаткував дослідження з біохімії, заснував у Празі Інститут лікарської хімії, а **Іван Пулюй** створив у Празькій політехніці кафедру електротехніки, якою керував до кінця свого життя. Тут плідно працював світової слави філософ, історик культури й літератури, славіст **Дмитро Чижевський**. Також у Празі творили знамениті поети Олександр Олесь, Євген

Пам'ятник І. Горбачевському у м. Тернопіль

Маланюк, Олена Теліга, Олекса Стефанович. Плідно працювали наукові та культурні установи у Польщі. З-поміж них **Український Науковий Інститут у Варшаві** під головуванням Олександра Лотоцького, який видавав повне зібрання творів Т. Шевченка, друкував архів Михайла Драгоманова, та православний богословський факультет при Варшавському університеті. **Іван Огієнко** видавав часописи **«Наша культура» та «Рідна мова».**

Естафету науково-культурного і суспільно-громадського життя підхопила українська діаспора Німеччини, де перебували гетьман П. Скоропадський, президент ЗУНР Є. Петрушевич, керівник ОУН Є. Коновалець. У Берліні за доби міжвоєння працював **Український науковий інститут,** меценатом якого став гетьман **П. Скоропадський.** Інститут давав стипендії молодшим українським науковцям і студентам, котрі навчались у вищих наукових закладах Німеччини, й утримував студентський дім у Берліні. **Під керівництвом Дмитра Дорошенка діяло Центральне представництво української еміграції**, яке опікувалося церковними і науковими справами, освітою, дошкільним вихованням, літературою та мистецтвом.

Однак не зовсім сприятливі умови життя у повоєнній Німеччині змусили частину української еміграції залишити її. Дехто з українських інтелектуалів виїхав до США, Канади, Австралії, інші обрали Францію, уряд якої лояльно ставився до емігрантів. Там опинилися голова Директорії УНР Симон Петлюра, якого вбив більшовицький терорист у Парижі в 1926 р., Володимир Винниченко, Нестор Махно. З Парижем пов'язані імена **лауреата Нобелівської премії в галузі фізики Жоржа Шарпака, скульптора Олександра Архипенка, художника, перекладача, літературознавця, культуролога Святослава Гординського** та інших відомих українців. Парижу віддав увесь свій творчий геній світової слави артист, хореограф, реформатор балету киянин **Сергій Лифар**. Отже, українська еміграція у добу міжвоєння відіграла значну роль у збереженні історичної пам'яті українського народу. Вона стала національно-політичним і духовно-культурним феноменом, який творив Українську державу поза її географічними межами.

1. Чому Відень та Прагу вважають центрами української політичної еміграції?
2. Хто з відомих українських діячів належав до української діаспори Німеччини?
3. Як несприятливі умови життя повоєнної Німеччини вплинули на українських емігрантів?

Коли в Україні у Львові почав діяти Український таємний університет, ...
у Франції було зроблено перше протитуберкульозне щеплення дитині, а **в Канаді** учені вперше виділили інсулін для запобігання цукровому діабету.

internet

Історична правда з Вахтангом Кіпіані: Таємний університет: https://www.youtube.com/watch?v=KbAemkQ6NOQ

Лист Наукового товариства ім. Шевченка до ВУАН щодо пересилання друкованих видань Радянської України до Львова через бюро посольства СРСР у Варшаві (1923 р., грудня 10): https://history.vn.ua/book/xrestomatia/

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
– **1921–1925 рр.** — у Львові діяв Український таємний університет.
2. Запам'ятайте прізвища українських письменників та їхні твори.
3. Складіть історичну довідку «Українська політична еміграція у міжвоєнний період».
4. З'ясуйте значення діяльності осередків української культури в Західній Україні.

Узагальнення за розділом: **ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД**

1. Перелічіть події в хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю.

Створення Організації українських націоналістів; визнання з боку країн Антанти приєднання Східної Галичини до Польщі; набуття Закарпаттям автономії у складі Чехословаччини; утворення Українського національно-демократичного об'єднання; проголошення незалежності Карпатської України; проведення з ініціативи і під керівництвом польської влади пацифікації; визнання з боку країн Антанти приєднання Бессарабії до Румунії.

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) кооперація; колонізація; осадництво; пацифікація.

Б) товариство «Рідна школа»; Український таємний університет; Наукове товариство ім. Шевченка; кооператив «Центросоюз».

В) українофіли; Християнська народна партія; русофіли; товариство «Просвіта».

Г) інтегральний націоналізм; Організація українських націоналістів; Українська військова організація; націонал-комунізм.

3. Виконайте завдання за історичною картою:

а) віднайдіть територію, яка постраждала від політики пацифікації;

б) окресліть місцевість, де відбувалося Татарбунарське повстання;

в) простежте напрямок наступу угорських військ на Закарпатську Україну;

г) локалізуйте місто, де було відкрито Український таємний університет.

4. Пригадайте, які міжнародно-правові акти закріплювали приєднання західноукраїнських земель до іноземних держав.

5. Порівняйте особливості та головні риси національної політики Польщі, Румунії, Чехословаччини щодо українського населення. Що впливало на розвиток чи відставання кожного з українських регіонів?

6. Проаналізуйте геополітичне становище Карпатської України.

7. Поміркуйте, яка спільна мета єднала діяльність Українського національно-демократичного об'єднання, Української національної партії, Української військової організації та Організації українських націоналістів. Назвіть чинники, що завадили досягненню цієї мети.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданих далі та у § 35 (Євген Коновалець, Василь Мудрий, Ольга Басараб). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці історичні постаті, чим вони уславилися. Чия діяльність імпонує вам найбільше? Чому?

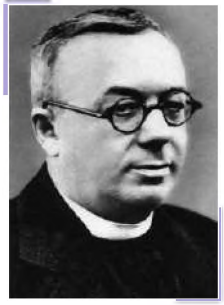

Августин Волошин (1874–1945)
Президент Карпатської України

Народився в с. Келечині на Закарпатті. **Навчався** у сім'ї греко-католицького священика, згодом — на теологічному факультеті в Будапешті, у цьому ж місті закінчив Вищу педагогічну школу. Очолював Ужгородську вчительську семінарію, працював професором Ужгородської духовної семінарії; автор підручників і

посібників. У 1925–1929 рр. — депутат Чехословацького парламенту від Християнської народної партії, керівником та співзасновником якої був. Належав до уряду Підкарпатської Русі й займав посаду прем'єр-міністра цього уряду. Посол І-го Сейму Карпатської України; 15 березня 1939 р. цей Сейм обрав його Президентом Карпатської України. Після окупації Карпатської України угорськими військами перебував в еміграції. Працював професором педагогіки, деканом, ректором Українського Вільного Університету в Празі. 1 травня 1945 р. радянська контррозвідка заарештувала А. Волошина. Він був вивезений до СРСР, де помер в ув'язненні. 2002 р. посмертно удостоєний звання «Герой України».

Андрей Шептицький (1865–1944)

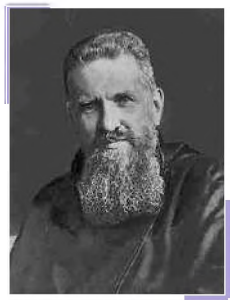

Митрополит Української греко-католицької церкви

Народився у с. Прилбичі на Львівщині. **Закінчив** юридичний факультет Вроцлавського університету, єзуїтську семінарію в Кракові (Польща). Будучи єпископом Станіславським, першим з вищих ієрархів греко-католицької церкви почав використовувати народну мову в спілкуванні з вірянами. 17 грудня 1900 р. став митрополитом Галицьким, архієпископом Львівським і єпископом Кам'янець-Подільським. Був обраний депутатом Віденського парламенту і Галицького сейму. Фінансово підтримував діяльність товариств «Просвіта», «Рідна школа», «Сільський господар» тощо. Ініціював створення Земельного банку, Львівської Богословської академії. В 1918 р. став членом Української Національної Ради ЗУНР-ЗОУНР. Займався благочинністю, виділяв кошти на стипендії студентам, на утримання дитячих будинків, на подарунки єврейським дітям з бідних сімей, на допомогу голодуючим в УСРР під час голоду 1932–1933 рр. У 1941 р. очолив Українську Національну Раду, негативно ставився до німецького окупаційного режиму. Рятував євреїв під час Голокосту. Помер 1 листопада 1944 р. у Львові.

Володимир-Сергій Залозецький-Сас (1884–1965)

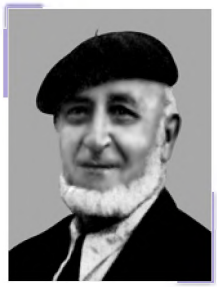

Громадсько-політичний діяч, прозаїк, поет, мистецтвознавець

Народився у Чернівцях. **Освіту** здобув в університетах Чернівців, Відня, Мюнхена і Флоренції (наукові ступені доктора права, археології та історії мистецтва). Член австрійської центральної комісії з питань охорони пам'яток історії і мистецтва у Відні. Під час Першої світової війни потрапив у російський полон. 1918 р. повернувся на Буковину. У листопаді 1918 р. очолив українське правління Буковини. Делегат уряду ЗУНР у переговорах з державами Антанти. Був співзасновником і головою Української національної партії на Буковині, офіційний український представник у румунському уряді, сенатор та депутат румунського парламенту. Делегат секції національних меншин Ліги Націй. Виступив із протестною промовою проти організаторів Голодомору в УСРР у парламенті Великої Британії. Очолював Українську національну громаду в Румунії. Викладав історію мистецтв у Віденському університеті. Автор низки художніх творів, праць про мистецтво і етнографію Буковини. Помер у м. Іспер (Австрія).

РОЗДІЛ VI.

УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Орієнтовні теми для практичних занять:

– «Волею Українського народу...» (дослідження документів та матеріалів усної історії про війну; *матеріали вміщено в § 43 с. 231-236)*

– Війна в пам'ятниках рідного краю *(краєзнавча експедиція).*

§ 39 Початок Другої світової війни. Розкол ОУН.

- ✓ До яких держав належали українські землі напередодні війни?
- ✓ Які наслідки для Закарпаття мало розчленування Чехословаччини?
- ✓ Коли і з якою метою було створено ОУН?

1. «Українське питання» напередодні Другої світової війни.

Напередодні Другої світової війни українські етнічні землі входили до **СРСР, Румунії, Польщі** та **Угорщини**. Окремі з цих країн розглядали «українське питання» в контексті захоплення нових українських територій. До прикладу, СРСР наголошував на важливості об'єднання усіх українських земель у складі УРСР. Звісно, для інших держав така позиція була неприйнятною. Ці землі цікавили також **нацистську Німеччину**, яка розглядала їх як продовольчу базу для майбутньої війни, а також як розмінну монету у відносинах з Угорщиною та Румунією. Лідерів світової політики — **США, Велику Британію, Францію** — непокоїла лише відповідність українських кордонів Версальсько-Вашингтонській системі. Звісно, самі ж українці мріяли про створення власної держави, але, на жаль, доля українського народу залежала передусім від співвідношення сил у світовій політиці.

Готуючись до війни, лідер нацистської Німеччини А. Гітлер планував анексувати польські землі, а після того напасти на Францію та Велику Британію. Щоб не вести війну на два фронти, він вирішив заручитися підтримкою Й. Сталіна. Економічне й політичне зближення СРСР та Німеччини пришвидшив провал англо-франко-радянських переговорів. **23 серпня 1939 р.** міністр закордонних справ Німеччини Йоахім фон Ріббентроп та комісар закордонних справ СРСР В'ячеслав Молотов у присутності Й. Сталіна підписали в Москві німецько-радянський **пакт** (договір, що мав важливе міжнародне значення) про ненапад терміном на десять років — так званий **«Пакт Молотова–Ріббентропа»**.

Німецько-радянський договір був звичайним явищем у міжнародній дипломатії. Натомість таємний протокол до нього розмежував сфери територіальних інтересів Німеччини й СРСР у Центральній та Східній Європі, чим порушував територіальну цілісність і суверенітет кількох держав. Польща мала бути поділеною по річках Нарев, Вісла і Сян, а Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва та частина Румунії (Бессарабія і Буковина) визнані радянською зоною впливу.

1. Як розглядали «українське питання» різні країни?
2. Які фактори сприяли зближенню Німеччини та СРСР?
3. Що передбачав таємний протокол до «Пакту Молотова–Ріббентропа»?

Мовою джерела. З виступу А. Гітлера на нараді вищого військового керівництва 23 серпня 1939 р.:

«У всьому світі є тільки три великі державні діячі: Сталін, я і Муссоліні. Муссоліні — найслабкіший... Сталін і я — єдині, хто бачить майбутнє. Таким чином, через кілька тижнів я простягну руку Сталіну на спільному німецько-російському кордоні й разом із ним візьмуся за новий поділ світу».

Мовою джерела. Сталін про «Пакт Молотова–Ріббентропа»:
«Ну, для початку ми обманули Гітлера».

1. Спрогнозуйте, яким уявлялося світове майбутнє А. Гітлеру і Й. Сталіну.

2. Початок Другої світової війни. Українці в польській армії.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, а за кілька днів союзники Польщі — Велика Британія і Франція — оголосили війну Німеччині. Ці події стали **початком Другої світової війни**, до якої було втягнуто 61 країну та 80% населення світу. Німецька армія успішно просувалася на Схід, углиб Польщі. Виконуючи свої зобов'язання перед Німеччиною, у війну проти Польщі **17 вересня 1939 р.** вступив СРСР. На західноукраїнські землі увійшла Червона армія Українського фронту під командуванням Семена Тимошенка. Ця військова операція тривала 20 днів і завершилася 6 жовтня. Як офіційний привід для введення своїх військ радянське керівництво називало захист майна і населення Західної України і Західної Білорусії. Урядові радянські заяви не розкривали справжніх мотивів Москви. Допомога «єдинокровним братам-українцям» і «братам-білорусам», що проживали у Польщі, не була найвищим пріоритетом радянського керівництва. Цей мотив радше давав можливість СРСР не виглядати агресором і представити інтервенцію Червоної армії у вигідному для себе світлі. **28 вересня 1939 р.** німці захопили Варшаву, а тим часом у Москві СРСР та Німеччина уклали **Договір про дружбу і кордон** з таємним протоколом до нього. Більшість західноукраїнських земель було приєднано до СРСР. Фактично і Німеччина, й СРСР порушили узвичаєні принципи ведення війни, ввівши збройні сили на територію Польщі. З огляду на норми міжнародного права, вони стали **країнами-агресорами**, а їхні дії вважають **воєнним злочином**.

Напис на плакаті: "Подати руку допомоги братнім народам Західної України і Західної Білорусії — наш священний обов'язок!»

Поляки чинили відчайдушний спротив німецьким воякам, а червоноармійців тривалий час сприймали як союзників, тому й стали для них легкою мішенню. **Українці були другою за чисельністю етнічною групою у польській армії — їх тут налічувалося до 120 тис.** Вони неодноразово виявляли відвагу та жертовність під час боїв, зокрема при обороні Варшави. Близько 8 тис. польських солдатів етнічних українців загинули в боях у вересні–жовтні 1939 р. Після окупації Польщі частина польських збройних сил, серед яких було кількадесят українців, відступили в Угорщину та Румунію, звідки були евакуйовані у Францію, а згодом — у Велику Британію. Більшість опинилася у радянських таборах: полонених польських солдатів депортували здебільшого у Катинь (Росія) і Старобільськ (Україна). Офіцерів-українців Війська Польського, які

потрапили у радянський полон, розстріляли, а тих, хто вижив у полоні, мобілізували в армію генерала Владислава Андерса, створену в 1941 р. з ініціативи СРСР. Згодом її евакуювали в Іран. Відомо, що польські формування брали участь у війні з гітлерівцями на Італійському фронті.

Західні українці сприйняли вторгнення Червоної армії по-різному. Одні вважали його актом визволення від польського панування, тому особливого спротиву радянським бійцям не чинили, інші — чекали, як себе буде поводити нова влада. А вона намагалася діяти тут під уже відомими облудними гаслами: «Землю — селянам!», «Фабрики — робітникам!». Водночас поширювала листівки, у яких вторгнення виставлялось «історичним возз'єднанням великого українського народу».

1. Які події відбулись у вересні 1939 р.?
2. Стисло охарактеризуйте участь українців у польській армії.
3. Як реагувало населення Західної України на вторгнення Червоної армії?

Мовою джерела. Із Записки наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берії Політбюро від 03.03.1940 р.:

Полонені солдати Війська Польського

«Справи військовополонених, що перебувають у таборах, — 14 700 осіб колишніх польських офіцерів, чиновників, поміщиків, поліцейських, розвідників, жандармів, осадників і тюремників, а також справи арештованих із західних областей України й Білорусі в кількості 11 000 осіб членів різних контрреволюційних шпигунських і диверсійних організацій, колишніх поміщиків, фабрикантів, колишніх польських офіцерів, чиновників і перебіжників — розглянути в особливому порядку, із застосуванням до них вищої міри покарання — розстрілу».

Тлумачення поняття «воєнний злочин» у Вікіпедії (витяг):

«...умисне позбавлення військовополоненого чи іншої особи, яка користується міжнародним захистом, права на справедливий та звичайний судовий процес;

...підступне вбивство чи поранення осіб, які є громадянами протилежної сторони конфлікту чи представниками ворожої армії...»

1. Чи можна кваліфікувати діяльність радянського керівництва як воєнний злочин?

3. Розкол ОУН. Андрій Мельник. Степан Бандера.

23 травня 1938 р. сталася подія, яку боляче переживали усі українські патріоти: у Роттердамі (Нідерланди) **агент НКВС вбив керівника ОУН Євгена Коновальця**. Серед українських націоналістів посилилося внутрішнє протистояння, зумовлене різними поглядами на майбутнє ветеранів ОУН, котрі проживали за кордоном, та молодих галицьких радикалів.

Другий Великий Збір Українських Націоналістів, що відбувся у Римі в серпні 1939 р., затвердив Головою Проводу Українських Націоналістів (ПУН) Андрія Мельника. Йому навіть було присвоєно титул вождя, відповідального лише «перед Богом, нацією і своїм власним сумлінням». Тим часом галицька молодь, котра належала до ОУН, більше підтримувала Степана Бандеру — людину радикальних поглядів. З початком Другої світової війни з польських тюрем звільнили декілька тисяч оунівців, зокрема і С. Бандеру. Центром української еміграції на деякий час стає м. Краків, де у **лютому 1940 р.** С. Бандера ініціював конференцію націоналістів. Вона відхилила рішення Римського збору. Власне з цього часу **ОУН розкололася на дві гілки: мельниківців — ОУН (м) та бандерівців — ОУН (б)**.

І мельниківці, і бандерівці однаково вважали більшовизм своїм спільним ворогом та прагнули незалежності України. Але якщо А. Мельник більше сподівався на підтримку нацистської Німеччини, то С. Бандера закликав спиратися лише на власні сили. Так само була різниця у засобах досягнення незалежності для Української держави. Мельниківці вважали, що це мав бути поступовий, еволюційний процес. Бандерівці були переконані, що ОУН повинна розгорнути революційно-партизанську боротьбу.

1. Що посилило внутрішнє протистояння в ОУН?
2. За яких обставин ОУН розкололася на дві гілки?
3. Чим відрізнялися погляди А. Мельника та С. Бандери?

Андрій Мельник (1890–1964)

Народився у с. Якубова Воля на Дрогобиччині. Доля з дитячих літ підготувала йому важкі випробування: рано залишився без батьків, хворів на сухоти. Але це лише стало стимулом до занять спортом та здобуття вищої освіти. Воював у лавах Українських січових стрільців, був учасником боїв за гори Маківка та Лисоня. На останній потрапив у російський полон, де познайомився з Євгеном Коновальцем. Поразка національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. змусила їх емігрувати. Разом у 1920 р. ініціювали створення УВО. Після повернення А. Мельника до Галичини, польська влада покарала його 4 роками ув'язнення за причетність до УВО. У 1929 р. вступив до ОУН, де з 1937 р. виконував функції скарбника. Після вбивства Є. Коновальця виїхав за кордон, очолив Провід українських націоналістів (ПУН) і став головою ОУН. З початком німецько-радянської війни перебував під домашнім арештом, а у лютому 1944 р. гітлерівці ув'язнили А. Мельника в концтабір Заксенгаузен, де перебував його політичний опонент С. Бандера. Після звільнення жив у Німеччині, а згодом у Люксембурзі. Третій Великий Збір Українських Націоналістів у 1947 р. обрав А. Мельника довічним головою ПУН.

«Будіть віру в прийдешнє, в Українську самостійну державу, в якій не буде місця ні визиску людини людиною, ні для національного гноблення, ні для затиску вільної думки, в якій український народ буде свобідним господарем по своїй волі».

Степан Бандера (1909–1959)

Народився у с. Старий Угринів біля Калуша на Івано-Франківщині. Навчався на агрономічному відділі Високої політехнічної школи у Львові, був пластуном. У 1928 р. вступив до УВО, де працював у відділі розвідки, а згодом пропаганди. Зі створенням ОУН долучився й до цієї організації. На конференції в Берліні у 1933 р. був офіційно затверджений Крайовим провідником ОУН на західноукраїнських землях. Ініціював та провів шкільну акцію проти полонізації української освіти. Підготував замах на одного з організаторів політики «пацифікації» щодо українського населення Галичини та Волині — міністра закордонних справ Польщі Б. Пєрацького, за що у 1934 р. заарештований і засуджений до довічного ув'язнення. Після звільнення у 1939 р. розробив план створення мережі ОУН у всій Україні. Від 10 лютого 1940 р. очолив Революційний провід ОУН. Із початком німецько-радянської війни проголосив Акт відновлення Української держави; працював над створенням національних збройних формувань. У липні 1941 р. нацисти заарештували його та відправили у концтабір Заксенгаузен. Після звільнення відразу переїхав за кордон, переховуючись від радянських агентів. Очолював провід Закордонних частин ОУН. 15 жовтня 1959 р. С. Бандеру вбив агент КДБ.

«Ні на що не здадуться навіть найкращі нагоди й готовність допомогти, якщо сама нація не виборює й не кує своєї долі власною боротьбою».

Коли українець у США

Степан Бандера у Кракові очолив Революційний провід ОУН, ...

президент Франклін Делано Рузвельт осудив СРСР за агресію проти Фінляндії.

internet

«Українське питання» напередодні Другої світової війни: http://www.istpravda.com.ua/ukr/articles/2013/08/28/135252/

Армія Андерса: українці на передовій польської перемоги: http://www.bbc.com/ukrainian/blogs/2016/05/160505_historician_blog_sx

Фільм «Обличчя української історії. Степан Бандера»: https://www.youtube.com/watch?v=R8aNZ_DZZwo

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **23 серпня 1939 р.** — радянсько-німецький договір про ненапад і таємний протокол до нього («Пакт Молотова–Ріббентропа»);
   - **1 вересня 1939 р.** — початок Другої світової війни;
   - **17 вересня 1939 р.** — вторгнення Червоної армії на територію Західної України;
   - **28 вересня 1939 р.** — радянсько-німецький договір про дружбу і кордон і таємний протокол до нього;
   - **лютий 1940 р.** — розкол ОУН на мельниківців і бандерівців.
2. Поясніть значення понять: *країна-агресор, воєнний злочин, пакт.*
3. Проаналізуйте діяльність А. Мельника та С. Бандери. Чому між цими діячами не було порозуміння?
4. Займіть позицію. «Напад СРСР на Польщу — це визвольний похід Червоної армії на західноукраїнські землі чи «ніж у спину» колишнім союзникам?» Наведіть аргументи.

§40 Особливості радянізації Західної України.

- ✓ Коли Червона армія вторглася на територію Західної України?
- ✓ У чому сутність індустріалізації та колективізації?
- ✓ Як розглядав «українське питання» напередодні війни Й. Сталін?

1. Окупація Червоною армією західноукраїнських земель.

6 жовтня 1939 р. вся історична Галичина та Волинь були уже під контролем Червоної армії. Щоб надати легітимності радянській владі, на цих територіях у жовтні 1939 р. було проведено вибори до так званих Народних Зборів. Вони відбувалися під повним контролем радянських спостерігачів. Тож логічно, що на своєму першому засіданні Народні Збори проголосили встановлення радянської влади в Західній Україні та висловилися за об'єднання з радянською Україною. **15 листопада 1939 р. Верховна Ради УРСР ухвалила закон про входження Західної України до складу УРСР.** Загалом у результаті вересневої кампанії СРСР зайняв територію близько 200 тис. кв. км, на якій проживало 13 млн осіб. Новоприєднані землі включали майже всю Західну Україну, що у 1919–1939 рр. перебувала у складі Польської держави (за винятком Холмщини, частини Надсяння, Лемківщини і Підляшшя), а також Західну Білорусь. Ці українські території — так зване Закерзоння — входили до Генерального губернаторства, проголошеного німцями на частині окупованих земель колишньої Речі Посполитої, як різновид німецької колонії. Натомість на захоплених Радянським Союзом землях було створено шість областей: **Львівську, Станіславську** (нині Івано-Франківська), **Волинську, Тернопільську, Дрогобицьку** (нині належить до Львівської)**, Рівненську**.

Напис на плакаті: «Обранці трудового народу! Голосуйте за входження Західної України до складу Радянської України, за єдину, вільну і квітучу Українську Соціалістичну Радянську Республіку! Назавжди знищимо кордони між Західною і Радянською Україною!»

Проте цими територіями СРСР не обмежився. Ще з березня 1940 р. нарком закордонних справ СРСР В. Молотов наголошував у промовах на важливості приєднання до УРСР й інших українських земель. 26 червня 1940 р. СРСР звернувся до Румунії з вимогою передати Північну Буковину і Бессарабію. Після консультацій з А. Гітлером, який пообіцяв компенсувати втрати Румунії новими землями, румунське керівництво задовольнило територіальні претензії СРСР. **28 червня 1940 р.** Червона армія під командуванням Георгія Жукова увійшла до Північної Буковини та Бессарабії. **2 серпня 1940 р.** Верховна Ради УРСР юридично закріпила входження Північної Буковини та Південної Бессарабії до УРСР та утворила **Чернівецьку** й **Аккерманську** (згодом Ізмаїльська) області. Решту територій було передано до новоутвореної Молдавської РСР.

Закарпаття, котре у березні **1939 р.** окупували угорські війська, залишалося під владою Угорщини до **1944 р**. Угорський окупаційний режим створив Закарпатське

губернаторство, яке замість обіцяної місцевим жителям автономії користувалося правом самоврядування. Терор і репресії проти українських діячів влада поєднувала з мадяризацією.

1. Яким був адміністративний устрій Західної України після приєднання до УРСР?
2. Коли Північну Буковину і Південну Бессарабію приєднали до УРСР?
3. До складу якої держави упродовж 1939–1944 рр. входило Закарпаття?

Мовою джерела. Сучасник подій Олександр Довженко про приєднання Західної України:

«Вся наша нечуттєвість, боягузтво, наша зрада, і пилатство, і грубість, і дурість під час всієї історії возз'єднання Східної та Західної України є, по суті, готовим звинувачувальним актом, чимось, чого історія не повинна нам пробачити, чимось, за що людство має нас зневажати, коли б воно, людство, думало про нас».

1. У чому звинувачує українців О. Довженко?
2. Порівняйте цитату сучасника подій та зміст радянського агітаційного плаката на с. 217.

2. Радянізація нових територій.

Одним із найсерйозніших випробувань для населення Волині, Галичини, Буковини і Бессарабії було запровадження нових порядків. Після приєднання цих земель до УРСР тут розпочалася **радянізація** — насаджування норм економічного, суспільно-політичного, культурного життя, властивих для Радянського Союзу. Зокрема, за радянським зразком сформовано адміністративно-територіальний устрій — утворено нові області. На цю місцевість поширено дію радянських законів. Ліквідовано стару систему управління, а колишніх службовців — переважно поляків — депортовано. Створювали радянські органи влади та місцеві осередки Комуністичної партії УРСР. Керівні посади займали головно вихідці з Росії чи зі Східної України. Натомість діяльність будь-яких інших партій, у тому числі КПЗУ, оголосили поза законом.

Які зміни обіцяв радянський пропагандистський плакат?

Не оминули зміни й економічного життя краю. Головні економічні нововведення звелися до **земельної реформи, націоналізації промисловості, торгівлі, банків.** Народні Збори ухвалили рішення про **конфіскацію земель** польських поміщиків, монастирів і державних чиновників. Конфісковані, тобто вилучені силоміць, землі передавали у користування безземельним чи малоземельним селянам. Забирали майно також у заможних селян, а їх разом із сім'ями примусово вивозили у східні райони СРСР. Унаслідок такої політики на кожного селянина припадало в середньому по два гектари землі. Але, отримавши у своє володіння землю, західноукраїнське селянство стало побоюватися колективізації. Зрештою, всі підстави

для цього були. Колгоспи таки почали насаджувати без належних умов і підготовки. Позаяк селяни вступали до них неохоче, влада застосовувала примусові методи, а незгодних депортовувала. Водночас було розпочато механізацію сільського господарства, почали діяти машинно-тракторні станції (МТС). Упродовж 1939–1940 рр. усі промислові підприємства підлягали націоналізації, тобто ставали державними без сплати будь-якої компенсації власникам. На початок 1940 р. було націоналізовано більше двох тисяч підприємств. Реконструювали старі промислові об'єкти, зокрема на Буковині. Заохочувався переїзд населення у східні області України для зведення новобудов та роботи на шахтах. Державними стали також банки й кооперативи. Більшовики ліквідували приватну і кооперативну торгівлю.

Процеси радянізації мали й позитивні аспекти. Було збільшено кількість робочих місць, зросла чисельність медичних установ, а медичне обслуговування стало безкоштовним. Щоправда, усе це було кількісне зростання, а не якісне. Щоб забезпечити прихильність місцевого населення, радянська влада українізувала систему освіти. Зокрема, серед 6900 початкових шкіл Західної України у 6000 навчали українською. На українську мову викладання перейшов Львівський університет; йому було присвоєно ім'я Івана Франка. Однак, утверджуючи радянські цінності, більшовики нещадно руйнували існуючі культурні осередки, громадські центри, місцеві традиції українців.

1. Як змінилося політичне життя після радянізації?
2. Які зміни відбулися в економічній сфері?
3. Які позитивні аспекти радянізації?

3. Масові політичні репресії 1939–1940 рр.

Вже на початку радянізації не всі були задоволені як новими порядками, так і брутальними методами їхнього впровадження. Проти усіх незгодних з новим режимом застосували масові політичні **репресії** — комплекс каральних заходів. Арешти, розстріли та **депортації** — примусові переселення усіх осіб небажаного соціального походження і національності — були невід'ємною складовою політики радянізації. Депортовували людей переважно углиб СРСР — Сибір, Поволжя, Казахстан.

Українців депортують у Казахстан. Лютий 1940 р.

До репресій влада готувалася відразу після початку Другої світової війни. Згідно з наказом наркома внутрішніх справ СРСР Лаврентія Берії від **8 вересня 1939 р.,** було сформовано **дев'ять груп з оперативних працівників НКВС і оперативно-політичних працівників прикордонних військ НКВС**. Кожна — чисельністю від 40 до 70 осіб. У розпорядження кожної групи для виконання спецзавдань передали батальйон із 300 осіб. Завдання цих утворень визначили досить чітко: у міру просування радянських військ захоплювати стратегічні об'єкти — установи зв'язку, друкарні, архіви; арештовувати польських чиновників, поміщиків, підприємців; встановлювати контроль за тюрмами; звільненню підлягали лише в'язні, засуджені за антипольську діяльність.

Першими жертвами репресій стали польські військові, державні службовці, поміщики, осадники, власники підприємств. А невдовзі репресії зачепили й українське населення. Углиб СРСР вивозили «куркулів», а також селян, котрі відмовлялися вступати до колгоспів. Переслідували представників української інтелігенції, зокрема членів «Просвіти» та інших українських товариств, письменників, учителів, лікарів. У Росію вивезли лідера українського національного руху довоєнного часу Костя Левицького, головного редактора «Діла» Івана Німчука, голову українських кооперативів Карла Коберського та багатьох інших українських патріотів. Зрештою, могли заарештувати лише за наявність родичів за кордоном чи перебування в гостях у друзів під час їхнього арешту. І хоча православні та греко-католицькі священики не були піддані репресіям, радянська влада знайшла інші механізми впливу на них. До прикладу, конфісковували церковні землеволодіння, закривали монастирі й семінарії, церкви обкладали великими податками, у пресі розгорнули антирелігійну кампанію. Станом на початок 1941 р. із Західної України й Західної Білорусії було депортовано понад 1 млн осіб, а це — 10% населення краю. Усі ці заходи привели до зростання антирадянських настроїв у Західній Україні та поповнення ОУН новими учасниками.

1. Що таке депортація? Куди депортували жителів Західної України?
2. Підрахуйте, скільки працівників НКВС було скеровано у новоприєднані землі.
3. Кого було піддано репресіям у Західній Україні?

Мовою джерела. З подяки Й. Сталіна Й. Ріббентропу за вітання з нагоди дня народження (газета «Правда» від 25.12.1939 р.):

«Вдячний Вам, пане міністре, за привітання. Дружба народів Німеччини і Радянського Союзу, скріплена кров'ю, має всі підстави бути тривалою та міцною».

1. Чия кров скріпила відносини Німеччини і СРСР?

Коли в Україні Червона армія увійшла на територію Північної Буковини і Бессарабії, ...
Велика Британія визнала генерала Шарля де Голля лідером руху «Вільна Франція», після чого він розпочав формування нових французьких збройних сил.

internet

«Незасуджене зло»: 75 років Катинській трагедії»: http://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2015/04/150409_katyn_zinchenko_interview_ko **Документальний фільм «Золотий вересень. Хроніка Галичини 1939–1941»:** https://www.youtube.com/watch?v=EfXnxyVngkE **Документальний фільм «Народні Збори Західної України 26–28 жовтня 1939 р.»:** https://www.youtube.com/watch?v=oPhD5-s21FM8

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **6 жовтня 1939 р.** — радянські війська окупували Західну Україну;
   - **28 червня 1940 р.** — Червона армія вторглася до Північної Буковини і Бессарабії;
   - **1939–1944 рр.** — перебування Закарпаття під угорською зверхністю.
2. Поясніть значення понять: *репресії, радянізація, депортація.*
3. Складіть історичну довідку «Радянізація західноукраїнських земель».
4. Займіть позицію. «Приєднання західноукраїнських земель до УРСР: анексія, возз'єднання чи входження до складу СРСР?» Відповідь обґрунтуйте.

§41 Початок німецько-радянської війни.

- ✓ Проти кого були спрямовані радянські репресії 1930-х рр.?
- ✓ Які галузі промисловості розвивалися в Україні у 1930-х рр.?
- ✓ Які договори було укладено між СРСР та Німеччиною у 1939 р.?

1. Політичне та соціально-економічне становище в Україні у 1939–1941 рр.

Ситуація в Україні напередодні радянсько-німецької війни була неоднозначною. Після геноциду і терору 1930-х рр. у республіці практично зникла опозиція сталінському режиму. Нове керівництво УРСР, очолюване Микитою Хрущовим, стало слухняним виконавцем волі московського центру. Утвердження командно-адміністративних методів керівництва економікою, жорстка централізація були визначальними перешкодами на її розвитку, хоча Україна мала потужний природно-ресурсний потенціал, сформовану транспортну інфраструктуру та промислову базу. Упродовж 1930-х рр. проблеми в економічній сфері лише накопичувалися. Низькою залишалася продуктивність праці та якість продукції на підприємствах, адже під час репресій безпідставно звинуватили у саботажі та знищили багато кваліфікованих кадрів. До скорочення чисельності робітників призвело збільшення призову до армії. Щоби стимулювати зростання виробництва, влада вкотре вдалася до проведення соціалістичного змагання, а також запровадила звання Героя Соціалістичної Праці та медалі «За трудову відзнаку», «За трудову доблесть». Хоча тривалість робочого дня залишалася вісім годин, тривалість робочого тижня збільшувалася до 7 днів. Робітники й службовці, які запізнювалися на робоче місце або самочинно залишали його, підлягали жорстокому покаранню: їх відправляли до виправно-трудових таборів. Селяни, залучені до колгоспів, не були зацікавлені у результатах своєї праці.

Від 1939 р. до 1941 р. розвиток української промисловості був спрямований для задоволення військових потреб, тобто посилилася **мілітаризація** економіки. Видатки з державного бюджету на цю сферу за два роки зросли удвічі. Значною мірою це було зумовлено окупацією Радянським Союзом прибалтійських країн та війною проти Фінляндії. Напередодні німецько-радянської війни промислове виробництво України збільшилось усемеро порівняно з 1913 р. На заводах виготовляли військове спорядження, зброю, військові кораблі. На військову сферу працювали українські науковці: запустили виробництво танків «Т-34», які не мали аналогів у світі; розробили установки реактивних мінометів «Катюша»; відкрили новий спосіб швидкісного автоматичного зварювання металів.

Танк «Т-34»

Значну увагу приділяли підготовці військових кадрів. На території УРСР **діяли військові школи та училища**. Проте, зважаючи на «зачищення» офіцерського складу в 1930-х рр., керівний склад армії поповнили людьми, котрі не мали вищої військової освіти, але були віддані сталінському режимові. Проводили **навчання з цивільної оборони**, яке здійснювали професійні спілки,

комсомольські та інші організації. Серед трудових колективів навіть організовували **змагання за кращу організацію оборонно-масової роботи**. Населення поступово звикало до ідеї невідворотності війни. Щоправда, згідно з пропагандою, **війну мали вести на території противника**.

1. Як радянська влада розв'язувала проблеми у промисловості?
2. Наведіть два-три приклади мілітаризації економіки УРСР.
3. Які заходи з підготовки до війни здійснювали у соціальній сфері?

2. Бойові дії в 1941–1942 рр. Відступ Червоної армії.

Поки СРСР у 1940 р. роззброював і демонтовував укріплення на старому державному кордоні та розбудовував новий, Третій Рейх (нацистська Німеччина) розробляв **план «Барбаросса»:** А. Гітлер сподівався швидко перемогти у війні, напавши на СРСР зненацька. Німецький **план блискавичної війни (бліцкригу)** передбачав встановлення контролю над Україною за кілька тижнів, над СРСР — за кілька місяців. Для його реалізації було сформовано три німецькі армії. Група армій «Північ» через Прибалтику мала вийти до Ленінграда, «Центр» — через Білорусь до Москви, «Південь» мала окупувати Україну. Підготовка до вторгнення розпочалася з лютого 1941 р., коли Німеччина зосередила війська поблизу радянського кордону. І хоча розвідка неодноразово попереджала Й. Сталіна про велику ймовірність нападу Німеччини на СРСР, той не довіряв інформаторам. І лише за годину до німецького нападу було дане розпорядження привести усі військові частини у бойову готовність та укріпити оборону на державному кордоні. Але було вже запізно.

22 червня 1941 р. о 3 год. 30 хв німецька авіація здійснила наліт і бомбардування стратегічних аеропортів та міст СРСР. Так розпочалася німецько-радянська війна. На території України діяли група німецьких армій «Південь» і радянські війська Південно-Західного й Південного фронтів, а також моряки Чорноморського флоту, Дунайської та Пінської флотилій. Німеччина суттєво поступалася СРСР чисельністю бойової техніки, проте мала кількісну перевагу в солдатах. Німецькі війська (Вермахт) майже без перешкод здобували один населений пункт за іншим. Однією з найбільших танкових битв війни стала битва в районі **Луцьк–Рівне–Дубно–Броди**, що тривала з **23 до 29 червня 1941 р.** Червона армія втратила багато одиниць бойової техніки і зброї, чимало військових потрапили у німецький полон.

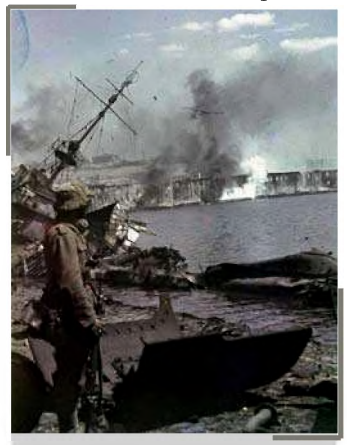

Порт Севастополя у липні 1942 р.

За таких умов збройні підрозділи змушені були відступати вглиб території. На початку липня німецьке командування спрямувало війська на Київ. Оборона столиці тривала від **7 липня до 19 вересня 1941 р.** Підходи до міста захищало три лінії оборони, було викопано протитанкові рови протяжністю 55 кілометрів. Проти ворога піднялося народне ополчення, підтягнулися й винищувальні батальйони. Втрати серед німецьких військ становили близько 100 тис. солдатів,

втрати радянської сторони були в 6,5 разів більшими. При обороні Києва загинув командувач Південно-Західного фронту Михайло Кирпонос. Майже через місяць — 25 жовтня — німці вступили до Харкова. Подібною була ситуація й на Південному фронті. З **5 серпня до 16 жовтня 1941 р.** йшли бої за Одесу. Найдовше вистояв Севастополь, героїчна оборона якого тривала від **30 жовтня 1941 р. до 4 липня 1942 р.** І хоча німцям вдалося захопити ці міста, проте план блискавичної війни, на реалізацію якого так розраховував А. Гітлер, провалився. У травні 1942 р. радянські війська розпочали контрнаступ поблизу Харкова, проте потрапили в оточення. Німці взяли у полон 240 тис. солдатів та офіцерів Червоної армії. Загалом під час німецько-радянської війни бранцями стали до 5,7 млн червоноармійців. З них близько 3,8 млн потрапили в полон протягом червня–грудня 1941 року. Для декого з військовополонених це був свідомий вибір, оскільки так вони тікали від сталінської тиранії. **22 липня 1942 р.** було захоплене останнє українське місто — Свєрдловськ Ворошиловградської (нині Луганської) області. Вся Україна опинилася під німецькою окупацією.

1. У чому полягав план «Барбаросса»? Що таке бліцкриг?
2. Коли розпочалася німецько-радянська війна?
3. Назвіть тривалість оборони Києва, Одеси, Севастополя.

Мовою джерела. Військовий кореспондент Є. Петров про оборону Севастополя:

«Немає більше Севастополя з його акаціями і каштанами, чистенькими вулицями, парками, невеличкими світлими будинками... Він зруйнований. Але є інший Севастополь... Зараз це місто моряків і червоноармійців, з яких просто неможливо когось виділити, оскільки всі вони герої».

1. Продовжте речення. Бути патріотом — це... .

3. Мобілізаційні заходи. Злочини комуністичного тоталітарного режиму.

Війна з Німеччиною вимагала від радянської влади рішучих заходів. **30 червня 1941 р.** було створено Державний комітет оборони (ДКО), якому передали всю повноту влади в СРСР. Завданням ДКО було визначено всебічне використання матеріальних, духовних та військових можливостей країни для досягнення перемоги над ворогом. Тож було активізовано **мобілізацію** людських і матеріально-технічних ресурсів, тобто переведено всі галузі народного господарства на воєнний стан та збільшено призов військовозобов'язаних у діючу армію. На хвилі патріотичного піднесення багато людей добровільно вступали до її лав. Чимало громадян, які за віком чи за станом здоров'я не могли воювати у регулярній армії, записувалися до **народного ополчення**. Їх долучали до будівництва оборонних споруд, охорони стратегічних об'єктів, а інколи — до участі у бойових діях. Із жителів прифронтових територій **створювали винищувальні групи** для попередження диверсій з боку ворога. Якщо раніше населення навчалося цивільній обороні, то з початком війни — **військовій справі**. Жінки обов'язково проходили курси санітарок. Промислові підприємства перебудовували на випуск військової техніки і зброї. На виробництві працювали пенсіонери, жінки, а подекуди й діти. У липні–серпні 1941 р. на підконтрольних територіях жнивували швидкими темпами, щоб забезпечити армію хлібом.

Наступ німецьких військ призвів до **евакуації** — вивезення населення, а також матеріальних засобів із місцевостей, що перебували під загрозою нападу, вглиб СРСР. Перевозили у Росію, Казахстан, Узбекистан, Киргизію, Таджикистан, Туркменію. З України евакуювали найбільші підприємства, державні установи, заклади культури й освіти, науково-дослідні установи, музеї, архіви, майно багатьох колгоспів і радгоспів, зокрема трактори, худобу, зерно. Усе, що не вивезли, — підлягало знищенню, щоб не дісталося ворогу. Такий прийом називають **«тактикою випаленої землі»**. Руйнували промислові підприємства, шляхи сполучення, насамперед мости й залізниці, запаси продовольства, затоплювали шахти. Зокрема, після краху оборони Києва у вересні 1941 р. диверсанти НКВС зруйнували 324 старовинні будинки. Тисячі киян загинули, 50 тисяч залишилися без даху над головою.

Жертви НКВС.
Львів, тюрма на Лонцького, червень 1941 р.

Водночас радянська влада руйнувала і людські долі. Було здійснено попереджувальні арешти можливих ворогів, які перейдуть на сторону ОУН при приході німців. Їм інкримінували антирадянську націоналістичну діяльність та етапували за межі України. Жертвами сталінського терору стали українські громадські діячі. Академік Агатангел Кримський помер у лазареті Кустанайської в'язниці (Казахстан). Коли виникла загроза німецького оточення, поета Володимира Свідзінського разом з іншими арештантами заживо спалили у хліві. Філолога Кирила Студинського та педагога Петра Франка розстріляли по дорозі до Уфи (Росія). Після початку німецько-радянської війни тюрми, що були переповнені політичними в'язнями, стали проблемою, особливо — у прифронтовій зоні. Перед відступом органи НКВС знищили українських в'язнів, котрих утримували у тюрмах Львова, Тернополя, Дубна, Рівного, Луцька, Золочева, Києва, Харкова та інших міст. Лише упродовж кінця червня — початку липня 1941 р. жертвами злочинних дій влади стали 24 тис. політичних в'язнів. Більшості з них інкримінували контрреволюційну діяльність. Це були **патріотично налаштована молодь, активісти ОУН, священики, інтелігенція**. Розстріли в'язнів почалися першого ж дня війни. За кілька днів радянська влада знищила 30–35 тис. людей. Наймасовіша страта відбулась у в'язниці Луцька 23 червня 1941 р. Тому в наш час щороку **23 червня** вшановуємо пам'ять жертв розстрілів у тюрмах Західної України. Масові вбивства в'язнів, які здійснили органи НКВС, вважаються одним з найбільших злочинів комуністичного тоталітарного режиму – злочином проти людяності, виправдання якому немає.

1. Які мобілізаційні заходи здійснила радянська влада?
2. З якою метою проводили евакуацію? Чому застосовували «тактику спаленої землі»?
3. Хто насамперед став жертвою сталінського тоталітарного режиму під час війни?

Мовою джерела. Зі спогадів Миколи Куделі, який вижив під час розстрілів у Луцькій тюрмі:

«Я ... підбігаю до муру, піднімаюся по дошці вслід за якимсь хлопцем, але його скошує куля і він мертвий падає на мене. Ми обидва летимо вниз. ... Я ще встиг піднятися, відбігти кілька кроків з нахиленою головою вниз від свистячих куль. Упав. Притих. Чую, як на мене навалюються трупи розстріляних в'язнів. Один накрив мою голову животом. Його кров потекла на моє обличчя. Потому знову — трупи, трупи, трупи...»

1. Чому НКВС розстрілювала політичних в'язнів?
2. Які почуття у вас викликають спогади та фото у тексті пункту?

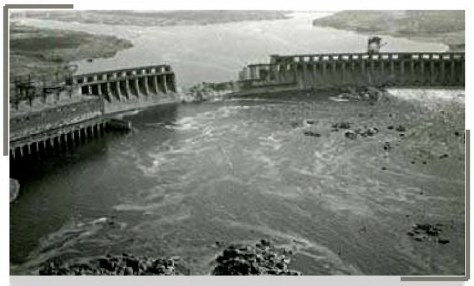

Дніпровська ГЕС після підриву Червоною армією

Фотофакт

18 серпня 1941 р. радянські військові підірвали Дніпровську ГЕС. Унаслідок вибуху 20 т толу виникла пробоїна завдовжки близько 150 м, крізь яку ринула вниз багатометрова хвиля води, спричиняючи руйнування й загибель людей, що перебували в береговій зоні. У зону затоплення потрапило 450 тис. людей. Жертви серед військових і мирного населення оцінюються у 10–12 тис. осіб.

1. Який прийом застосувала відступаюча Червона армія?
2. Чи є, на вашу думку, підрив Дніпровської ГЕС воєнним злочином?

Коли в Україні тривала танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди,
Фінляндія та Угорщина як союзники Німеччини оголосили війну Радянському Союзу.

internet

Знищення в'язнів у Луцькій тюрмі. 70 років бійні НКВС: http://www.istpravda.com.ua/articles/2011/07/20/46167/

Документальний фільм «Оборона Києва»: https://www.youtube.com/watch?v=ajqlzIGI_pE

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **22 червня 1941 р.** — початок німецько-радянської війни;
   - **23–29 червня 1941 р.** — танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди;
   - **30 червня 1941 р.** — створення Державного комітету оборони СРСР;
   - **7 липня–19 вересня 1941 р.** — оборона Києва;
   - **5 серпня–16 жовтня 1941 р.** — оборона Одеси;
   - **30 жовтня 1941 р. — 4 липня 1942 р.** — оборона Севастополя;
   - **22 липня 1942 р.** — Україну окупували німецькі війська.
2. Поясніть значення понять: *мобілізація, евакуація, план «Барбаросса», бліцкриг, воєнний злочин, «тактика випаленої землі».*
3. Підготуйте повідомлення «Героїчна оборона України під час німецько-радянської війни».
4. Підберіть докази того, що СРСР готувався до наступальної війни, а не до оборонної.

§42 Поділ українських земель Німеччиною та її союзниками. «Новий порядок».

- ✓ Коли територію України повністю окупували нацисти?
- ✓ Як А. Гітлер розглядав «українське питання»?
- ✓ За яких обставин Північна Буковина і Бессарабія перейшли до СРСР?

1. Як Німеччина та її союзники поділили українські землі. «Новий порядок».

Упродовж року від початку німецько-радянської війни всю територію України окупували німецькі війська. Щоб управляти цими землями, їх було поділено на чотири зони. **Дистрикт «Галичина»**, а це Львівська, Станіславська й Тернопільська області, належав до генерал-губернаторства з центром у Кракові. Ці території були частиною Третього Рейху. Під управління Румунії передано **губернаторство «Трансністрія»** — Чернівецьку, Одеську й Ізмаїльську області, південну Вінниччину та західну Миколаївщину. Частина Сумщини та Чернігівщини, Харківщина і Донбас становили **прифронтову зону** та перебували під безпосереднім управлінням німецької військової адміністрації. Більшість українських територій увійшли до **рейхскомісаріату «Україна»** з центром у Рівному. Очолював рейхскомісаріат Еріх Кох.

На усіх загарбаних територіях нацисти встановлювали **«новий порядок»** — окупаційний режим, що передбачав масове знищення людей, економічне пограбування та експлуатацію людських і матеріальних ресурсів. Для управління окупованими територіями гітлерівці створили спеціальне Управління (Міністерство) окупованих територій на чолі з Альфредом Розенбергом. Визначальною рисою «нового порядку» був всеосяжний терор. Для його втілення окупанти створили цілу систему каральних органів — державна таємна поліція (гестапо), збройні формування служби безпеки (СД) та озброєні загони Націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини (СС).

Втілення намірів А. Гітлера щодо українських земель як «життєвого простору» для німців — **план «Ост»** — розпочалося влітку 1942 р., коли на Вінниччину переселили понад 10 тис. німців, а українців примусово звідси вивезли. Зважаючи на значний економічний потенціал України, окупаційна влада намагалася використати його сповна. Зокрема, було відновлено діяльність окремих підприємств і шахт та створено систему заготівельних компаній для викачування сільськогосподарської продукції. Оголошено трудову повинність, до роботи залучали осіб віком від 14 до 65 років, які працювали по 12–14 год. на добу за мізерну платню чи продовольчий пайок. Щоб викачати з України якомога більше зерна, м'яса, олії, цукру, картоплі та іншого продовольства, німці залишили колгоспи і радгоспи, тільки називали їх по-іншому: громадські збори, загальні двори, державні маєтки. Праця на них мало відрізнялася від рабської. Водночас з українських музеїв, бібліотек, архівів, картинних галерей до Німеччини вивозили культурні цінності.

1. На які частини було поділено окуповану територію України?
2. Що таке «новий порядок»?
3. Яким чином нацисти реалізовували план «Ост»?

Мовою джерела.
Рейхскомісар Еріх Кох про «новий порядок» в Україні:

«...немає ніякої вільної України. Мета нашої роботи полягає в тому, що українці повинні працювати на Німеччину, що ми тут не для того, щоб ощасливити цей народ. Україна може дати те, чого не вистачає в Німеччині. Це завдання повинно бути виконано, незважаючи на втрати».

Німецькі поліцаї забирають корову в селянки

1. Яким чином вислів «мета виправдовує засоби» стосується міркувань Е. Коха?
2. Як пов'язані процитований текст та ілюстрація праворуч від нього?

2. Окуповані та окупанти.

Під час Другої світової війни поширився **колабораціонізм** — співпраця населення з окупаційною владою та ворожою армією. Але мотиви співпраці були різними. З одного боку — спроба пристосуватися до нових умов та зробити кар'єру, боягузтво, патологічна схильність до садизму та антисемітизм (ненависть до євреїв). З іншого боку — спосіб порятунку життя близьких людей, бажання помститися радянській владі за усі заподіяні кривди; прагнення відродити Українську державу.

На окупованих територіях з представників місцевого населення, котрі виявили бажання співпрацювати з окупантами, призначали адміністрацію: бургомістрів у містах, голів у районах, старост у селах, допоміжну поліцію. Поліцейські батальйони використовували для боротьби з партизанами, при облавах населення для вивезення його до Німеччини. Також поліцаї охороняли залізниці, дороги, підприємства. Дозволено видання україномовних газет. Такі заходи здійснювали, щоб підігріти антирадянські настрої. Воєнні втрати змусили німців переглянути своє ставлення до національних формувань у складі Вермахту. Напередодні німецько-радянської війни за участю українців були створені батальйони «Роланд» і «Нахтігаль». Згодом діяли похідні групи ОУН, найчисельнішим був Буковинський курінь. У 1943 р. сформувалася добровольча дивізія СС «Галичина» — підрозділ у складі військ Ваффен-СС Німеччини. До цих військових формувань вступали люди, які сподівалися утворити зародок українського національного війська.

Напис на плакаті: «Приїжджай у Німеччину допомагати по господарству»

Зважаючи на масову мобілізацію німців до лав Вермахту, в Німеччині зростала потреба у робочій силі. Тому на українських землях розгорнули кампанію з набору робітників до Третього Рейху. Якщо спочатку, в результаті рекламної та пропагандистської роботи, набір здійснювали за бажанням, то згодом забирали примусово. Усього за період окупації з України було вивезено понад 2 млн чоловіків та жінок працездатного віку. Людей, вивезених під час війни зі східних окупованих територій на примусові роботи до Німеччини, гітлерівці називали **остарбайтерами**. Чимало з них померли, не витримавши важких умов праці.

1. Чому люди співпрацювали з окупантами?
2. Назвіть форми колабораціонізму на українських землях.
3. Кого називали остарбайтерами?

Мовою джерела. Катя Горбач з Чернігівщини про умови роботи у Німеччині:

«Устаю рано і допізна 17 часов роблю... Уже жнива скончили, начинаїм молотить, а за тим і буряки, і картоплю вибірать, і піде зима».

Мовою джерела. Галина Овчаренко з Чернігівщини про умови життя у таборі в м. Еленбург:

«Хочу вас побачить вас усіх як колись бачила і походить по волі як ходила колись бо ми тут як ви, знаєте жевемо основані дротом ну так, уже остигло криз нього дивитись і в великі сім'ї жити більше чим тисяча душ в лагері а в кімнаті в кожні по двінадцять душ».

1. Чи відповідають свідчення остарбайтерів агітаційному плакату на с. 229?

3. Масове знищення військовополонених і євреїв.

Бійців Червоної армії, які потрапили у полон, відправляли у концентраційні табори — табори-в'язниці для військовополонених і цивільних. Тут опинялося й цивільне населення, зокрема євреї і цигани, а також прихильники радянської влади, комуністи й усі, хто чинив спротив окупаційному режимові. На території України налічувалося 180 концтаборів, зокрема Дарницький у Києві, Янівський у Львові, Хорольський на Полтавщині. Їх ще називали «фабриками смерті», адже тут було знищено понад 1,5 млн полонених. Люди гинули від важкої праці, голоду, тортур, холоду. Усіх, хто не міг працювати, розстрілювали.

Бабин Яр, вересень 1941 р.

Складовою частиною «нового порядку» стало «остаточне розв'язання єврейського питання», що передбачало «очищення Європи від євреїв». І якщо спочатку було передбачене лише їхнє виселення за межі німецьких територій, то під час війни нацисти перейшли до масового знищення євреїв. Політика планомірного і систематичного знищення єврейського населення в роки Другої світової війни називається **Голокостом**. Жертвами Голокосту в Україні стало 1,4 млн євреїв. Символ нечуваної людської жорстокості — **Бабин Яр**, урочище на околицях Києва, де окупанти щовівторка і щоп'ятниці розстрілювали людей різних національностей, насамперед євреїв (від 100 до 150 тис. осіб). Лише за два дні, 29 та 30 вересня 1941 р., там розстріляли майже 34 тис. євреїв. Нацистське керівництво навіть створило спеціальні групи для ліквідації населення та знищення військовополонених — айнзатцгрупи.

Але були люди, які навіть під загрозою смерті рятували євреїв. Вони переховували їх від нацистів, надавали їм фальшиві чи справжні чужі документи, організовували втечі з гето чи таборів, переправляли у безпечні місця. На теренах України представники різних національностей врятували понад 17 тис. євреїв. Тому з 1953 р. в державі Ізраїль діє Комісія для вшанування подвигу таких людей і

присвоєння їм почесного звання **«Праведник народів світу»**. Звання надаються тим, хто здійснював активні вчинки для порятунку євреїв, навіть якщо ці дії виявилися безуспішними; хто рятував безкорисливо. Рятівниками євреїв були люди різних політичних поглядів та релігійних віросповідань. До прикладу, митрополит УГКЦ Андрей Шептицький надав притулок і зберіг життя 150-ти євреям і 15-ти рабинам. Загалом в Україні таке звання отримало 2515 осіб.

1. Ким були в'язні концтаборів?
2. Що таке Голокост? Чому Бабин Яр є символом Голокосту?
3. Кого називають «Праведниками народів світу»?

Олена Вітер (ігуменя Йосифа) — настоятелька греко-католицького монастиря ордену студитів і водночас членкиня ОУН. У 1941 р. була заарештована НКВС за причетність до ОУН. Одна з небагатьох пережила масові розстріли в'язнів Львівської тюрми. Під час німецької окупації ігуменя переховувала від нацистів єврейських дітей у львівському сиротинці, яким опікувалась. Ігуменя і монахині не лише доглядали за дітьми, годували їх та одягали, а й навчали християнським молитвам.

12 жовтня 1945 р. сестру Йосифу знову заарештували радянські каральні органи. У 1955 р. вона вийшла на волю, але їй заборонили мешкати у Львові. Олена Вітер поселилась у м. Скалат на Тернопільщині. 11 лютого 1976 р. їй першій серед українців було присвоєно звання «Праведник народів світу».

Медаль «Праведник світу»

Коли в Україні у Бабиному Яру нацисти безжально розстрілювали євреїв, ...
у Москві (РРФСР) представники США і Великої Британії обговорювали угоду про надання СРСР допомоги військовою технікою і матеріальними ресурсами.

internet

Олена Вітер: чесно жити і чесно померти: http://na-skryzhalyah.blogspot.com/2016/05/blog-post_12.html
План «Ост»: смерть, поставлена на потік: http://www.imzak.org.ua/articles/article/id/3110
Під знаком OST: страшні спогади остарбайтерів про перебування в Німеччині: https://www.youtube.com/watch?v=RmS9LrvoHHk

Підсумуйте свої знання

1. Поясніть значення понять: *«новий порядок», план «Ост», колабораціонізм, остарбайтери, Голокост, «Праведник народів світу».*
2. Попрацюйте з інтернет-ресурсами, що містять спогади колишніх остарбайтерів. Підготуйте повідомлення «Доля примусових українських робітників у роки Другої світової війни».
3. Підготуйте презентацію на тему: «Добро в найстрашніший час. «Праведники народів світу» в Україні».

§43 Рух Опору на українських землях.

- ✓ Коли й чому відбувся розкол в ОУН?
- ✓ Як ставилися до співпраці з Німеччиною ОУН (м) та ОУН (б)?
- ✓ Коли розпочалася німецько-радянська війна?

1. Опір окупантам. Український визвольний рух.

Після відступу Червоної армії, опір окупантам на території України здійснювали партизани та підпільники. Серед них були, зокрема, ті, котрі підтримували радянську владу і прагнули її відновити. Вони воювали проти нацистів. Водночас націоналістично налаштовані підпільники мріяли про побудову незалежної Української Держави. Початково вони боролися проти радянської влади, а з нацистами пробували співпрацювати. До прикладу, навесні 1941 р. у складі Вермахту було створено українські національні батальйони «Нахтігаль» та «Роланд» чисельністю по 500–600 вояків кожний. А услід за німецькими військами рухалися **«похідні групи»,** організовані мельниківцями і бандерівцями, які агітували населення за самостійність України та сприяли входженню українців до органів місцевої влади та у поліцію. До прикладу, член ОУН (м) Володимир Багазій був бургомістром Київської міської управи у жовтні 1941–лютому 1942 рр. За саботаж розпоряджень окупаційної військової адміністрації та призначення в управу національно свідомих кадрів його розстріляли у Бабиному Яру. Завдяки «похідним групам» оунівські осередки було відкрито навіть на Донбасі та в Криму.

Львів'яни в очікуванні проголошення Акта відновлення Української Держави

Важливою подією українського національно-визвольного руху стало скликання **30 червня 1941 р.** у Львові з ініціативи ОУН (б) Українських національних зборів. Було створено уряд — Українське державне управління. Очолив його Ярослав Стецько, який того ж дня оприлюднив **Акт відновлення Української Держави**. Нацисти засудили таку надмірну активність бандерівців і невдовзі розпустили уряд. Вони заарештували понад 300 членів ОУН (б), частину з яких розстріляли. Степан Бандера і Ярослав Стецько були заслані до концтабору Заксенгаузен. Саме популяризація Акта відновлення Української держави, вимога звільнити С. Бандеру і Я. Стецька, а також відмова присягати А. Гітлеру стали основними причинами розпуску українських легіонів у складі Вермахту та ліквідації «похідних груп».

Натомість ОУН (м) у жовтні 1941 р. в Києві утворила **Українську Національну Раду**, члени якої позиціонували себе як національний політично-громадський центр. До Ради входило понад 130 делегатів. Її скликання привітали Андрей Шептицький і Августин Волошин. Президію УНРади очолив професор Микола Величківський. Своїми головними цілями Рада визначила **виховання молоді як свідомих громадян, розвиток національної культури й освіти, відбудову економіки та відновлення церковно-релігійного життя.** Активісти видавали журнал «Українське слово», організували Спілку українських письменників, налагодили зв'язки між українськими землями, що належали до

рейхскомісаріату «Україна». Та вже у лютому 1942 р. групу українських націоналістів розстріляли у Києві. Серед них – Олену Телігу, Ореста Чемеринського, Івана Ірлявського, Костянтина Гупала, Василя Кобрина, Ганну та Івана Рогачів. Відтоді ОУН перестала розглядати Німеччину як союзника і почала підготовку до боротьби проти окупантів.

1. Які українські батальйони діяли у складі Вермахту? Чому утворювалися «похідні групи»?
2. Коли і хто проголосив Акт відновлення Української Держави?
3. Коли виникла Українська Національна Рада? Які цілі вона визначила головними?

Мовою джерела. Хорунжий «Роланда» Теодор Корчак про реакцію українського населення на легіонерів «Роланда»:

«Хотілося цілувати ту нашу землю, хотілося кричати до всіх рідних: «Ми вже йдемо до вас, визволяти від большевицьких банд!» Скоро пережили ми, однак, приголомшення через прийняття нас населенням... Не можу збагнути, чому те, що вчора видавалося таким простим і ясним, сталося таким спершу загадковим — та перша зустріч з українцями в Україні. Замість відкритих рамен ... нас зустріли байдуже, холодно, мовчанкою, а то й міряли нас ворожими поглядами.»

1. Поміркуйте. Чому українці зустрічали легіонерів вороже?

Мовою джерела. Акт відновлення Української Держави після 23 років неволі (витяг):

«1. Волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української Держави...

Організація Українських Націоналістів... взиває весь український нарід не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Українська Суверенна Держава...»

1. Сформулюйте головну ціль діяльності ОУН (б).

2. Тарас Бульба (Боровець). Роман Шухевич. Українська головна визвольна рада.

У червні 1941 р. у с. Немовичі на Рівненщині за підтримки керівництва Державного центру УНР в еміграції виникла **Поліська Січ.** Її отаманом став Тарас Бульба (справжнє прізвище Боровець). Ворогами української державності отаман проголосив відступаючі частини Червоної армії, радянське підпілля і партизанські групи. Натомість певний час вів перемовини з нацистами. Його навіть призначили комендантом поліції Сарненського району. Проте у листопаді 1941 р. після відмови розстрілювати євреїв січовики, чисельність яких становила 3–4 тис. осіб, перейшли у підпілля й почали називатися Українською повстанською армією (УПА). Повстанці контролювали частину Полісся, а в районі штабу Січі — міста Олевська — проголосили **Олевську Республіку.** В Олевську було запроваджено українське управління, зорганізовано поліцію, перейменовано вулиці. У липні 1943 р. Тарас Бульба через ідеологічні розходження зі Степаном Бандерою перейменував свою армію на УНРА — **Українську народну революційну армію,** яка проіснувала до 1948 р.

Зважаючи на популярність військових підрозділів **УПА** на Волині й Поліссі, бандерівці у **жовтні 1942 р.** свої збройні формування назвали також Українською

повстанською армією. Ця армія діяла переважно на Волині та в Галичині. У 1943 р. її очолив **Роман Шухевич** (псевдо Тарас Чупринка). Лише за два роки існування до УПА прилучилося 30–40 тис. вояків. Ворогами українців діячі УПА вважали комуністів, нацистів, поляків. Причиною загострення польсько-українських відносин стали масові вбивства українців, які здійснила Армія Крайова. Це була підпільна польська армія, керівництво якої прагнуло відновити довоєнні польські кордони. Її жертвами стали мешканці Холмщини, Підляшшя, Галичини й Волині. Кривава польсько-українська боротьба, внаслідок якої гинули не лише солдати, а й мирні жителі, тривала до 1947 р.

Коли частина України була звільнена від німецької окупації, серед українських націоналістів, передовсім членів ОУН (б) та УПА, виникла ідея «у вирі сучасної тоталітарної війни оборонити український народ та ... повести його до боротьби за своє визволення і власну суверенну державу». Задля цього **11–15 липня 1944 р. було скликано Установчі збори Української головної визвольної ради (УГВР)** — нового органу політичного керівництва українським визвольним рухом. У зборах взяли участь 20 осіб як із Західної України, так і з Наддніпрянщини, головував Ростислав Волошин. Делегати визначили демократичні засади державно-політичного життя і соціально-економічну програму майбутнього устрою України та проголосили універсал УГВР до українського народу. Було обрано президента — **Кирила Осьмака**. Виконавчим органом влади проголошено Генеральний секретаріат на чолі з **Романом Шухевичем**. Раду підтримувала УГКЦ. Збройну боротьбу УГВР провадила через УПА, а пропагандистську роботу здійснювала через ОУН (б).

1. Як пов'язані Поліська Січ, УПА та УНРА?
2. Коли й де виникла УПА, створення якої ініціював С. Бандера?
3. Стисло охарактеризуйте діяльність УГВР.

Тарас Боровець (Бульба; 1908–1961)

Народився у с. Бистричі на Рівненщині в багатодітній сім'ї. У 1932 р. створив підпільну організацію «Українське національне відродження» (УНВ), за що відбував заслання у польському концтаборі Береза Картузька. За наказом Президента УНР в еміграції Андрія Лівицького у серпні 1940 р. перетнув радянський кордон і розпочав організаційну діяльність зі створення української армії. Відомий як засновник військових формувань «Поліська Січ», Українська повстанська армія, Українська народна революційна армія. Військове формування воювало спочатку лише проти радянських з'єднань, а з 1942 р. — уже проти нацистів. Під час переговорів у Варшаві з німецьким командуванням Т. Бульбу заарештовувало гестапо, від листопада 1943 р. ув'язнений у концтаборі Заксенгаузен. Після завершення війни виїхав до Німеччини, а згодом — у Північну Америку.

«Вождь мусить панувати не багнетом і нагаєм над тілом свого народу, а тільки над його душею, своєю духовною силою.»

Мовою джерела. Тарас Боровець (Бульба). Армія без держави (витяг):

«... Ми навмисне не вступали в бої з відступаючими військами Червоної армії, а полювали головним чином на банди НКВС. Вся наша початкова бойова акція

зводилася до розбивання в'язниць, трудтаборів та відбивання від большевиків великих транспортів мобілізованих в Червону армію запасників, в'язнів та репресованих, їх тисячами гнали енкаведисти на схід через наші ліси. Головну ж увагу ми звертали на відбирання від всіх большевиків зброї та вогнеприпасів по магазинах і транспортах. Зброю та амуніцію ми відразу таємно ховали».

1. Поміркуйте, чому об'єктом нападів нової армії були формування НКВД.

Тарас Боровець серед бойових побратимів

Роман Шухевич (1907–1950)

Народився у м. Львів. Рід Шухевичів виплекав не одне покоління політичних, громадських, військових діячів, відданих Україні. Дід Р. Шухевича — Володимир — працював педагогом, займався етнографією, був дійсним членом НТШ. Батько Осип здобув юридичну освіту та працював суддею, а у 1918 р. долучився до творення ЗУНР. У дитячі і юнацькі роки Роман захоплювався музикою, спортом, вступив до «Пласту». По завершенню навчання у Львівській політехніці здобув фах інженера. У 1925 р. став членом УВО, а з 1929 р. — ОУН. Упродовж 1930–1934 рр. керував низкою замахів на польських урядовців. За підозрою у причетності до вбивства польського міністра внутрішніх справ Б. Пєрацького у 1934 р. був засланий до концтабору Береза Картузька. Брав активну участь у створенні революційного проводу ОУН (б). Навесні 1941 р. очолив батальйон «Нахтігаль» у складі німецького Абверу. Після завершення контракту в грудні 1942 р. відмовився співпрацювати з німцями й перейшов на нелегальне становище. Протягом 1943–1950 рр. під псевдонімом Тарас Чупринка був командиром УПА. Від липня 1944 р. — голова Генерального секретаріату УГВР. Загинув у збройній сутичці з оперативною групою НКВС поблизу Львова. Посмертно нагороджений Золотим хрестом Бойової Заслуги 1-го класу та Золотим хрестом Заслуги, Пластовим Золотим хрестом. У 2007 р. Роману Шухевичу присвоєно звання Герой України.

«Ми боремось не тому, що ненавидимо тих, хто знаходиться перед нами, а тому, що любимо тих, хто у нас за спиною!»

Кирило Осьмак (1890–1960)

Народився у м. Шишаки на Полтавщині. Під час Першої світової війни відповідав за харчування солдатів Південно-Західного фронту. В 1917 р. був делегований до УЦР від Київського губернського земства, працював в уряді УНР. Протягом 1920-х рр. — співробітник наукових інституцій, переважно аграрного сектора. У 1928 р., 1930 р., 1938 р. — заарештований за звинуваченнями у шкідництві та антирадянській агітації. За німецької окупації був звільнений. У жовтні 1941 р.

увійшов до Української національної ради. Брав участь в організації Української повстанської армії. 15 липня 1944 р. обраний президентом УГВР. У вересні 1944 р. органи НКВС заарештували К. Осьмака. Згодом особливою постановою МДБ СРСР був ув'язнений на 25 років у Владимирській тюрмі на території Росії, де й помер.

«В єднанні — сила нації.»

3. Радянський партизанський рух. Сидір Ковпак.

Іншою формою опору окупантам був **радянський партизанський рух.** Це були люди, котрі не підлягали мобілізації за віком чи станом здоров'я; частина радянських солдатів, які не встигли відступити за Червоною армією; рідше — спеціально підготовлені загони, які залишилися на час окупації. Від 1941 р. до 1945 р. цей рух об'єднував понад 180 тис. партизанів, третина з яких загинула. Для координації діяльності партизанських з'єднань **30 травня 1942 р.** було створено **Український штаб партизанського руху (УШПР).** Його очолив **Тимофій Строкач**. УШПР налагоджував зв'язки між партизанськими з'єднаннями, постачав їм зброю та ліки. На кінець 1942 р. на окупованій українській території діяло кілька великих партизанських з'єднань.

Партизани розбирають рейки та шпали

Найбільшого розмаху партизанська боротьба набула в 1943—1944 рр. Партизани знищували ворожі гарнізони, спалювали чи підривали підприємства, військові склади. У серпні 1943 р. вони розпочали **«рейкову війну»** — руйнування залізниць. Ця спецоперація тривала трохи більше місяця і спричинила 520 аварій німецьких залізничних ешелонів. Обсяги перевезень зменшилися майже вдвічі. Окупанти відчували гостру нестачу продовольства та зброї. У червні 1943 р. з ініціативи **Сидора Ковпака**, командира Путивльського партизанського загону, розпочався **Карпатський рейд**. Він тривав 100 днів. За цей час партизани пройшли понад 2 тис. км від Путивля на Сумщині через Правобережжя до Карпат. У результаті Карпатського рейду партизани підбили 2 літаки, 4 танки, 5 гармат, спалили 333 автомашини, підірвали 19 ешелонів, 47 залізничних і шосейних мостів довжиною 3,6 тис. погонних метрів, зруйнували 40 нафтових веж, 13 нафтосховищ, 3 нафтопереробні заводи. Це суттєво послабило позиції німців на Курській дузі. Проте стосунки ковпаківців з вояками УПА та місцевими жителями були неоднозначними: від співробітництва до сутичок.

Учасниці партизанського з'єднання Сидора Ковпака

На території України під час окупації діяли також **підпільні організації і групи**. Якщо партизани вели збройну боротьбу, то підпільники агітували населення проти нацистів, рятували остарбайтерів, перешкоджали вивезенню продовольства до Німеччини,

здійснювали теракти проти окупаційної адміністрації. Однією з найвідоміших підпільних організацій була «Партизанська іскра» у Кримках на Миколаївщині. За відвагу й мужність майже 100 українських партизанів та підпільників були удостоєні звання Героя Радянського Союзу.

1. Коли і з якою метою було створено УШПР?
2. Назвіть форми боротьби радянських партизан.
3. Які радянські підпільні організації діяли в Україні?

Сидір Ковпак (1887–1967)

Народився у с. Котельва на Полтавщині. Брав участь у Першій світовій війні, зокрема в Брусиловському прориві. 1918–1921 рр. сприяв утвердженню радянської влади в Україні. Протягом 1920–1930-х рр. пройшов шлях від помічника повітового військкома до голови Путивльського міськвиконкому Сумської області. У 1930-х рр. здобув вишкіл з підготовки організаторів партизанської та підпільної боротьби. Після початку німецько-радянської війни приєднався до партизанського руху. В жовтні 1941 р. у Спадщанському лісі було сформовано Путивльський загін на чолі зі С. Ковпаком. Проте постійне перебування в одному й тому ж лісі було небезпечним, тому командир загону ініціював нову тактику ведення партизанських боїв — рейдові війни. Найвідоміший Карпатський рейд. За таку успішну діяльність С. Ковпак отримав звання Героя Радянського Союзу. Помер 80-річним від раку легенів.

Коли в Україні у Львові проголосили Акт відновлення Української Держави, ... **німецькі і румунські війська** розпочали операцію «Мюнхен», у ході якої Північна Буковина та Бессарабія повернулися під румунський контроль.

Р

Тема практичної: Волею Українського народу…(дослідження документів та матеріалів усної історії про війну). Опрацюйте матеріал параграфа, цитати з писемних джерел, фото. Дайте письмові відповіді на запитання: 1) Які течії українського визвольного руху сформувалися під час Другої світової війни? 2) Коли в умовах німецької окупації було відновлено українську державність? 3) Як українське населення сприймало діяльність націоналістичного підпілля?

Т. Бульба-Боровець. Армія без держави: http://diaspo riana.org.ua/wp-content/uploads/books/2416/file.pdf
Зроблено в Україні. Історія УПА: https://www.youtube.com/watch?v=yBzWUUjm06s
Історія ОУН-УПА: https://www.youtube.com/watch?v=IicaZ8N7NVQ

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **30 червня 1941 р.** — проголошення Акта відновлення Української Держави.
   - **14 жовтня 1942 р.** — День створення Української повстанської армії.
2. Поясніть значення понять: *«похідні групи», Поліська Січ, «рейкова війна», Український штаб партизанського руху.*
3. Напишіть міні-есе «Радянський партизанський рух під час німецько-радянської війни».
4. Спростуйте або доведіть думку. «Українські націоналісти воювали і проти радянської влади, і проти нацистів».

§44 Бойові дії 1942–1944 рр. на території України.

- ✓ Наведіть приклади героїчної оборони українських міст.
- ✓ Як Німеччина та її союзники поділили українські землі?
- ✓ Як відбувалося приєднання Криму до Росії у 1783 р.?

1. Початок звільнення України від німецьких окупантів. Битва за Дніпро.

Невдовзі після контрнаступу радянських військ під Сталінградом (листопад 1942 р.–лютий 1943 р.) розпочалося визволення території України. Першим населеним пунктом, звільненим від окупантів, стало **с. Півнівка** Ворошиловградської (нині Луганської) області. **18 грудня 1942 р.** сюди увійшли війська Південно-Західного фронту. Корінний перелом у німецько-радянській війні настав після битви на Курській дузі (5 липня–23 серпня 1943 р.), що забезпечило сприятливі умови для розгортання загального стратегічного наступу Червоної армії. І хоча бої за Донбас тривали ще у січні–березні, його остаточне визволення відбулося саме після Курської

битви. 22 вересня 1943 р. Донбас було звільнено. Протягом серпня–вересня того ж року від німців також було очищено усю Лівобережну Україну. Радянські війська підійшли до Києва 700-кілометровою смугою від Лоєва до Запоріжжя.

Передбачаючи криваву сутичку не на життя, а на смерть, у серпні 1943 р. гітлерівці розпочали будівництво **«Східного валу»** — лінії укріплень уздовж річок Дніпро та Молочна. Натомість Червона армія до кінця вересня підготувала понад 20 **плацдармів** на західному березі Дніпра, тобто територій, де радянська влада зосередила війська та бойову техніку для визволення Києва і Правобережної України. Форсування Дніпра розпочали майже одночасно у кількох місцях: **біля Києва** — війська 1-го Українського (колишнього Воронезького) фронту, **біля Черкас** — війська 2-го Українського (колишнього Степового) фронту, **біля Дніпропетровська** (нині Дніпро) — війська 3-го Українського (колишнього Південно-Західного) фронту, **в напрямку Кримського півострова** — війська 4-го Українського (колишнього Південного) фронту.

Наступ на Київ розпочався з Букринського плацдарму, за 80 км південніше від Києва. Проте Вермахт тримав міцну оборону, зосередивши тут 10 дивізій, 5 з яких — танкові. Тоді радянське командування вдалося до хитрого маневру. Вночі, потайки від німців, кілька дивізій повернулися на лівий берег Дніпра, піднялися за 110 км на північ від Києва, а звідти знову перейшли на правий берег Дніпра на Лютізький плацдарм. 1 листопада 1943 р. радянські війська розпочали одночасний наступ з Букринського та Лютізького плацдармів, а **6 листопада 1943 р.** увійшли до Києва. Під час форсування Дніпра та Київської наступальної операції загинуло 417 тис. радянських воїнів, а з урахуванням чорносвитників — не менше 800 тис. осіб. Відтак, «битва за Київ» стала однією з найкривавіших воєнних операцій Другої світової війни. **Чорносвитниками** називали піхотні підрозділи Червоної армії, сформовані з місцевого населення окупованих територій відразу після їхнього звільнення. Такі піхотинці не мали ні належної амуніції, ні зброї. По суті, вони були «гарматним м'ясом» при наступі Червоної армії. Політруки і командири виправдовували цей злочин так: «Поки ми кров проливали у боротьбі з ворогом, ви відсиджувалися, тож тепер змийте власною кров'ю провину окупації». Навіть німці так не ставилися до слов'ян, які воювали в підрозділах Третього Рейху і яких вони вважали нижчою расою. Отже, на зміну німецьким окупантам приходили радянські — ще жорстокіші.

1. Коли й завдяки чому розпочалося визволення України?
2. Чому німці будували «східний вал», а Червона армія створювала плацдарми?
3. Коли і якою ціною було звільнено Київ?

Провина окупації, змита кров'ю

Мовою джерела. Запис у «Щоденнику» Олександра Довженка від 28 листопада 1943 р.:

«Сьогодні В. Шкловський розказав мені, що в боях загибає множество мобілізованих на Україні звільнених громадян. Їх звуть, здається, чорносвитками. Вони воюють у домашній одежі, без жодної

підготовки, як штрафні. На них дивляться як на винуватих. «Один генерал дивився на них у бою і плакав», — розповідав мені Віктор».

1. Які емоції у вас викликають спогади та фото поруч?
2. Узагальніть одним словом витяг зі «Щоденника» та фото.

2. Вигнання німецьких військ та їхніх союзників з території України.

У той час як війська 1-го Українського фронту визволяли Київ, війська 2-го, 3-го і 4-го Українських фронтів форсували Дніпро на півдні. У ході тримісячних боїв було визволено Запоріжжя та Дніпропетровськ (нині Дніпро), очищено від гітлерівців пониззя Дніпра. Переможна «битва за Дніпро» відкрила для Червоної армії шлях на Правобережжя та Південну Україну. Із **грудня 1943 р.** розпочався загальний наступ радянських військ на Правобережній Україні 1400-кілометровою смугою від Полісся до Криму.

До середини січня 1944 р. в результаті Житомирсько-Бердичівської наступальної операції Житомирська, частково Київська, Вінницька і Рівненська області були майже повністю очищені від німецьких військ. Перемога під Корсунь-Шевченківським у наступальній операції січня–лютого 1944 р. увійшла в історію під назвою **«Сталінград на Дніпрі»**, адже в оточенні опинилося 10 гітлерівських дивізій. Одночасно з Корсунь–Шевченківською було проведено Рівненсько–Луцьку операцію. **26 березня 1944 р.** під час Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції війська 2-го Українського фронту вийшли на кордон з Румунією біля Чернівців, а **8 квітня 1944 р.** війська 1-го Українського фронту – на кордон із Чехословаччиною.

Карикатура

1. Поміркуйте, якій наступальній операції присвячена карикатура?

Від початку квітня до середини травня 1944 р. війська 4-го Українського фронту провели Кримську наступальну операцію, звільнивши від окупантів Кримський півострів. Під час Львівсько-Сандомирської наступальної операції (липень-серпень 1944 р.) Червона армія зайняла західні області України й увійшла на територію Польщі. Наприкінці серпня 1944 р. лише за десять днів війська 2-го і 3-го Українських фронтів звільнили Ізмаїльську область України та Молдавію в результаті Ясько-Кишинівської наступальної операції. **8 жовтня 1944 р.** від ворога було звільнено останній населений пункт УРСР у її довоєнних кордонах – село Лавочне Дрогобицької (нині Львівської) області. Завершила визволення України Карпатсько-Ужгородська наступальна операція, коли війська 4-го Українського фронту **28 жовтня 1944 р.** повністю взяли під свій контроль Закарпатську Україну. Згідно з Указом Президента В. Ющенка, з 2009 р. 28 жовтня проголошено **Днем визволення України від німецьких загарбників**, коли вшановують ветеранів і пам'ять про загиблих воїнів.

1. Коли й завдяки чому радянські війська розпочали наступ на Правобережжі?
2. Яку битву називають «Сталінградом на Дніпрі»?
3. Перерахуйте наступальні операції Червоної армії 1944 р. у хронологічній послідовності.

3. Депортація кримських татар та інших народів Криму.

12 травня 1944 р. завершилася Кримська наступальна операція. Місцеве населення радо вітало Червону армію. Здавалося б, починається нове вільне життя. Проте біда не забарилася. Ще **11 травня 1944 р.** Державний комітет оборони у таємній постанові звинуватив увесь кримськотатарський народ у співпраці з окупантами й масовому дезертирстві та прийняв рішення виселити його з історичної батьківщини. **18 травня 1944 р.** на світанку війська НКВС розпочали спецоперацію з виселення кримських татар за межі півострова, яка завершилася до вечора **20 травня 1944 р.** Кримських татар, які залишилися, депортували разом з представниками інших національностей упродовж **27–28 червня 1944 р.** Людей поміщали в товарні вагони і вивозили передовсім у Середню Азію й Казахстан. Час перебування ешелонів у дорозі становив два, а то й три тижні.

Депортація кримських татар 18–20 травня 1944 р.

Жертвами цієї насильницької акції стали **понад 200 тис. кримських татар** та понад **40 тис. греків, болгар, вірменів, турків, іранців.** Після завершення війни родичі депортованих, а це вчорашні солдати й офіцери, були також насильно відправлені у спеціальні поселення і проголошені зрадниками. Їхнє майно згодом передали переселенцям з Росії та України. Крим було перетворено з Автономної Радянської Соціалістичної Республіки на Кримську область СРСР. На півострові нищили все, що зберігало історичну пам'ять: книги, газети, журнали кримськотатарською мовою, зрівнювали з землею могили, кримськотатарські топоніми замінювали на радянські.

Примусове переселення було злочином керівництва Радянського Союзу, вчиненим проти людяності. Порушувалася стаття 50 чинної Гаазької конвенції 1907 р. «Про закони і звичаї сухопутної війни». Згідно з Постановою Верховної Ради України від 12 листопада 2015 р., **депортація кримських татар 1944 р. визнана геноцидом**, а **18 травня** відзначено як **День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу**. Це трагедія не лише Криму, а й усієї України.

1. Коли відбулася депортація мешканців Криму? Куди їх вивозили?
2. Хто став жертвою депортацій 1944 р. у Криму?
3. Коли в Україні вшановують пам'ять жертв геноциду кримськотатарського народу?

Мовою джерела. Зі спогадів кримської татарки Айше Читак із села Ай-Васил (нині — частина Ялти):

Крим, 1944 р. Дерево, вирване з корінням

«18 травня, години о 4 ранку, нас розбудили озброєні солдати. На збори дали п'ятнадцять хвилин, сказали, що можемо взяти найцінніше, але навіть подушку не дали забрати, мовляв, це вам не знадобиться. Мама одягла пальто брата й взяла тільки лампу. ... Потім разом із сестрами, племінниками (нас було 14 осіб) та односельцями повели туди, де зібралося все село. ... І всіх пішки погнали в Дерекой (*сусіднє село*). Коли проходили повз наш будинок, було видно, що там уже хтось хазяйнував, шукали цінні речі. У Дерекої ... повантажили на машини й відвезли до Бахчисарая, де завантажили у вагони для худоби та відіслали в невідомому напрямку».

1. Які емоції викликають у вас спогади Айше Читак та світлина поруч?
2. Яким було ставлення солдатів до кримських татар?

Коли в Україні майже вся територія була звільнена від німецьких загарбників та їх союзників, ...

у Тихому океані поблизу Філіппін завершилася найбільша із авіа-морських битв у історії людства між США та Японією.

internet

Депортація кримських татар у травні 1944 р.:
http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=405
Битва за Київ. 1943 рік. Чорна піхота — знищення українців:
https://www.youtube.com/watch?v=uNZ4U_CPngk

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **18 грудня 1942 р.** — звільнення першого українського населеного пункту — с. Півнівка Ворошиловградської (нині Луганської) області;
   - **6 листопада 1943 р.** — звільнення Києва;
   - **18–20 травня 1944 р., 27–28 червня 1944 р.** — депортація кримських татар та представників національних меншин з Кримського півострова;
   - **8 жовтня 1944 р.** – звільнено с. Лавочне Дрогобицької області — останній населений пункт УРСР у її довоєнних кордонах;
   - **28 жовтня 1944 р.** — остаточне визволення України від німецьких загарбників та їхніх союзників.
2. Поясніть значення понять: *«Східний вал», плацдарм, чорносвитники.*
3. Назвіть наступальні операції Червоної армії, в результаті яких було визволено Україну.
4. Поміркуйте. Які воєнні злочини вчинила радянська влада під час визволення України? Відповідь обґрунтуйте.

§45 Ціна Другої світової війни.

- ✓ Куди емігрували після поразки Української революції її лідери?
- ✓ Що таке «лінія Керзона»?
- ✓ Коли завершилося вигнання німецьких окупантів з території України?

1. Українці у військових формуваннях держав Об'єднаних Націй.

У Другій світовій війні більшість українців воювала на боці антигітлерівської коаліції, але частина з різних мотивів підтримала Німеччину та її союзників. Зокрема, поширеною серед них була ідея про можливість створення Українського війська у складі Вермахту. Українські націоналісти вбачали у співпраці з Німеччиною можливість здобуття незалежності України від СРСР. У цивільного населення були інші мотиви: воно намагалося вижити в умовах окупації. Із початком Другої світової війни до 120 тис. українців Галичини й Волині у складі Війська Польського боронили свої історичні землі від нацистів, а згодом — і від радянських солдатів. Поруч з ними воювали ветерани Української революції 1917–1921 рр., які виїхали сюди після її завершення. Коли ж у 1941 р. почалася німецько-радянська війна, з полонених поляків та українців було набрано армію під командуванням генерала В. Андерса. Звісно, це було краще, ніж помирати у ГУЛАГу. З цієї ж причини закарпатські українці вступали до 1-го Чехословацького армійського корпусу під командуванням Людвіга Свободи. Загалом у лавах Червоної армії воювало 6 млн українців.

Підняття американського прапора над Іодзімою. Серед солдатів — українець Майкл Стренк

Українці також входили до збройних формувань Канади (Британська імперія) і США. У канадській армії служив кожен десятий українець із тих, що проживали у Канаді. Їх загальна кількість становила 35–45 тис. Вони діяли як на Американському континенті, так і на території Європи й Азії. До прикладу, Богдан Панчук, капітан військово-повітряних сил Канади, за успішну висадку у Нормандії був нагороджений орденом Британської імперії. Більшість українців, котрі мешкали у США, йшли добровольцями на фронт. Близько 80 тис. американців українського походження воювали у Тихому океані, в Малій Азії, Північній Африці, Європі. Ймовірно, у 1945 р. вони зустрілися зі своїми земляками-українцями на Ельбі. Сотні американських українців відзначено за хоробрість, а вояк Микола Миньо посмертно нагороджений Почесною конгресовою медаллю за те, що сам атакував і знищив німецьке кулеметне гніздо. Морський піхотинець 5-ї американської дивізії Майкл Стренк, лемко-українець, був одним із шести солдатів, які підняли американський прапор на острові Іодзіма (Японія).

Після нападу Німеччини на Францію українці, які об'єдналися навколо Українського Народного Союзу (УНС), виявили бажання зі зброєю в руках захищати французьку землю. До французького Іноземного легіону було завербовано 5 тис. українців. Вони — учасники боїв під Седаном, на Соммі (травень 1940 р.), на

Сені, Марні, Луарі (червень 1940 р.). У серпні 1944 р. на бік французьких партизанів перейшли українські підрозділи, зокрема курінь ім. І. Богуна та курінь ім. Т. Шевченка, розквартировані на території Франції у складі 30-ї піхотної дивізії СС. А легіонери української дивізії «Галичина», які проходили підготовку у Франції, створили партизанський загін під орудою поручика Осипа Круковського. Ще одним партизанським загоном керував лейтенант Червоної армії Василь Порик, який утік із німецького полону. За відважний вчинок був удостоєний звань Національний герой Франції, Герой Радянського Союзу. Залишились у світі мільйони могил українців, які воювали по різних боках фронтів. Наші земляки загинули, воюючи за чужі інтереси, але всі вони були синами й дочками уярмленої України.

1. У військових формуваннях яких держав воювали українці Галичини, Волині, Закарпаття?
2. Наведіть приклади героїзму українців у арміях Британської Імперії та США.
3. Стисло охарактеризуйте участь українців у військових формуваннях Франції.

2. Українське питання на Ялтинській і Потсдамській конференціях. Завершення Другої світової війни.

Наближення Другої світової війни до завершення вимагало від союзників по антигітлерівській коаліції вирішення важливих міжнародних питань. Вони обговорювали їх на Ялтинській (Крим) та Потсдамській (Німеччина) конференціях, тут же вирішували й **українське питання**. Ялтинська конференція тривала упродовж **4–11 лютого 1945 р.** В ній взяли участь очільники трьох країн: Йосиф Сталін (СРСР), Франклін Рузвельт (США) та Вінстон Черчілль (Велика Британія). У Ялті було прийнято кілька рішень, що безпосередньо стосувались України: встановлення українсько-польського кордону уздовж «лінії Керзона» з відхиленнями від неї у деяких районах на 5–8 км на користь Польщі; включення України до складу держав - засновників ООН. Перше означало, що союзники визнали за СРСР Західну Україну і Західну Білорусь, анексовані у 1939 р., друге свідчило, що ті ж союзники визнали внесок України у перемогу. Потсдамська міжнародна конференція відбулася **17 липня–2 серпня 1945 р.** Делегацію СРСР очолював Йосип Сталін, США — Гаррі Трумен, Великої Британії — Вінстон Черчілль, якого після перемоги лейбористів на виборах до парламенту змінив Клемент Еттлі. У Потсдамі СРСР переконав союзників визнати чинними його кордони за станом на 22 червня 1941 р., тобто в складі СРСР залишилася Бессарабія та Північна Буковина.

Звільнення Закарпаття від угорських загарбників відбулося в результаті Карпатсько-Ужгородської операції. Після вступу Червоної армії на цю українську територію її доля була вирішена. **26 листопада 1944 р.** у Мукачевому відбувся з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, ініційований радянською владою. Делегати з'їзду ухвалили рішення про приєднання до УРСР. Правове врегулювання цього питання відбулося **29 червня 1945 р., коли уряди Чехословаччини та СРСР домовилися про включення Закарпаття до складу УРСР.** У січні 1946 р. було створено Закарпатську область.

Після вигнання нацистських окупантів з України німецько-радянська війна тривала. У звільненні країн Європи і штурмі Берліна взяли участь 92 радянські оперативні з'єднання, в яких воювали десятки тисяч воїнів-українців. У повітряному

бою над Берліном збив свій 64-й ворожий літак двічі (згодом — тричі) Герой Радянського Союзу **Іван Кожедуб**. Одним із тих, хто встановлював прапор Перемоги над Рейхстагом у Берліні, був лейтенант Червоної армії українець **Олексій Берест**. **8 травня 1945 р.** антигітлерівська коаліція прийняла Акт капітуляції Німеччини, але оскільки за московським часом уже було **9 травня,** то саме ця дата увійшла у нашу історію як **День Перемоги над нацистською Німеччиною**. Щоправда, згідно Указу Президента України, з 2014 р. **8 травня** відзначається як **День пам'яті і примирення**. Улітку 1945 р. українці у складі радянських військ брали участь у розгромі Японії. **2 вересня 1945 р.** на лінкорі «Міссурі» генерал-лейтенант Червоної армії українець **Кузьма Дерев'янко** від імені СРСР підписав Акт капітуляції Японії. Так завершилася Друга світова війна.

1. Які рішення стосовно України прийнято на Ялтинській та Потсдамській конференціях?
2. Коли Закарпаття було приєднано до УРСР?
3. Коли завершилася німецько-радянська війна, а коли — Друга світова війна?

Іван Кожедуб (1920–1991)

Український льотчик

Народився у сім'ї церковного старости в с. Ображіївка на Сумщині. Вдень допомагав по господарству, а вечорами зачитувався літературою про авіацію. Навчаючись у хіміко-технологічному технікумі, одночасно вступив до аероклубу. Відтоді авіація стала сенсом його життя. Згодом навчався у Чугуївській школі пілотів-винищувачів, де залишився працювати як інструктор. Із початком німецько-радянської війни училище евакуювали в Середню Азію. Вихованці І. Кожедуба демонстрували у боях високу майстерність, а їхній наставник потрапив на фронт лише навесні 1943 р. Перший бойовий виліт виявився невдалим. Це стало хорошим уроком на майбутнє. Від бою до бою зростала майстерність молодого льотчика. У повітряній сутичці над Берліном у травні 1945 р. І. Кожедуб збив ще один літак, довівши їх особистий рахунок до 64-х. У серпні 1945 р. І. Кожедуб втретє став Героєм Радянського Союзу. Його вважають кращим асом не тільки СРСР, а й союзників. Ім'я І. Кожедуба присвоєно Харківському університетові повітряних сил.

Кузьма Дерев'янко (1904–1954)

Український військовик

Народився у с. Косенівці на Уманщині. Батько був каменярем, а ще — борцем за національні й соціальні права. Тому 1907 р. його заслали на п'ять років на північ Росії. Туди ж із трьома маленькими дітьми поїхала дружина. Після повернення К. Дерев'янко вступив до гімназії в Умані (нині — Черкаської області). Але через нестачу коштів здібний хлопчик покинув навчання. Допомагав батькові у каменоломні й матері по господарству. Вісімнадцятирічним вступив до Київської, а після її закінчення — до Харківської військової школи. У 1933 р. став слухачем Військової академії в Москві, де ґрунтовно вивчив англійську мову. Захоплювався футболом, велоспортом, любив співати. У 1939–1940 рр. був учасником радянсько-фінської війни, де отримав позачергове звання полковника. Другу світову війну завершив у званні генерал-лейтенанта. Першим з українців побачив зруйноване м. Нагасакі й відчув на власному здоров'ї наслідки радіаційного опромінювання. 2 вересня 1945 р. на лінкорі

«Міссурі» представники Японії і країн-переможниць підписали Акт капітуляції Японії. Коли ж для підпису підійшов представник СРСР К. Дерев'янко, йому аплодували усі американські моряки. Він став легендою ще за життя. Серед його численних нагород — орден «Легіон заслуг», який отримав у травні 1946 р. від Президента США Г. Трумена. Указом Президента України 2007 р. К. Дерев'янку посмертно було присвоєно звання Героя України.

3. Внесок українського народу в перемогу над нацизмом.

Визволення України від німецько-фашистських окупантів, що тривало два роки або ж 680 діб, стало важливим етапом на шляху до перемоги над Німеччиною та її союзниками. 7 командувачів фронтів і армій та 200 генералів Червоної армії були українцями. Із 6 млн українців, які в ній воювали, лише половина повернулися додому. Кожен другий, хто залишився живим, став інвалідом. 250 тис. українців воювали у лавах союзників. Сотні тисяч українців боролись із нацизмом у Русі Опору, зокрема через УПА за роки її існування пройшло 100 тис. українців. Втрати цивільного населення в Україні становили 5 млн людей, з яких 1,5 млн. — жертви Голокосту.

Радянська влада під час евакуації з України вивезла сотні промислових об'єктів, майно і худобу тисяч колгоспів, радгоспів, десятки наукових і навчальних закладів, осередків культури, історичні цінності. Усе інше намагалися знищити, аби не дісталося ворогові. У східні райони СРСР виїхало майже 3,5 млн кваліфікованих робітників і спеціалістів, науковців, творчої інтелігенції з України, деякі там і залишилися. Не повернулися до радянської України і близько 250 тис. біженців, остарбайтерів та в'язнів з Німеччини та Австрії. Вони виїхали переважно до країн Північної і Південної Америки, Західної Європи, Австралії. Значну частку емігрантів складали вчителі, лікарі, юристи, священики і близько 200 дипломованих учених. Чималу кількість культурних цінностей в Україні пограбували, а то й зруйнували німецькі окупанти. Вони знищили кілька сотень кінотеатрів, 151 музей, 110 вишів, 62 театри. До Німеччини вивезли 33 тис. найцінніших музейних експонатів, 50 млн рідкісних книг, понад 5 тис. рукописів, понад 3 тис. стародруків тощо. Так само діяла й радянська влада. До прикладу, 3 листопада 1941 р. радянською диверсійною групою підірвано головний храм Києво-Печерської лаври — Успенський собор XI століття. У внутрішні райони СРСР евакуювали музеї, архіви, бібліотеки. По дорозі деякі з них були втрачені, інші так і залишилися у Росії.

У результаті бойових дій в Україні було зруйновано понад 700 міст і селищ, десятки тисяч сіл. Гітлерівці спалили 1377 сіл разом із жителями. Трагедія у містечку Корюківка на Чернігівщині була найкривавішою на теренах усієї Європи: за два дні загони СС та угорської військової жандармерії знищили 6700 мешканців. Майже вщент зруйнували міста Тернопіль, Київ і Харків, великої розрухи зазнали Дніпропетровськ (нині Дніпро), Запоріжжя, Полтава. Знищено 2 млн будинків, унаслідок чого понад 10 млн мешканців залишилися без даху над головою. Загалом матеріальні втрати України під час війни оцінюють у 285 млрд крб, або 100 млрд доларів за тодішнім курсом валют. Український народ зробив значний вклад у перемогу над нацизмом. Тільки та перемога далася дорогою ціною.

1. Який людський потенціал використали союзники у війні?
2. Стисло доведіть думку. Під час війни Україна була пограбована.
3. Які матеріальні втрати України у війні?

Амет-Хан Султан (1920–1971)

Кримськотатарський льотчик

Народився у м. Алупка (Крим). Батько, дагестанець за походженням, працював робітником, а мати, кримська татарка, займалася домашнім господарством. Живучи на березі моря, мріяв про далекі мандрівки, а коли п'ятнадцятирічним уперше побачив літак, почав плекати нову мрію — здійнятися у небо. Відтак, записався до Сімферопольського аероклубу, а згодом вступив до Качинського авіаційного училища. Німецько-радянську війну пройшов від першого до останнього дня. Після звільнення від гітлерівців Криму, на кілька днів приїхав у рідну Алупку відвідати батьків. Саме тоді на його очах відбувалася депортація кримських татар з історичної батьківщини. Лише завдяки допомозі друзів Амет-Хану Султану вдалося захистити від виселення рідну матір, але його молодший брат Імран був репресований «за співробітництво з окупантами». Двічі Герой Радянського Союзу, льотчик-винищувач здійснив 603 бойових вильоти. У 130 повітряних боях збив 30 ворожих літаків. Нажахані вороги дали йому прізвисько «Чорний диявол».

За даними Українського інституту національної пам'яті

Коли в Україні завершилася Ялтинська міжнародна конференція, ...
у Японії тривали бої за острів Іодзіма, що завершилися підняттям американського прапора, зокрема й українцем Майклом Стренком.

Кузьма Дерев'янко. Українець, який поставив крапку у війні: http://www.istpravda.com.ua/articles/2015/09/1/148521/
Іван Кожедуб — героїчний пілот, який перетворив свою мрію на покликання: https://24tv.ua/ivan_kazhedub__geroyichniy_pilot_yakiy_peretvoriv_svoyu_mriyu_na_poklikannya_n814496
О. Довженко. Щоденник. (1941–45): https://www.youtube.com/watch?v=-LAOA0RDkaE

Підсумуйте свої знання

1. Запам'ятайте дати і події, пов'язані з ними:
   - **4–11 лютого 1945 р.** — Ялтинська конференція;
   - **9 травня 1945 р.** — День Перемоги над нацистською Німеччиною;
   - **17 липня–2 серпня 1945 р.** — Потсдамська конференція;
   - **2 вересня 1945 р.** — капітуляція Японії; завершення Другої світової війни.
2. Поясніть значення поняття *капітуляція*.
3. Складіть історичну довідку «Українці у військових формуваннях інших держав».
4. Напишіть твір-роздум «Ціна перемоги».

§46 Культура України в роки Другої світової війни.

- ✓ З якою метою здійснювали евакуацію?
- ✓ Коли в окупованому Києві утворилася Українська національна рада?
- ✓ Яке мистецтво називають пропагандистським?

1. Освіта й наука.

Під час війни тисячі українських шкіл окупанти спалили чи пристосували нових потреб: перетворили на склади і стайні або переобладнали під госпіталі й казарми. Багато вчителів пішло на фронт, учні старших класів працювали в тилу на виробництві. Окупаційна влада дозволяла лише початкову освіту для дітей віком 9–12 років, але й то не скрізь. У таких школах вивчали Закон Божий, німецьку мову, арифметику, географію та історію України. Середню освіту надавали гімназії та професійно-фахові училища. Така освіта була уся платною. Частину українських шкіл вивезли у Росію та інші радянські республіки. Класи у таких школах не освітлювали й не опалювали. За кожною партою сиділо кілька учнів, що спричиняло тісняву. Підручників і посібників катастрофічно не вистачало. Замість зошитів писали у газетах, поміж рядочками чи впоперек. Відбудова шкіл у районах, визволених від німецьких окупантів, розпочалася з вересня 1943 р. Ремонтували вцілілі приміщення, облікували дітей шкільного віку, укомплектовували школи педагогічними кадрами. Для працюючої молоді відкривали робітничі школи.

Більшість закладів, які надавали вищу освіту, було перевезено з України углиб СРСР. Там вони відновили свою діяльність. У Казахстані Харківський, Київський та Одеський університети об'єднали у єдиний Український державний університет, який діяв аж до повернення в Україну. Найбільше абітурієнтів під час війни вступали до медичного, авіаційного, педагогічного інститутів. Кілька десятків приміщень інститутів та університетів зруйнували окупанти. У жовтні 1944 р., коли завершувалось очищення території усієї України від нацистських окупантів, понад сто вишів відновили роботу.

Для радянської влади важливо було зберегти науково-дослідні центри України, тому їх евакуювали одними з перших. Увесь науковий потенціал було спрямовано на задоволення воєнних потреб. На базі Академії наук УРСР було створено Науково-технічний комітет сприяння обороні на чолі з **Олександром Богомольцем**. Українські науковці плідно працювали навіть за тисячі кілометрів від Батьківщини. Було розроблено технологію виплавлення броньованих сталей (**Микола Доброхотов**); метод автоматичного зварювання під флюсом, який використали під час збирання корпусів танків Т-34 (**Євген Патон**); теорію крила з урахуванням аеродинаміки, що сприяло розвитку військової авіації; висококалорійний терміт для мін і снарядів; радіолокатор; досконаліші конструкції торпед; прилад для знешкодження морських мін. Щоб допомогти пораненим, зменшити їхні страждання та сприяти швидшому одужанню, українські науковці винайшли сироватку для лікування ран (**Олександр Богомолець**); створили препарат для згортання крові (**Олександр Палладін**); вивчали ранові інфекції (**Микола Стражеско**); розробили метод пересадки рогівки ока пораненим бійцям (**Володимир Філатов**). АН УРСР повернулася до Києва з евакуації у березні 1944 р.

1. Як функціонували школи під час війни?
2. Які спеціальності були популярними серед абітурієнтів під час війни?
3. Які відкриття українських науковців сприяли переможному завершенню війни?

Мовою джерела. Запис у «Щоденнику» Олександра Довженка від 6 листопада 1943 р.:

«Україна поруйнована, як ні одна країна в світі. Поруйновані й пограбовані всі міста. У нас нема ні шкіл, ні інститутів, ні музеїв, ні бібліотек. Загинули наші історичні архіви, загинуло малярство, скульптура, архітектура. Поруйновані всі мости, шляхи, розорила війна народне господарство, понищила людей, побила, повішала, розігнала в неволю. У нас нема майже вчених, обмаль митців...»

1. Поясніть вислів «Молох війни», використовуючи цитату і світлину поруч.

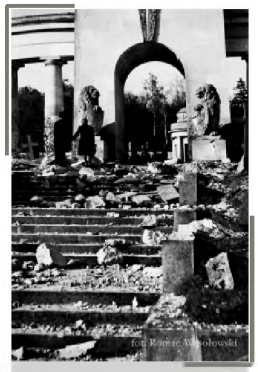

Руїни Львова під час війни

2. Література. Театр.

Спілка письменників України була евакуйована в м. Уфа, приблизно половина її членів пішла на фронт добровольцями. Українські письменники, які залишилися під окупацією, активно долучилися до Руху Опору. Щоправда, хто до радянського, а хто — до націоналістичного. Справжнім героєм українського націоналістичного підпілля був поет **Олег Ольжич (Кандиба)**. З його ініціативи у Києві було утворено Українську національну раду, зорганізовано Спілку українських письменників на чолі з **Оленою Телігою**. Письменники, які увійшли до цієї Спілки, були переважно членами ОУН. Уже у лютому 1942 р. їх розстріляли нацисти у Бабиному Яру. Серед розстріляних — **Олена Теліга, Іван Ірлявський, Іван Рогач, Орест Чемеринський**. Через два роки у німецькому концтаборі Заксенгаузен по-звірячому закатували Олега Ольжича, на той час — Голову Проводу українських націоналістів ОУН (м). Їх убили тільки тому, що вони палко любили Україну й мріяли відродити на своїй землі державність. Невтомним оборонцем української культури та українських втікачів від більшовиків був професор Володимир Кубійович, який у 1940–1944 рр. очолював Український Центральний Комітет (УЦК) у Кракові. Завдяки його зусиллям у Західній Україні було відновлено УАПЦ, відкрито українські школи, створено найбільший український видавничий осередок часів Другої світової війни «Українське видавництво» у Кракові–Львові. Важливим джерелом інформації про хід воєнних подій на території України були «Краківські вісті». У Львові друкувалися революційний романтик **Аркадій Любченко**, символіст і неоромантик **Тодось Осьмачка**, неокласик **Юрій Клен.** Гнітюче враження від сплюндрованої війною України лягло в основу його третьої частини **«Попелу імперій»**. У 1944 р. опублікував свій пригодницький роман з автобіографічними елементами «Звіролови» («Тигролови») письменник **Іван Багряний**.

Київські артисти виступають перед танкістами 3-го Українського фронту

В евакуації видавали журнали «Україна», «Українська література», «Перець», книжкові серії

«Фронт і тил», «За Вітчизну», де друкували твори українських письменників. Перемога у війні потребувала великої концентрації людських сил. Щоби пробудити та підсилити патріотичні почуття, були написані твори «Ми йдемо на бій», «Перемагать і жить» **Павла Тичини**; «Слово про рідну матір» **Максима Рильського**; «Клятва», поема «Данило Галицький» **Миколи Бажана**; «Любіть Україну» **Володимира Сосюри;** збірка оповідань і нарисів «Земля батьків» **Юрія Яновського**; оповідання «Мати» й кіноповість «Україна в огні» **Олександра Довженка**. Згодом окремих з цих письменників почала нещадно критикувати радянська влада. Гарного настрою бійцям додавали сатиричні твори **Остапа Вишні**, який 1943 р. був звільнений із ГУЛАГу. Особливого звучання набув публіцистичний жанр: багато письменників стали військовими кореспондентами.

В окупованому Львові діяв Львівський оперний театр. Очолював колектив Володимир Блавацький, який плідно співпрацював із Йосипом Гірняком, провідним майстром «Березіля». У вересні 1943 р. вперше на українській сцені В. Блавацький зіграв роль Гамлета у постановці Й. Гірняка. Постановка була присвячена Лесю Курбасу і Миколі Кулішу, розстріляним органами НКВС. Українські театри, а їх в евакуації налічувалося понад п'ятдесят, створювали фронтові бригади. Найкращі актори піднімали бойовий дух воїнів на передовій. У Ворошиловграді (нині Луганськ) у 1941 р. утворився фронтовий музично-драматичний колектив. Він виступив із 300 спектаклями і концертами у військових частинах та госпіталях. 22 бригади Київського театру опери та балету ім. Т. Шевченка дали майже тисячу концертів на фронті. Загалом за час німецько-радянської війни 1941–1945 рр. було створено 100 концертних бригад.

1. Назвіть українських письменників націоналістичного підпілля.
2. Які глибоко патріотичні твори написали українські радянські письменники?
3. Як українські театри піднімали бойовий дух солдатів?

Гойдайте ж кличний дзвін!
Крешіть вогонь із кремнів!
Ми ж радістю життя вас напоївши вщерть —
Без металевих слів і без зітхань даремних
По ваших же слідах підемо хоч на смерть!

Олена Теліга

Любіть Україну, як сонце, любіть,
як вітер, і трави, і води...
В годину щасливу і в радості мить,
любіть у годину негоди.

Володимир Сосюра

1. Який головний заклик поезій О. Теліги та В. Сосюри?
2. Як пов'язані фото з поезіями?
3. Дайте власні назви світлинам.

Вояки УПА

Київ у листопаді 1943 року

3. Мистецтво, яке працювало на перемогу.

Коли людині радісно — вона співає, коли людині боляче й сумно — вона теж співає. Воєнні пісні, що проникали у глибину душі, стали особливо популярними у часи важких випробувань. У цих піснях — тривога жінок, які проводжали коханих у бій; надія матерів, котрі чекали повернення синів і дочок; біль дітей, які змалку зіткнулися з нечуваною жорстокістю. До нашого часу збереглося багато пісень УПА, зокрема **«Там, під Львівським замком»**, **«Гей, там далеко на Волині»**, **«Ах, лента за лентою»**. За походженням повстанські пісні переважно були народними, хоча, безперечно, первісно мали авторів. Варіанти текстів, а часом і нот, збереглися в зошитах вояків і збірниках, укладених ще за часів існування УСС, відтак були видозмінені чи доповнені. Нині ці пісні переспівують сучасні виконавці. Саме цей мелос найвиразніше відображає національну ідею боротьби за незалежність, таку, за яку варто платити навіть власним життям. Більшість пісень, що їх слухали й співали українці, які воювали у Червоній армії, спершу були віршами, і лише деякі відразу покладені на музику. До прикладу, **«Хусточка червона»** (сл. Андрія Малишка), **«Партизанська дума»** (сл. Михайла Стельмаха, муз. Платона Майбороди). У роки війни українські композитори створили низку визначних творів: кантату **«Україно моя»** написав Андрій Штогаренко; до творчості Тараса Шевченка звернулися композитор Михайло Вериківський, який написав оперу **«Наймичка»**, та Юрій Мейтус і Всеволод Рибальченко, спільним творінням яких стала опера **«Гайдамаки»**.

Спілка художників УРСР тоді діяла в Узбекистані. Головна тема у творчості українських художників — захист Вітчизни. Найпоширенішими в той час були графічні твори — плакати, політичні карикатури, гравюри, листівки. **Василь Касіян** створив серію плакатів «Гнів Шевченка — зброя перемоги». Популярністю користувалися пропагандистські плакати Олександра Олександрова «Розчавимо фашистську гадину!», Василя Корецького «Україна вільна» і гравюри Олександра Довгаля. Талановитим пропагандистом українського націоналістичного підпілля був **Ніл Хасевич**. Він керував друкарнею повстанців, працював художником і редактором, готуючи ілюстрації до сатиричних журналів УПА «Український перець» та «Хрін», оформляв летючки, листівки, підпільні видання, випустив альбом карикатур.

Розвивалося документальне кіно. При штабах усіх фронтів було створено спеціальні групи кінооператорів. За роки війни вони відзняли 300 документальних фільмів і кіносюжетів. Зокрема, українець Олександр Довженко зняв кінофільми **«Битва за нашу радянську Україну»** (1943 р.), **«Перемога на Правобережній Україні»** (1945 р.). Українські кіностудії було евакуйовано до Середньої Азії: Київську — до Ашхабада (нині Ашгабат) (Туркменістан), Одеську — до Ташкента (Узбекистан). Українські режисери відзняли кінофільми «Олександр Пархоменко», «Як гартувалася сталь», «Партизани в окопах України» тощо. Уже згаданий **О. Довженко** у 1943 р. завершив кіноповість **«Україна в огні»**, в якій відображена велика віра митця у незламність сили і непохитність духу українського народу, його спроможність до визвольної боротьби і впевненість у перемозі над ворогом. Проте у січні 1944 р. на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) кіноповість розкритикував Йосиф Сталін. Твір «Україна в огні» заборонили друкувати й знімати за ним кіно. Мабуть, кіноповість була занадто українською, а тоталітарний режим не міг допустити пробудження української самосвідомості.

1. Які музичні твори були написані у роки війни?
2. Назвіть, чим уславилися Василь Касіян та Ніл Хасевич.
3. Які фільми під час війни відзняв Олександр Довженко?

Мовою джерела. Уривки з кіноповісті Олександра Довженка «Україна в огні»:

Про партійну номенклатуру

«Вони були раді, що від'їжджають з небезпечного міста на схід, що машина справна. Душі у людей були малесенькі, кишенькові, портативні, зовсім не пристосовані до великого горя. Вони виросли в атмосфері легкого успіху й радощів».

Про рядових бійців

«Все віддали. Все до останньої нитки. Поквиталися з життям, з війною, з ворогами на всю силу. Не мудрували, не ховались по резервах і тилах, не обростали родичами на простих своїх артилерійських постах. Не видушували з малих своїх талантів великої користі, нехтували талантом, не любили виставляти на показ ні в цілому вигляді, ні в пораненому, ні в яких доблестях, мало дорожили своїм».

1. Поміркуйте. Чому кіноповість «Україна в огні» з волі Й. Сталіна заборонили у СРСР?

Напис на плакаті:
*«Воля народам!
Воля людині!»*
Автор Н. Хасевич

Напис на плакаті:
*«...І вражою злою кров'ю
волю окропіте!»*
Автор В. Касіян

Напис на плакаті:
*«Розчавимо
фашистську гадину!»*
Автор О. Олександров

1. Проаналізуйте плакати різних авторів. Яка мета створення цих плакатів?

Коли в Україні у Бабиному Яру нацисти розстріляли українську поетесу Олену Телігу, **у м. Петрополіс (Бразилія)** покінчив з життям австрійський письменник, єврей за походженням, Стефан Цвейг.

internet

Шкільництво на Галичині під час німецької окупації 1941–1944 рр.:
http://territoryterror.org.ua/uk/publications/details/?newsid=279
Пісні Української Повстанської Армії:
https://porokhivnytsya.com.ua/2017/08/24/pisni_o-u-n_u-p-a/
Україна в огні. Олександр Довженко:
https://www.youtube.com/watch?v=pl_Wu7nHGEU

Підсумуйте свої знання

1. Пригадайте назви пропагандистських плакатів, створених під час війни. Який плакат намалювали б ви? Що було б на ньому зображене?
2. Назвіть пісні, популярні в роки німецько-радянської війни.
3. Складіть історичну довідку «Українська освіта під час окупації».
4. Обґрунтовано доведіть, що українські науковці теж зробили свій внесок у перемогу над нацизмом.

Узагальнення за розділом: **УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

1. Перелічіть події в хронологічній послідовності, складіть хронологічну таблицю. *Створення Української повстанської армії; напад Німеччини на СРСР; «Пакт Молотова–Ріббентропа»; вторгнення Червоної армії на територію Бессарабії та Буковини; проголошення Акта відновлення Української Держави; вторгнення Червоної армії на територію Західної України; розгляд «українського питання» на Ялтинській конференції; визволення Києва від нацистських окупантів.*

2. Попрацюйте з логічними ланцюжками. З'ясуйте, яке з понять зайве і чому.

А) бліцкриг; Голокост; остарбайтери; «новий порядок».

Б) мобілізація; евакуація; «похідні групи»; «тактика випаленої землі».

В) оборона Києва; Букринський плацдарм; «східний вал»; Лютізький плацдарм.

Г) Корсунь-Шевченківська операція; Ясько-Кишинівська операція; битва за Дніпро; танкова битва Луцьк–Рівне–Дубно–Броди.

3. Виконайте завдання за історичною картою:

а) простежте наступ німецької армії у 1941–1942 рр. на території України;

б) покажіть територію рейхскомісаріату «Україна», дистрикту «Галичина», губернаторства «Трансністрія»;

в) знайдіть міста, які найдовше витримали оборону від нацистських окупантів;

г) локалізуйте місця наступальних операцій Червоної армії у 1944 р.

4. Пригадайте зміст поняття «воєнний злочин». Які воєнні злочини скоїли радянська влада і нацистський режим під час Другої світової війни?

5. Порівняйте, як розглядали «українське питання» напередодні Другої світової війни та на стадії її завершення.

6. Проаналізуйте діяльність Руху Опору на українських землях за критеріями: течії, джерела формування, мета, результати діяльності.

7. Поміркуйте, якою була ціна війни для українців, за алгоритмом: а) участь українців у збройних формуваннях воюючих країн; б) людські й матеріальні втрати внаслідок війни; в) внесок діячів української культури і науки у переможне завершення війни антигітлерівською коаліцією.

8. Попрацюйте з характеристиками історичних особистостей, поданими далі та у § 39 (Андрій Мельник, Степан Бандера), § 42 (Олена Вітер), § 43 (Тарас Боровець (Бульба), Роман Шухевич, Кирило Осьмак, Сидір Ковпак), § 45 (Іван Кожедуб, Кузьма Дерев'янко, Амет-Хан Султан). Стисло, одним реченням, вкажіть, який внесок зробили у вітчизняну історію ці історичні постаті.

Ігор Сікорський (1889–1972)

Український авіаконструктор

Народився у м. Києві. У дитинстві його дуже вразили розповіді мами про дивовижного винахідника XV ст. Леонардо да Вінчі. Відтоді ідея да Вінчі створити «залізного птаха» стала і його мрією. Дізнавшись про перші польоти братів Райт, покинув навчання у Петербурзькому морському кадетському корпусі. Вступив до технічної школи Дювіньйо де Ланно у Парижі, але, незадоволений рівнем навчання, повернувся в Україну. У 1908 р. вступив до Київської політехніки, де при механічному відділенні діяла повітроплавна секція. На літаку власної конструкції С-5 здав екзамен на звання пілота, а на С-6 встановив світовий рекорд швидкості польоту з двома пасажирами — 111 км/год. Одним з перших у світі сконструював багатомоторні літаки «Гранд» («Витязь»), «Ілля Муромець». Під час Великої війни було випущено винищувачі авторства Сікорського — С.XVI, С.XX. У 1918 р. емігрував. Через кілька років поневірянь відкрив у США конструкторсько-будівельну фірму «Sikorsky Aircraft», яка збудувала 17 моделей літаків та 18 типів гелікоптерів. 10 серійних S-42 першими у світі забезпечили регулярні рейси через Атлантичний і Тихий океани. Зі вступом США у Другу світову війну гелікоптери Сікорського марки «S» були прийняті на озброєння. Ім'я Ігоря Сікорського 2016 р. присвоєно Міжнародному аеропорту «Київ» і Київському політехнічному інституту.

Олена Теліга (Шовгеніва) (1906–1942)

Українська поетеса, громадсько-політична діячка

Народилася у Іллінському під Москвою в українсько-білоруській родині Шовгенів. Вищу педагогічну освіту здобула у Празі, й за підтримки Д. Донцова розпочала літературну діяльність. Займаючись у танцювальній групі, познайомилася з Михайлом Телігою. За рік закохані побралися. Через нестатки Олена працювала манекенницею, у нічних кабаре, і тільки згодом — вчителькою початкових класів. У 1939 р. переїхала до Кракова, де познайомилася з громадсько-політичним діячем О. Ольжичем. Тоді ж вступила до ОУН. Із початком німецько-радянської війни у складі похідної групи ОУН (м) перебралася до Києва, де зорганізувала Спілку українських письменників, видавала тижневик «Литаври», співпрацювала з газетою «Українське слово». Лояльне ставлення німецької влади до українських націоналістів тривало недовго. Олену Телігу і її чоловіка, який теж назвався письменником, було заарештовано. На сірому гестапівському мурі у камері № 34 залишився її останній автограф: тризуб і напис: «Тут сиділа і звідси йде на розстріл Олена Теліга». 22 лютого 1942 р. у Бабиному Яру подружжя Теліг, а також їхні ідейні соратники були розстріляні.

«І те, що мрією було роками, Все обернеться в дійсність і можливість...».

Іван Багряний (Лозов'ягін) (1906–1963)

Український письменник, громадсько-політичний діяч

Народився у м. Охтирка на Полтавщині. **Навчався** у Київському художньому інституті, але за покликанням відчував себе письменником. Першу книжку оповідань видав у 1925 р. Згодом друкувався у журналах «Глобус», «Всесвіт», «Плужанин» під псевдонімом Багряний. Був прийнятий до літературних об'єднань «Плуг» і МАРС. У 1932 р. за звинуваченням у контрреволюційній діяльності Багряного заслали на Далекий Схід. Втеча із заслання призвела до повторного арешту. На свободу вийшов інвалідом з відбитими легенями і нирками, про що згодом написав у романі «Сад Гетсиманський». Після початку німецько-радянської війни — в українському підпіллі. Писав пісні на патріотичні теми, малював пропагандистські плакати. Долучився до створення УГВР та розроблення її програмних документів. 1944 року написав роман «Звіролови» («Тигролови»). Невдовзі емігрував. За кордоном редагував газету «Українські вісті», заснував Українську революційно-демократичну партію. Був обраний головою Виконавчого органу УНРади і заступником президента УНР. 1992 р. Іванові Багряному посмертно присуджено Шевченківську премію за романи «Сад Гетсиманський» і «Тигролови».

«Ми є. Були. І будем Ми! Й Вітчизна наша з нами».

Василь Порик (1920–1944)

Український військовик, герой двох країн

Народився у с. Соломірка на Вінниччині. Початок німецько-радянської війни зустрів у званні лейтенанта — як випускник Харківського піхотного військового училища. Був мобілізований до 6-ї армії Південно-Західного фронту. Восени 1941 р. пораненим потрапив у полон, його депортували до концтабору Бомон (Франція). Німецьке командування призначило Василя старшим наглядачем, він навіть мав право вільно виходити до міста, завдяки чому вивчив французьку. Очолив підпільну табірну організацію «Група радянських патріотів» і налагодив зв'язки з французькими партизанами. Підпільники здійснювали нічні вилазки і пускали під укіс німецькі ешелони, пошкоджували лінії зв'язку. У березні 1944 р. гестапо натрапило на слід В. Порика, але він утік з концтабору. Став співкерівником французького штабу Руху Опору на півночі Франції. Уночі на 22 квітня 1944 р. загін під командуванням Василя Порика звільнив полонених табору Бомон, а наступного дня розбив маршову колону гітлерівців. У одному з боїв був поранений, його ув'язнили у фортеці Сен-Нікез міста Арраса. У кайданках утік з камери-одиночки через три мури, якими було огороджено двір фортеці. 22 липня 1944 р. потрапив у засідку і був розстріляний. Французька газета «Ліберте» відгукнулася на його смерть статтею «Один з тих, хто загинув заради того, щоб жила Франція. Лейтенант Василь — герой Червоної армії!».

Іменний покажчик

Багряний Іван 254
Бандера Степан 216
Басараб Ольга 194
Безручко Марко 131
Бойчук Михайло 185
Болбочан Петро 69
Боровець Тарас 233
Винниченко Володимир 50
Вишиваний Василь 36
Вітер Олена 230
Волобуєв Михайло 150
Волошин Августин 209
Галущинський Михайло 36
Гаспринська Шефіка 57
Грушевський Михайло 45
Дерев'янко Кузьма 244
Довженко Олександр 184
Донцов Дмитро 17
Єфремов Сергій 69
Жук Андрій 35
Залозецький-Сас Володимир 210
Ковпак Сидір 236
Кожедуб Іван 244
Коновалець Євген 193
Коссак Григорій 36
Курбас Лесь 184
Липківський Василь 145
Махно Нестор 131
Мельник Андрій 215
Міхновський Микола 69
Мудрий Василь 194
Омелянович-Павленко Михайло 132
Осадча Наталя 120
Осьмак Кирило 234
Петлюра Симон 85
Петрушевич Євген 88
Порик Василь 254
Раковський Християн 135
Сікорський Ігор 253
Скоропадський Павло 72
Скрипник Микола 149
Старицька-Черняхівська Людмила 167
Степанів Олена 33
Султан Амет-Хан 246
Теліга Олена 253
Удовиченко Олександр 132
Хвильовий Микола 185
Шептицький Андрей 210
Шумський Олександр 149
Шухевич Роман 234

Додаткова література

- ✓ Верстюк В. Махновщина: селянський повстанський рух на Україні (1918–1921). – К.: Наукова думка, 1992.
- ✓ Гирич І. М. Грушевський і С. Єфремов на тлі суспільно-політичного життя кінця XIX–20-х рр. XX ст. // Український історик. — 1996.
- ✓ Гирич І. До історії ВУАН: М. Грушевський і А. Кримський // Укр. археографічний щорічник. — Вип. 1. — К., 1992.
- ✓ Грицак Я. Нариси Історії України: Формування модерної української нації XIX–XX ст. К.: Генеза, 2000.
- ✓ Єкельчик С. Історія України. Народження модерної нації. — К.: Laurus, 2011.
- ✓ Касьянов Г. Українська інтелігенція 1920-30-х років: соціальний портрет та історична доля. — К.: Глобус, Вік,1992.
- ✓ Кульчицький С. Червоний виклик. Історія комунізму в Україні від його народження до загибелі. — К.: Темпора, 2013.
- ✓ Історія України в особах XIX–XX ст. — К.: Україна, 1995.
- ✓ Лисяк–Рудницький І. Історичні есе. Том 2. — К.: Основи, 1994.
- ✓ Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів: Інститут українознавства НАНУ, 1995.
- ✓ На бій за волю. Перемога через поразки. Україна у війнах і революціях 1914–1921 років. — Харків: Клуб сімейного дозвілля, 2016.
- ✓ Пиріг Р., Тельвак В. Михайло Грушевський: біографічний нарис. — К.: Либідь, 2016.
- ✓ Пиріг Р. Діяльність урядів гетьманату Павла Скоропадського: персональний вимір. — К.: Інститут історії України, 2016.
- ✓ Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності. — Харків: Клуб Сімейного Дозвілля, 2016.
- ✓ Попович М. Червоне століття. — К.: АртЕк, 2005.
- ✓ Українська Центральна Рада: Документи і матеріали: У 2 т. — К.: Наукова думка, 1996–1997.
- ✓ Сайт Українського інституту національної пам'яті http://www.memory.gov.ua/

Навчальне видання

Бурнейко Ігор Олегович
Хлібовська Ганна Миколаївна
Крижановська Марія Євгенівна
Наумчук Оксана Володимирівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Рівень стандарту

Підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Видано за рахунок державних коштів. Продаж заборонено.

Головний редактор *Іван Білах*
Літературний редактор *Богдан Мельничук*
Наукові консультації та редагування
Ігоря Гирича, доктора історичних наук
Комп'ютерне верстання *Марії Логош*
Дизайн *Інни Малявської*

Підписано до друку 05. 09. 2018 р. Формат 70x100 1/16.
Папір офсетний. Гарнітура Petersburg. Друк офсетний.
Умовно-друк. арк. 20,736. Облік.-видавн. арк. 19,5. Наклад 21985 прим.

ТзОВ «Видавництво Астон» 46006, м. Тернопіль, вул. Гайова, 8
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів
видавничої справи ТР №28 від 09.06.2005 р.
www.aston.te.ua, e-mail: tovaston@gmail.com

Хронологічна таблиця

Дата	Подія
серпень 1914 р.– грудень 1991 р.	«коротке» XX ст.
1 серпня 1914 р.	розпочалася Перша світова війна (Велика війна)
3 серпня 1914 р.	утворення у Львові Головної української ради (ГУР)
4 серпня 1914 р.	утворення у Львові Союзу визволення України (СВУ)
серпень–вересень 1914 р.	Галицька битва
березень 1915 р.	захоплення російськими військами Перемишля
квітень–травень 1915 р.	бої Українських січових стрільців (УСС) за гору Маківка
травень–вересень 1915 р.	контрнаступ Центральних держав у районі м. Горлице
1915 р.	утворення Загальної української ради у Відні
червень 1916 р.	Брусиловський прорив російської армії
вересень 1916 р.	бій УСС на горі Лисоня
4 листопада 1916 р.	Галичина отримала статус автономії
27 лютого 1917 р.	повалено монархію в Російській імперії
2 березня 1917 р.	утворено Тимчасовий уряд у Росії
4 (17) березня 1917 р.	утворено Українську Центральну Раду (УЦР)
4 березня 1917– 29 квітня 1918 рр.	доба УЦР
25 березня (7 квітня) 1917 р.	утворено Тимчасовий кримсько-мусульманський виконавчий комітет у Сімферополі
6–8 (19–21) квітня 1917 р.	у Києві відбувся Всеукраїнський національний конгрес
5–8 травня 1917 р.	у Києві відбувся І Всеукраїнський військовий з'їзд
10 (23) червня 1917 р.	оприлюднено І Універсал УЦР
15 (28) червня 1917 р.	створено Генеральний секретаріат УЦР
3 (16) липня 1917 р.	оприлюднено ІІ Універсал УЦР
4–5 (17–18) липня 1917 р.	збройний виступ самостійників у Києві
4 (17) серпня 1917 р.	оприлюднено «Тимчасову інструкцію Генеральному секретаріатові Тимчасового уряду на Україні»
26–30 серпня 1917 р.	відбувся заколот під командуванням Л. Корнілова
8–15 (21–28) вересня 1917 р.	у Києві відбувся з'їзд поневолених народів Росії

25 жовтня (7 листопада) 1917 р.	більшовицький переворот у Петрограді
7 (20) листопада 1917 р.	ухвалено III Універсал УЦР
29 листопада (12 грудня) 1917 р.	проголошено Кримську Народну Республіку
4 (17) грудня 1917 р.	надіслано більшовиками «Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради»
5 грудня 1917 р.	відкрито Українську академію мистецтв
12 (25) грудня 1917 р.	проголошено Українську Народну Республіку Рад у Харкові
9 (22) січня 1918 р.	прийнято IV Універсал УЦР
16 (29) січня 1918 р.	відбувся бій під Крутами
27 січня (9 лютого) 1918 р.	підписано Берестейський (Брестський) мирний договір між УНР та Німеччиною й Австро-Угорщиною
квітень 1918 р.	похід полковника Петра Болбочана на Крим
29 квітня 1918 р.	затверджено Конституцію УНР
29 квітня 1918 р.	проголошення Української Держави на чолі з Павлом Скоропадським
29 квітня 1918– 14 грудня 1918 р.	доба Гетьманату
6 жовтня 1918 р.	відкрито перший державний український університет у Києві
18 жовтня 1918 р.	у Львові утворено Українську Національну Раду (УНРаду)
22 жовтня 1918 р.	відкрито український університет у Кам'янці-Подільську
жовтень 1918 р.	відкрито перший в Україні пам'ятник Т. Шевченку; скульптор Іван Кавалерідзе
1 листопада 1918 р.	Листопадовий зрив у Львові
листопад 1918– липень 1919 рр.	період Західноукраїнської Народної Республіки
9 листопада 1918 р.	створено Державний секретаріат
13 листопада 1918 р.	легітимація Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР)
14 листопада 1918 р.	утворення Директорії
18 листопада 1918 р.	поразка гетьманського війська у бою під Мотовилівкою
14 грудня 1918 р.	Павло Скоропадський зрікся гетьманської влади
14 грудня 1918– листопад 1920 рр.	доба Директорії
19 грудня 1918 р.	в'їзд Директорії до Києва; оприлюднено Декларацію Директорії
6 січня 1919 р.	проголошено Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР)

16 січня 1919 р.	початок війни УНР з більшовицькою Росією
19 січня–1 лютого 1919 р.	Хотинське повстання
21 січня 1919 р.	відбулися Закарпатські всенародні збори, які прийняли рішення про возз'єднання Закарпатської України з Великою Україною
22 січня 1919 р.	проголошення Акта злуки УНР і ЗУНР
23 січня 1919 р.	початок роботи Трудового конгресу
10 березня 1919 р.	прийнято Конституцію УСРР
8 червня 1919 р.	початок Чортківської офензиви (наступу) УГА
25 червня 1919 р.	прийнято рішення Паризької мирної конференції про передачу Східної Галичини Польщі
6 грудня 1919 р.	початок Першого Зимового походу Армії УНР
21 квітня 1920 р.	підписано Варшавську угоду між УНР та Польщею
25 квітня 1920 р.	початок польсько-більшовицької війни
червень 1920 р.	початок наступу білогвардійських військ на чолі з П. Врангелем
28 жовтня 1920 р.	укладено Бессарабський протокол, за яким країни Антанти визнали входження Бессарабії до складу Румунії
18 березня 1921 р.	підписано Ризький мирний договір між делегаціями Польщі та РСФРР і УСРР
березень 1921 р.	X з'їздом РКП(б) прийнято нову економічну політику (неп)
листопад 1921 р.	відбувся Другий Зимовий похід Армії УНР
1921 р.	утворено Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ)
1921–1923 рр.	голод у південних губерніях України
1921–1925 рр.	у Львові діяв Український таємний університет
1921–1928 рр.	доба непу в УСРР
30 грудня 1922 р.	затверджено I з'їздом Рад Декларації про створення СРСР; приєднання УСРР до СРСР
1923 р.	XII з'їзд РКП(б) проголосив політику коренізації
1923 р.	країни Антанти визнали приєднання Східної Галичини до Польщі, відбувся саморозпуск уряду ЗУНР
31 січня 1924 р.	II з'їзд рад СРСР прийняв Конституцію СРСР
1924 р.	Татарбунарське повстання
травень 1925 р.	затверджено Конституцію УСРР
грудень 1925 р.	проголошено курс на індустріалізацію
1925 р.	створено Українське національно-демократичне об'єднання
1927 р.	створено Українську національну партію (УНП)
1928 р.	судовий процес «шахтинська справа»
1928/1929–1932/1933 рр.	перша п'ятирічка в СРСР
1929 р.	створено Організацію українських націоналістів (ОУН)

листопад 1929 р.	проголошено курс на суцільну колективізацію
вересень 1930 р.	урядом Польщі розпочато репресивну акцію — пацифікацію
1930 р.	судовий процес над СВУ
7 серпня 1932 р.	прийнято постанову про охорону соціалістичної власності
1932–1933 рр.	Голодомор в Україні
1937 р.	XIV Всеукраїнський з'їзд Рад ухвалив Конституцію УРСР
жовтень 1938 р.	Закарпаття одержало автономію
15 березня 1939 р.	проголошено незалежність Карпатської України
23 серпня 1939 р.	радянсько-німецький договір про ненапад
1 вересня 1939 р.	початок Другої світової війни
17 вересня 1939 р.	вторгнення Червоної армії на територію Західної України
28 вересня 1939 р.	радянсько-німецький договір про дружбу і кордон
28 червня 1940 р.	вторгнення Червоної армії до Північної Буковини і Бессарабії
22 червня 1941 р.	початок німецько-радянської війни
23–29 червня 1941 р.	танкова битва в районі Луцьк–Рівне–Дубно–Броди
30 червня 1941 р.	створення Державного комітету оборони СРСР
30 червня 1941 р.	проголошення Акта відновлення Української Держави
7 липня–19 вересня 1941 р.	оборона Києва від гітлерівських військ
5 серпня–16 жовтня 1941 р.	оборона Одеси від гітлерівських загарбників
30 жовтня 1941 р.–4 липня 1942 р.	оборона Севастополя від гітлерівських загарбників
22 липня 1942 р.	окупація України гітлерівськими військами
14 жовтня 1942 р.	створення Української повстанської армії
18 грудня 1942 р.	звільнення першого українського населеного пункту — с. Півнівка Ворошиловградської (нині Луганської) області від німецької окупації
6 листопада 1943 р.	звільнення Києва
січень–лютий 1944 р.	Корсунь-Шевченківська наступальна операція Червоної армії
18–20 травня 1944 р., 27–28 червня 1944 р.	депортація кримських татар та представників етнічних меншин з Кримського півострова
28 жовтня 1944 р.	остаточне визволення України від німецьких загарбників
28 листопада 2006 р.	прийнято Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років»